अथ

“वेदान्तकल्पतरुः” ।

अमलानन्दसरस्वतीप्रणीतः ।

Vedanta Kalpataru.

॥ वेदांतद्वितीयाध्यायकल्पतरु ॥
यमाजीदीक्षितानां

अमलानन्दप्रणीतवेदान्तकल्पतरुः।

अध्यायः- २. (पादः-१-२ तक)

॥श्रीगणेशायनमः॥ ॐ स्मृतिप्रसंगात्। चेतनं न जगदुपादानसमन्वयः सांख्यस्मृत्या संकोच्यतां न वेति स
र्वज्ञभाषितत्वसाम्येन वल। वलाविनिगमात्संदेहे पूर्वपक्षमाह। न खल्विति। विरोधेत्विति॥ औदुंबरी
स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा सर्वा मा वेष्टेतेति स्मृतिर्मानं न वेति संदेहे वेदार्थानुष्ठातॄणां स्मृतिकि
मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च स्वपराधीनश्रुतिवत्समवलत्वादुदितानुदितादिवद्विकल्प
दिसंभवान्मानमिति प्राप्ते राद्धांतः। श्रुतिविरुद्धस्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावाजितं हेयमिति यावत्।
॥१॥ यतोऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं। स्वपराधीनश्रुत्योस्तुल्यत्वे वैमितत्वात्समवलता। प्रत्यक्षश्रुति
विरुद्धे त्वेतु न श्रुत्यनुमानमर्थापहारेण मानस्यापहारादतो मूलाभावादप्रमाणमिति। पूर्वपक्षीपूर्व
पक्षोपपादकः अधिकरणारंभवादीत्यर्थः। आर्षप्रत्यक्षमूलापि स्मृतिः सापेक्षा वेदस्त्वपौरुषेयत्वादन ॥१॥
पेक्ष इत्याशंक्याह अयमस्यापि संधिरिति। ज्ञानसिद्धास्य भावसिद्धावस्याऽनावरणाभूतार्थमात्रगोचरा
भ्रमवत्त्वसत्त्वानृतगोचरत्वं वारयति मात्रेति। एवंभूतात्तस्य ब्रह्मणो यो बुद्धिस्तत्पूर्वको वेदराशिरित्यर्थः॥
पौरुषेयत्वेन तुल्यत्वमुक्त्वा स्मृतेर्निरवकाशत्वं प्राबल्यहेतुमाह नचैता इति। अनन्यपरत्वं। स्फुटतर
त्वं श्रुतिस्त्वनुष्ठानपरा अन्यस्मृत्यनुनवकाशमात्रान्नसिद्धांतसिद्धिः संदेहादित्याशंक्याह यथाहीत्या

दिना। देवताधिकरणे योगिप्रत्यक्षस्य समर्थितत्वात् ज्ञाप्यमस्मदाद्युक्तिश्रापमित्याह। अर्वागिति। कपिलादयो अर्वा
चीनपुरुषविलक्षणा इत्याशंक्याह। न तावत्कपिलादय इति। प्राचिनैरवेतदनुष्ठानवतामिति संबंधः। तच्छब्देन
वेदार्थो विवक्षितः। पूर्वोक्तमिति विप्रतिपत्तौ वेत्यादि भाष्येण पूर्वोक्तं स्मारयतीत्यर्थः। आकृतिसामान्यमात्रे
णेति सगरपुत्रप्रतप्तुः सांख्यप्रणेतुश्च कपिल इति शब्दसाम्यमात्रेणेत्यर्थः। यथा नृत्यं कुर्वत्यपि नर्तकदृ
ष्टिर्न क्रमेणैव नृत्यतीति न स्वतंत्रा एवमीश्वरः प्राचीनक्रममनुरुध्य विरचयन्वेदं न स्वतंत्रः क्रमोपगृहीत
वर्णात्मा च वेदोऽर्थप्रमितिकर इति न वक्त्रपेक्षमस्य प्रामाण्यमित्याह सत्यमिति। फलितमाह तेनेति। येना
नादिः कार्यकारणभावस्तेन न प्रागभूतस्य शास्त्रस्य तदर्थज्ञानपूर्विकाकृतिर्न वा क्रिया किंतु नियतक्र
मस्य तस्य संस्काररूपेणानुवर्तमानस्य स्मरणेनाभिव्यक्तीकार इत्यर्थः। ननु नर्तक्यादिवदत्र ईश्वरस्ततः
शास्त्रक्रियातः प्रागेव तदर्थज्ञानवत्त्वात्कपिलतुल्यः किं न स्यादत आह शास्त्रार्थज्ञानं वेति। वर्णानुपू
र्वीति शास्त्रं तथा च यदा तदर्थः स्फुरति तदैवानुपूर्व्यपि संस्काराद्रूढा स्फुरतीत्यादर्शात्मकशास्त्रस्य
रूपमात्रज्ञानात्तत्करणोपपत्तौ न शास्त्रार्थज्ञानस्य हेतुत्वमित्यर्थः। स्वकृतप्राचीनदर्शापेक्षत्वात् माणवक
वैलक्षण्यमीश्वरस्य शास्त्रस्य वक्तृज्ञानाजन्यत्वेपि नांतरीयकत्वे न शास्त्रस्फुरणे तदर्थस्फुरणात्सर्वे

ज्ञेश्वरसिद्धिः। तदर्थज्ञानवत्ताचप्रष्ठ्यान्तरितश्रुतेः ज्ञातृत्वात्सिद्ध्यतीशस्य नहि माणवकेस्तित नु। ज्ञाति
त्वेवं शास्त्रयोः। नित्यशास्त्रविषयाधिकविषयविज्ञानवत्त्वयो व्याप्तिः कुत्रचित्किंतु दृश्यते हिण्यासत्वेवत्त्राव
निपतनभावत्वरूपानु शास्त्रार्थज्ञानशास्त्रकरणयोर्हेतुमत्त्वकृता। ननु गुणवद्वक्तृज्ञानजन्यत्वाभा
वे कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत्स्वतस्त्वादिह शास्त्रं चेति। प्रमाणानां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्। ननु कपिलादि
वचसां तथा किं न स्यादत आह कपिलादिवचांसि त्विति। तेषां कपिलादिवचसां सामर्थ्यादेवार्थापत्तौ ताः स्मृ
॥२॥ तयस्तथोक्ताः। तासां स्मृतीनामर्थादेवार्थापत्तेषामनुभवानां तेतदर्थानुभवास्ते पूर्वापासांताः स्मृतयस्तथो
क्ताः यथानपेक्षत्वेन शीघ्रतरप्रवृत्तश्रुत्या तद्विरुद्धलिंगस्य श्रुतिकल्पनापेक्षत्वेन विलंबितप्रवृत्तेः पू ॥२॥
रिच्छेदकत्वमपक्रियत एवमनपेक्षश्रुत्या तद्विरुद्धकापिलवचसः सापेक्षत्वेन विलंबितः प्रामाण्यमप
क्रियत इत्यर्थः। यावदिति कथं विदितस्यैः। दौहित्रस्य कर्म दौहित्र्यं। वंध्याचेऽस्मरे दिदं मे दौहित्रेण
कृतमिति सा स्मृतिरप्रमाणं मूलस्य दुहितुरभावादेवमत्रापि मूलभूतानुभवाभावात् स्मरणाभावइ
त्याहवंध्यायाश्चेति। न त्वार्वमिति। उपजीव्यवेदविरोधयोक्तत्वादित्यर्थः॥ अथ यत्क्रेशानाद्धीयते। अद्वै
तसर्वस्येति। प्रश्नबलस्यस्मादितिप्रष्ठीयते आस्मिन्निति वप्रभवप्रष्ठयोः तस्मादात्मनो अधिष्ठातुः प्रभवेति।

सः मूलमुपादानं । शाश्वतिकोऽनादिः नित्योध्वंसवर्जितः तानैः पुरपतियः सर्वेषामात्मापुरुषाजीवाः बहूनां
देहानां योनिः पृथिवी विश्वं पूर्णगुणैः सर्वज्ञत्वादिभिरधिकं सर्वोत्तमत्वाद्विश्वमूर्द्धादित्वं ॥४०॥ एतेन । एषां है
रण्यगर्भादिशास्त्राणां । योगस्वरूपं चित्तवृत्तिनिरोधस्तत्साधनं यमादि । तदवांतरफलं विभूतिरणिमादिः किं
चिन्निमित्तीकृत्येति । चित्तनिरोधोऽहि कार्यद्वारा वर्णनेन निवेशाद्भवति । पुरुषे चस्वरूपे ज्ञानं निवेशासंभवात् प्रधाना
दिचित्तावलंबनत्वेन व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । प्रतिसर्गः प्रलयः वंशानुचरितं तत्कर्मतत्प्रतिपादनेति तच्छब्देन
केवल्यादिपरामर्शः । देवताधिकरणन्यायेन प्रधानादेरप्रामाण्यमाशंक्याहान्यपरादपीति । मृतएव प्रधानादेर
विवक्षातएव । गुणानां सत्वादीनां परमं रूपमधिष्ठानमात्मा । दृष्टिपथप्राप्तं दृश्यं प्रधानादि । मायेव मिथ्या ।
तत्सुतुच्छकं सुतुच्छकमिति । अर्थात् । द्वावतात्पर्ये योगशास्त्रस्यानुवादकत्वं वक्तव्यं तत्कथं प्रामाण्यभावादि
त्यत आह लोकसिद्धानामिति । वैदिकलिंगाभासन्यायाभाससिद्धानामनुवाद्यत्वमित्यर्थः ॥ अष्टकास्मृति
वदिति । अष्टकाः कर्तव्या इत्याद्याः कंरवनितम्नमित्याद्भिस्मृतयोऽनप्रमाणं । धर्मस्य वेदैकप्रमाणत्वाद्दृष्टकादिश्रेयः
साधनत्वे वेदानुपलब्धात् स्मृतेश्च भ्रांत्यापि संभवादिति प्राप्ते राद्धांतितं । वेदार्थानुष्ठातृणामेव स्मृतिषु स
निबंधनात्सुकर्तृत्वात् मूलभूतवेदमनुमापयंत्यः स्मृतयः प्रमाणमिति । तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नमि
ति श्रुतौ सांख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानध्याने निर्दिष्टे इत्यर्थकं भाष्ये तदुपपादयति सांख्येति । कथं चित्तवृत्तिनि

शेष वा ति योगशाद्देनचिंता रूपं व्याख्यानमुच्यते तत्राह उपायेति॥ शरीरश्री वा शिरांसि त्रीण्युन्नतानि यस्मिंस्तत्तथा। ए
तां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च मृत्योर्लब्ध्वा नचिकेता ब्रह्मप्राप्तो ऽभूत्। एको बहूनां यो विदधाति कामानित्य
पक्रम्य श्रुतं तत्कारणमिति तेषां कामानां कारणं ज्ञानिनि ध्यानिनिष्ठिध्यप्राप्यं देवं ज्ञात्वा मुच्यते॥४१॥२॥ न शाद्यान्
चेतनोपादानकं जगदादित्समन्वयस्य जगनादिन चेतनप्रकृतिकं इयत्वाद्घटवदित्यनुमानेन संकोचसंदेहे विद
॥७॥ किरहस्मृतेर्मूलाभावाद्प्रमानत्वमुक्तं अनुमानमूलं तु व्याप्तिपक्षधर्मते लोकसिद्धे रत्युत्तराधिकरणस्तो भस्यस्य
स्याधिकरणेन संगतिमाह अथवांतरेति। वेदविरुद्धार्थत्वेन स्मृतेस्त्वद्वैलक्षण्यादेतन्मूलत्ववद्ब्रह्मवैलक्षण्या
द्रागदप्यतन्मूलमिति। निरंतरसंगतिः। एकश्रुत्यनुसारेणेतरश्रुतिनयनदृष्टांतमात्रात् केवशेन श्रुतिसं ॥७॥
कोचो न युक्तः वैपरीत्यस्यापि संभवादित्याशंक्याह सावकाशा इति। श्रुतीनां निमित्तकारणे सावकाशत्वं तर्कस्या
नोपाधिकत्वेनानवकाशत्वं। दृष्टं साधर्म्येणेति। प्रत्यक्षदृष्टांततुल्यत्वेनानुमानात्यक्षेगमितेतस्यापि प्रत्यक्ष
तासंभाव्यतरत्यर्थः। तर्कमाह प्रकृत्येति। ब्रह्मसारूप्यं जगतो दर्शयति विकृत इति। प्रधानसारूप्यमुपपादय
सेकइति। आनुश्रविके पि सुखाद्यात्मत्वमाहस्य गेति। निरतिशयत्वादागमापायिधर्मराहितत्वादित्यर्थः। जगतोऽ
चेतनत्वस्य श्रवणमपि चेतनव्यानक्ति व्यक्तिपरमिति शंकापाकरणार्थं भाष्ये ऽनवगम्यमानग्रहणं। ध्यायत्येव शब्दाची
दिति। आर्थस्य जगच्चेतनत्वस्य श्रुताचेतनत्वबाधकत्वायोपष्टंह कलोकानुभवाभावो ऽनवगम्यमानपद

द्योतित इत्यर्थः। आर्थत्वेऽपो द्वळकापेक्षा तद्देव नेत्याह। न पृथिव्यादीनामिति। श्रुतार्थापत्त्यनुगृहीतश्रुतिसिद्धजगद
चेतनत्वश्रुतयश्चैतन्यानभिव्यक्तिपरत्वेन व्याख्येया नामिति। श्रुतार्थापत्त्यनुगृहीतश्रुतिभिरित्यर्थः। प्रथमेऽध्याय
ईक्षत्यधिकरणे इति। मुख्यतयेति ऐक्षतेत्यस्य मुख्यत्वं तेजआदिशब्दा ळक्षणिका एवा तदिदमुक्तं कथंचिदिति।
साध्यासाधकः पक्ष एव वर्तमानो साधारणः। यथा सर्वं क्षणिकं सत्वादिति एवं चैतन्यानभिव्यक्तत्वप्रपी स्यात्हेतू=
तीयस्त्विति। प्रमा तिप्रमाणविजयस्य बच नव्यतयाभासनिरासेन विवेचकतयेत्यर्थः। श्रवणस्य पश्चादित्यसंभा
वनानिरासकत्वाचारंभणत्वादितर्कप्रतिप्रायं मननस्य साक्षात्कारांगत्वं ध्यानव्यवधानेनेत्याह। मतो हीति। अ
चेतनस्य जगत्कारणस्य सर्गात्तरकाळे विज्ञानात्मकजीवरूपतानसंसृविनीत्यर्थः। प्रागुक्तहेतुः कारणस्य सत्वात्त
दभिन्नं कार्यं कथमसदित्याह न कारणादिति। यदुक्तं न कारणात्कार्यमभिन्नमिति तत्राह प्रतिपादयिष्यतीति।
पृच्छुर्भो दराकासदिस्वरूपेण कार्यं कारणान्न भिन्नं नाप्यभिन्नं सन्न वा सदिति तस्मा रूपेणास्विति। यूषण शाकस्पर
सः दूषयतीति मिश्रयति न नु घटादिळये यथा मृदो न तद्दूषणमेवमिहेत्यत आह न चान्यथेति। निरन्वयनाशान
भ्युपगमादीषदनुवर्तमानस्यान्यथा ळयो न ळोकसिद्ध इत्यर्थः। निरन्वयनाशवादिनः कार्यधर्मा दूषणं कारणे
स्यान्न तावत्या शंकते स्यादेतदिति। कार्यस्य कारणतावन्मात्रत्वात्कारणानुवृत्त्या सान्वयनाशोक्तिरस्माकी
स्ताह यथा रजतस्येति। ळौकिकः पुरुषो जीवोऽतश्च न साध्यसमत्वमित्यर्थः। जगत्कारणस्य जाग्रदाद्यभा

वाह्यावच्छेदेउत्पत्तीति। उपरिष्टादिति अनंतरमेव शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे। सर्वैस्तर्कैरप्रतिष्ठितत्वात् कश्चि
न्नश्चरमेरस्मात् ऊहनानुमानाभ्यासे तिरश्चाभाविकप्रतिबंधो व्याप्तिः। नाप्यस्मात् ऊहापि चेति। चरमोनकेवलमविरुद्धः
प्रस्फुतानुगुण इत्याह अपि चविचारेति। नैषेति। एषा ब्रह्मविषया मतिस्तर्केण नापनेया नापनीया न आपणी
येत्यर्थः। अथवा कुतर्केणापनेया निरस्या न भवति। किंतर्ह्यन्येनैवाचार्येण प्रोक्ता सती सुज्ञानाय फलपर्यं
तसाक्षात्काराय भवति। हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनं। क अद्धा साक्षाद्वेद ब्रह्म को वा प्रावोचत्
छंदसि कालानियमात् प्रब्रूयादित्यर्थः। इयं विसृष्टिर्यत आबभूव सएव स्वं रूपं वेद नान्यः इति मंत्रप्रतीकयो
॥४॥ रर्थः। प्रकृतिरूपः अविद्यादिरूपेत्यर्थः। तं सर्वं पराद्दाग्निराकुर्यात्। योन्यत्रात्मनः आत्मव्यतिरेकेण सर्वं वेदेत्यर्थः। ॥४॥
अजं जन्मरहितं अनिद्रं स्वप्नरहितं अस्वप्नं भ्रमरहितं मतत्स्वा इत्तं तद्दा बुध्यत इति संप्रदायविद्वचनार्थः
॥ग॥ एतेन व्याख्याता। अतिदेशस्योपदेशवत् संगतिः। यथा हि वेदविपरीतत्वात् सांख्यादिस्मृतिरतन्मूला ए
वं ब्रह्मकारणवैपरीत्यात् न्यायानुगम्यन्ते न्मूलं न्मूलत्वे हि ततो महत्सान्न्यालभ्यमिति। अत्यथि तुल्यत्वाच्छंका
यामतिदेशः स्यादितीतिमाह न कार्यमिति। रयमारंभणाधिकरणे निरसिष्यमाणाप्युपचयत्वेन हनि
दिश्यते। यानुवक्ष्यते उपादानत्वं च कारणस्य कारणस्य कार्यादभेदपरिमाणस्येव दृष्टमिति सेवैतदधि
करणनिरस्येति। अस्य कार्यस्येत्यर्थः। कुलालादिव्यापारात् प्राक् मृत् घटरहिता। तदानीं योगस्त्वेस

स्यनुपलभ्यमानघटत्वात् गगनवत्। ततश्चासत्त्वात्सत्त्वविरोधान्न कार्यकारणयोरैक्यमित्याह किंचेति। येनेति।
अर्थगतप्रत्यक्षपरोक्षत्वेनेत्यर्थः। घटादिकार्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमानमसदकरणादित्याद्यनुमानं तदुपलभ्यो
ऽनुमितिरनुमानं। जगतस्तु प्रागवस्थाया मागम उपलभ्य आगमः। यद्यपि यदि भिन्नो मृदस्तर्हि तत्कार्यं न स्याद्दृश्यव
दिति तर्कस्य सततो यद्यभिन्नस्तर्हि तत्कार्यं न स्यान्मृद्वदिति प्रतिरोधं मुक्त्वा मूलशैथिल्यमाहास्येतेति। ननु यदि कुं
भात् कुंभकारमृदो ऽरस्यं तत्के दस्तर्हि कथमुपादाननिमित्तत्वावस्था ऽ तत आह तस्मादिति परमाणोरपि मूर्तत्वात्
क्षुद्र तशं तशरभ्यत्वमतो न क्षुद्रत्वविश्रांतिरत आह ज्योदीयोनरेति। सहस्रसंवत्सरेति। पंचपंचाशतः त्रिवृतः सं
वत्सराः। पंचपंचाशतः पंचदशाः पंचपंचाशतः सप्तदशाः। पंचपंचाशत एकविंशाः विश्वसृजां सहस्रसंवत्सर
मुपयंतीत्यत्र संवत्सरशब्दस्योत्पत्तिवाक्ये मुख्यार्थलाभात् तावदायुष्करत्वादि सिद्धमनुष्याद्यधिकारता
माशंक्य षष्ठे सिद्धांतितं। प्रकृतौ हि द्वादशाहे त्रयस्त्रिवृतो भवंति त्रयः पंचदशाः त्रयः सप्तदशाः त्रय एकविंशाः
इति त्रिवृदादिशब्दास्त्रिवृदादिस्तोत्रविशिष्टाहः पराः समधिगताः। एवं चात्रापि पंचपंचाशतस्त्रिवृतः संवत्सरा
र स्याद्युत्पत्तिवाक्येष्वहः परत्रिवृदादिशब्दैर्निश्चितार्थैः सामानाधिकरण्यात्संवत्सरशब्दस्य स्वपंसौरवांश
दिनानोपाधित्वेनानिर्धारितार्थस्याहः परत्वेव। एवं चोत्पत्तिमात्रोच्यसहस्रसंवत्सरशब्दोपि सहस्रदिवस
साध्यकर्मपरः। औषधादिसिद्धिकल्पनाप्येवं न भवति तस्मान्मनुष्याधिकारतेति। आरंभे हि न्यूनपरिमाणा

न्मह दुरूयनियमो न विवर्ते। उच्चैस्तरगिरिशिखरवर्तिमहातरुरूपभूमिष्ठस्य दूर्वाकारनिर्भासप्रतिभासोपलम्भा
दित्याह अविद्यासमारोपेणेति।।४३।।४४ भोक्तापत्तेः। अद्वयब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य भेदग्राहिमान
विरोधसंदेहे संगतिगर्भमगतार्थत्वमाह प्रवृत्ता हीति।। पूर्वत्र जगत्कारणे तर्कोऽप्रतिष्ठित इत्युक्तं तर्हि जगा
द्भेदे तर्कः प्रतिष्ठित इति अद्वैतविरोधेन प्रत्यवस्थानात्संगतिः। अत एव लब्धप्रतिष्ठितर्केणेत्युक्तं मुखनिरो
धगतार्थत्वं चेत्यर्थः। प्रवर्तमानेति। स्वविषयप्रतिष्ठविरोधितर्केण सहोन्मज्जननिमज्जनमनुभवतीव लब्धाव ल
विवेकमपेक्षमाणेत्यर्थः। एतद्वैधर्म्यं चप्रदत्तत्वं तर्कस्य प्राबल्यमाह स्फुटतरेति। स्थूलनीलादिभेदगोचर
 त्वात् स्फुटतरत्वं। प्रतिष्ठितत्वमनुपप्लवरितत्वं आम्नायोत्युपचारेणापि सावकाश इति। वर्तमानविभागेनापि ।।५।।
विरोध इति हेर्वर्तमानसाम्योपपादनमतीतानागतयोर्व्याख्येऽनुपयोगीत्याशंक्य वर्तमानविभागसत्यत्वं फलमि
त्याह यदीति।।४४।। तदनन्यत्वं भ्यः। पूर्वाधिकरणेपि भेदग्राहिमानाविरोधोक्तेः पुनरुक्तिमाशंक्याह पूर्वत्रा
दिति। अंगीकृत्य हि भेदग्राहिमानस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयोरूपभेदेन विरोधः परिहृत इदानीं तु स्वीकृतं प्रामा
ण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यतो एवंभूतेन विरोधाभिधाने नोपक्रमो यस्य विरोधपरिहारस्य
स तन्योक्तस्तदनन्यत्वपदेनद्वैतमिथ्यात्वोक्तेरेवमुपक्रमत्वं। अतो परिणामिमृदादिदृष्टांतोपादानोत्र भेद

भेदविवक्षेति मतत्वं एकविज्ञाने न सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः प्रधानस्यानुरोधे न गुणभूतदृष्टांतस्य विवर्तपरत्वेन
नेयत्वादित्याह एवं हीति। ननु परिणामपक्षेप्यभेदांशे न सर्वज्ञानं स्यादत आह तत्त्वज्ञानं चेति भेदाभेदाङ्गीक
तायाउक्तत्वादित्यर्थः। उपपादितमथ स्वादिनि शिष्टापरिग्रहाधिकरणपूर्वपक्षे इत्यर्थः। दृष्टान्तमात्रान्नार्थसि
द्धिरिति शंकते हेतुरुक्तो दृष्टेति तं व्याचष्टे ये हीति। कदाचिद्दृष्टं पुनर्नष्टमनित्यमित्यर्थः। दृष्टग्रहणं प्रतीतिसमयेपि
सत्त्वमात्रस्यार्थव्यतिरेकव्याप्तिमाह यदस्तीति। विमतं मिथ्या व्यासावधिकत्वात् व्यतिरेके दोवित्मवत् इ
त्यनुमानस्य विपक्षे बाधकतर्कमाह सत्त्वभाव चेदिति सत्त्वासत्त्वे विकारस्य स्वरूपमुत धर्मो अन्यो वाऽर्थांत
रमलीकं वेति विकल्प्यक्रमेण निराकुर्वन्ननुमानस्यानुकूलतर्कमाह सत्त्वभावं चेदित्यादिना। अर्थांत
रत्वे तु विरोधिभूतत्वं शंकते असत्त्वमिति। विरोधिभूतमसत्त्वं भावस्य किमकिंचित्करमुतासत्त्वकरं स्वरूपं
वेति विकल्प्यक्रमेण दूषयति नेत्यादिना। किंचित्करत्वे यत्किंचिदसत्त्वं क्रियते। न दपि स्वरूपं धर्मो वेत्यादि दि
कल्पतत् दूषणानां संभवादित्यर्थः। असत्त्ववत्सत्त्वेप्यर्थांतरत्वादिविकल्पा दुष्टव्याः। अर्थांतरसत्त्वाद
पि विकारे फलाभावात् सत्त्वांतरजन्मनि वानवस्थानात् विकारे सत्त्वांतरं न भवति किंतु स एव सन् भवती
त्युक्तेपि सत्त्वभावस्यासत्त्वविरोधे न विकारनित्यत्वापातादिति। ननु कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं वानु
मानसिद्धं श्रुत्या दृष्टांतीकर्तुमयुक्तं लोकसिद्धस्य दृष्टांतत्वोक्तेरित्याशंक्याह यत्रेति। मृदो का शरावाद्यः

कल्प २

परस्परभिन्नादस्मत्प्रत्ययगमेऽस्त्यं न भेद एवं स्यादयमुदात्मनाशरीरवादीनामेकत्वमहङ्कारादिवाद्यात्मनाना
नात्वमिति मतं तद्विकल्प्य दूषयतीदं तावदित्यादिना। असंताभेदे त्व्यपुनरुक्तौ राद्वद्वयप्रयोगो भेदाभेदयोः
कार्यकारणात्मना व्यवस्थापनस्यादित्याह तत्रेति। नन्वानेकान्तवादे इति भेदपक्षेऽनेकान्तवादश्च न भवती
त्यर्थः। न वेदपीति अनेकान्तत्वान्न भवेदपीत्यथेत्यर्थः। सत्यवादिनस्तस्करत्वेनारोपितस्य मोक्षवत्सत्यब्र
ह्मात्मत्ववेदिनो मोक्ष इति तस्करदृष्टान्तः। अहं ममाभिमानाभिमानयोरेकत्र व्याघातः स्यादिति प्रविकल्प्य
योजयति। शारीरादीनिति। ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनिति। ननु मिथ्यात्वे श्रवणादीनामविद्यानिवृत्तिसमर्थ
॥६॥ साक्षात्कारे हेतुत्वं न स्यादत आह सांव्यवहारिकं त्विति। असत्यादपि कोऽर्थे कार्यक्षमपदार्थोत्पत्तिमनन्तर ॥६॥
मेव वक्ष्याम इत्यर्थः। यद्यसत्यात्सत्यधीः स्यात्तर्हि धूमाभासादपि वह्निधीः समीचीना स्यादित्यत केमि
त्याशंक्याह न च धूम इति। धूममहिषी धूमी। सा च बाष्पः। असत्यादपि सत्यमुत्पद्यत इत्युच्यते न पुनरस
त्यात्सत्योत्पाद नियम इत्यर्थः। यदि पुनः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं जातमिति सर्वस्मादसत्यात्सत्यजन्मापाद्य
ते तर्हि किं वित्सत्यं कस्य वित्सत्यस्य जनकमिति तत एव सर्वं सत्यं स्यादिति प्रतिवन्दीमाह नहीति। बोधस्या
स्यमुत्कापरिहारसाम्यमाह यतर इति। यतो नियमादित्यर्थः। ज्या वयोहानावित्यस्य निष्ठायां संप्रसारणे

नञ्समासे वाऽजीनमिति रूपं। अस्मादृश्यस्त्रुद्दीर्घाभावाद्यद्यपि ज्यानेर्वयोहानेरभावं सत्त्वमवगच्छंति वक्रानु
दृश्यत्वे माजिनमित्युच्चरिते ऽस्मादजीनमिति गृहीतादस्माच्छब्दात् वयोहानिप्रतीतिः स्ताभ्यां तिरजिनशब्दो
हि वर्मवचन इति। अत्र यथारोपितत्वाविशेषेपि किंचिद्वैधर्म्यं सत्त्वबोधकं किंचिदसत्त्वबोधकमेव बलवत्त्वं
ऽमस्माकमपीत्यर्थः। पायं पायं पीत्वा पीत्वा। तारत्वं वी व्याघ्रमर्षीं तनुमास्थाय रस्त्यन्वयः। व्यात्तं विवृतं विक
टाभ्यां वक्राभ्यां दंष्ट्राभ्यां करालं भयानकमाननं यस्याः सा तथोक्ता। उत्तब्धमुन्नमय्यधृतं बंधमदत्यर्थं य
ऽग्रमन्नमस्तकावच्चुंबितं लांगूलं यस्याः सा तथा। त्वत्स्वैरतस्ततो विक्षिप्ते लोचने यस्याः सा तथा अमित्रमभि
प्रतियोद्धुं गताऽप्यमित्रीणां स्फटिकशैलप्रतिबिंबितां ह्यमित्रमिति भ्रमाद्यात्मतनुं धावंतीसुघ्नो व्याघ्रतनु
मास्थितः यन्नपतीति। यदि स्वपन्दृशोऽवगतिरबाधिता स्यात्तत्त्वेवोपपद्यत इत्यर्थः। भेदाभेदव्यवहारौ भेदा
भेदोपपादकाविति वदन् प्रष्टव्यः किं ब्रह्मज्ञानात्प्राचीनौ तदुपपादकौ पराचीनौ वेति नाद्य रत्येकं नानात्वं
शौनकमर्करांडाश्रयइत्यादिना। तत्र च ज्ञानात् प्राग्भेदव्यवहारस्याप्रसक्तत्वान्न स उपन्यस्तः। द्वितीयमिदा
नीं शंकते पश्चादुक्तमिति। एकत्वज्ञानोत्तरकालमेकत्वव्यवहारोपि नास्ति नतरामनेकत्वव्यवहार इति परि
हरति यदि स्वप्नवदिति। ढुण्ढिः कदापि न तस्याः क्षीरमस्ति। स्मृत्याहिंसाऽपत्यानि पोषयति। अवगतिर्द्वैतिव्यक्तं

स्वरूपं। यथा खलु घटध्वंसो घटविरोधिकार्योदय एव नाभावः तस्य तुच्छत्वेन कार्यत्वायोगा देवमविद्यानिवृत्ति
रपि विरोधिविद्योत्पत्तिव्यक्तिरित्याह अविद्याविरोधिस्वभावतयेति। अविद्यानिवृत्तिर्यदि विद्यायाः स्वरूपं कथं स्य
तर्हि विद्याफलमत आह विद्यानिवृत्तिश्चेति। न वयं ज्ञानात्मरात्रीन व्यवहाराय द्वैतसत्यत्वं कल्पयामः
किंतु प्राचीनसिद्ध्यर्थमेवेति शंकते स्यादेतदिति। एकत्वनिबंधनो व्यवहारो माभूद्द्वैतसत्यत्वाक्षेपक इति
शेषः। पूर्वे नानात्वांशेन कर्मकांडाश्रय इति ग्रंथे प्रमाणसिद्धाद्वैद्व्यवहाराद्द्वैतसत्यत्वमाशंक्य निरस्तं
॥७॥ इदानीं सर्वलोकप्रसिद्धभेदसत्यत्वमाशंक्य देहाद्यभावव्यभिचारित्वेपि तदुपपत्तिमाहेति भेदः। कार्यकार ॥७॥
णादिकं भिन्नं तद्भावउपलब्धेरित्यापातसिद्धं हि सूत्रार्थे दोषं दृष्ट्वा व्याख्याति कारणस्य भाव इति। भाव इत्यस्य
व्याख्यानं सत्त्वेति। ननु कारणस्य भाव एव सूत्रे प्रतीयते कार्यस्योपलब्धिरेव तत्कथमुभयत्रेतरेतर
विशिष्टयोर्हेतुत्वमत आह तदिति। विषयपदं भावपदं भावोप्युपलब्धिविषय इति। तद्दंडिन्यायेन विषयपवि
षयिपरं एवं विषयिपदमुपलब्धिपदमप्युभयपरमित्यर्थः। उपादेयं कार्यं। सविशेषणहेतौ फलमाह तत्त्वा
वेति। उपलब्ध्याविरुपलब्धेरिति हेतूकारे प्रभासाक्षात्कारे साक्षात्कृतेन चाक्षुषेण व्यभिचारः स्यान्न हि घ
टादेः प्रभायाश्चान्येद्रष्टा निवृत्त्यर्थं भावेभावादिति विशेषणं। न हि प्रभाभाव एव घटो भवतीत्यर्थः। यदा

तद्भावानुरक्तधीबोध्यत्वं हेत्वर्थः स्वस्य। पि भाति घट इति प्रमानुरक्तधीगम्ये ऽनैकान्तः। तदिदमुक्तं प्रमानुरक्ता
नुविद्धेति। यदि भावेऽभावादिति हेतुस्तर्हि वह्निसत्त्वे भवति विशिष्टधूमेऽनैकान्तः स्यादुपलब्ध्यभावेऽनुपलब्धेरि
ति विशेषणे तु न भवेद्धूमस्य वह्न्युपलब्ध्यभावेऽनुपलब्धेरिति नियमाभावादित्याह नापीति। तद्भावानु
रक्तांहि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे हेतुं वयं वदाम इति भाष्यं। अत्र कारणस्य भावानुविद्धा कार्यबुद्धिर्हे
तुत्वेनोक्तेति न भ्रमितव्यं तत्रापि व्यभिचारस्योक्तत्वात् किंतु सूत्रगतोपलब्धेर्बुद्धिः कार्यकारणोभयविष का
यां तयोः कार्यकारणयोर्भावेन सत्त्वयोपरक्तां वा विशेषितां हेतुं वयं वदाम इति भाष्यार्थ इत्याह तदनेनेति। हेतु
विशेषणमुक्तं न हेत्वंतरपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः। पटस्य तंतुव्यतिरेकेणानुपलब्धेः समवायस्य
भेदनिरोधापकत्वादन्यथासिद्धिरित्याशंक्याह न चेति। संबंधस्य भिन्नाश्रितत्वाद्भेदसिद्धौ समवायः स
मवायाद्व्यतिरेकानुपलब्धौ समाहितायां भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। पटस्तंतुभ्यो भिद्यते प
तदुपलंभेऽपि कुविंदव्यापारात् प्रागनुपलब्धत्वात् कुंतवदित्यनुमानाद्भेदसिद्धेर्भेदसिद्धेर्नेतरेतराश्रयमि
त्याशंक्याह न चात्रेदमिति। अभेदवादिनस्तंतूपलंभे तदभिन्नपटोपलंभाद्धेत्वसिद्धिरित्यर्थः। कारण
सत्त्वे तत्त्वादिसत्त्वं स्यादित्याशंक्याह न चेति। उपपत्तिश्चात्र भवतीत्याहेति शेषः। उपपत्तिमेव दर्शयति

न्हीति। यथा मृदि घटो मृदात्मनाऽस्ति तथा सिकतायां तदात्मना न तैळमास्ति तदुपादानोपादेयत्वाभा
वकृतमित्यर्थः। ननु मृद्देव घटो मृदात्मनेः प्रागस्ति कथं तदात्मना घटस्य सत्त्वाऽत आह प्रत्युत्पन्नो
हीति। उत्पन्नस्य घटस्य मृदात्मत्वदर्शनान्मृदि सत्त्वां घटसत्त्वं युक्तमित्यर्थः। इत्थं तर्हि ते कार्य
कारणाभेदे प्रयुज्यते। घटत्वं मृन्निष्ठं। घटनिष्ठत्वात्तत्त्ववदिति। एवं जगद्ब्रह्मणोरभेदेऽप्यपि। शाखो ब्रह्म
वृत्तिः। आकाशवृत्तित्वात्तत्त्ववदिति। कार्यस्य कालत्रये सत्त्वं भाष्योक्तमयुक्तं तथासति कार्यत्वव्याघा
॥८॥ तादित्याशंक्यानिर्वाच्यरूपस्य कादाचित्कत्वेऽपि कार्यस्य तत्त्वमाधिष्ठानं तच्च नित्यमिति युक्तितः प्रतिपाद
यति यथा हि घट इति। कार्यस्य सत्त्वं स्वरूपं धर्मो वा आद्ये तस्य कदाचिदसत्त्वं स्याद्द्वितीये त्वेव सत्त्वासत्त्वयोर्ध ॥८॥
र्मयोः कार्यस्य धर्मिणोऽन्वयात्कादाचित्कत्वव्याहतिरित्याद्युपपादितमर्थं स्वादृष्टेन स्वरूपत्वादि
तिभाष्यव्याख्यावसर इत्यर्थः। कार्यस्य त्रिषु कालेषु सत्त्वे कारणस्यापि तथात्वात् द्वैसत्त्वे स्यातां तथा
त्वाभेदासिद्धिरित्यत आह। त्रिष्वायानापि ततः शंकते सत्त्वं चेदिति। त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य सत्त्वं चेदित्यर्थः।
कार्यकारणयोः स्वरूपसत्त्वं चैकमित्यर्थः। यदि कार्यकारणयोरेकसत्त्वाभेदादभिन्नत्वं तर्हि तस्यापि
द्वाभ्यामभेदाद्द्वैतापत्तिरित्याशंक्याह न चैताभ्यामिति। न हि वयं सत्त्वेन कार्यकारणयोः साक्षादभेदं ब्रूमः

किंतु तत्र तयोरारोपितत्वे न तद्व्यतिरेकेणाभावं। यदि मन्येत सत्त्वमेव कार्यकारणयोरारोपितमस्त्विति तत्राह य
द्यास्तितिहीति। स्वीकृतस्यैव प्रसंजैजनमयुक्तिं तां दर्शयितुं तामेव पक्षविभागपूर्वकमाह नत्रेति। भेदः कार्यकारणव्व
कृणः सत्त्वमभेदः। अस्माद्यं भिन्न इत्यत्र पंचम्युल्लिखितावध्यग्रहो धर्मिणः सकाशाद्गृहीतभेदस्य न संभव
ति भेदग्रहश्च नागृहीते प्रतियोगित्व उपपद्यते धर्मिणोपि स्वापेक्षया तत्प्रसंगाद्दतश्चान्योन्याश्रयग्रस्तभेद एवा
रोपितोपितो ना भेद इत्याह वयं त्विति। यस्त्वयमन्योन्याश्रयस्य केन विदुद्धारः कृतः प्रतियोगित्वेनाप्रतीतावप्यधिक
रणाप्रतीतिरधिकरणत्वेनाप्रतीतौ प्रतियोगिप्रतीतिश्च भेदग्रहणकारणं। न भेदे न गृहीतत्वं एकं त्वन्योन्याभा
वाख्यभेदं प्रतिरक्तं भकुंभयोरधिकरणत्वं प्रतियोगित्वं वा स्वस्य तःस्वस्मादपि स्वस्य भेदग्रहवारणाय प्रतियोगित्वे
नैतत्त्वादिविशेषणं स्वं भावद्भिन्नः कुंभस्त्वत्र हि स्तंभः प्रतियोगित्वेन प्रतीयते नाधिकरणत्वेन न प्रतियोगितया
कुंभाद्भिन्नः स्तंभ इति प्रतीत्यंतरेनुतमेव भेदं प्रति कुंभः प्रतियोगित्वेन भाति स्तंभश्च धर्मितया न तश्चोक्तविधव
८ स्तुप्रतीतिर्भेदग्रहहेतुरिति केनेतरेतराश्रयमिति सोऽसाधुः भेदाधिकरणत्वेन भेदप्रतियोगित्वेन च प्रतीतेरपे
क्षायामन्योन्याश्रयाद् निस्तारसद्यस्य कस्यचिदधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेन च प्रतीत्यपेक्षायां स तदाधिकरणत्वे
न पुरोदेशादन्यदेशागतसंसर्गाभावं प्रतियोगित्वेन च स्फुरतोः शुक्तीदमंशरजतयोर्भेदग्रहप्रसंगेन भ्रमा
नुदयप्रसंगाद्दुरुक्तं तेन भेदाधिकरणस्य तत्प्रतियोगिनश्च स्वरूपेण प्रतीत्यपेक्षाप्यनेनैवापास्ता। स्वरूपेण

कंध्व २

गृहीतयोः शुक्तीदमंशरजतयोर्विरक्तवृत्तेन तथाभूतयोर्भेदग्रहप्रसंगाद्द्वयोः स्वरूपं भेद इति वा तत्स्वापरस्तं। अत्र धा
रणं स्वरूपं भेदरूपं विना असाधारणत्वस्य भेदग्रहाधीनग्रहत्वेन भेदान्तरापेक्षायां स्वरूपभेदाभ्युपगमके भंगादि
ति दिक्। भेदे नोपजीव्यत्वाच्चाभेदो नाध्यकार स्याह एकैकेति। वीप्सया प्रति भेदानुवादः। अत एवैकाभाव इत्युक्तं।
व्याकृतं नामरूपत्वादिति भाष्ये व्यक्तव्यक्तिस्वीकृतेः सांख्यवादापातं इत्याशंक्याह व्याकृतत्वेति। नान्या सतीति
भाष्ये असतीति च्छेदः। कार्यरूपेण च सत्त्वं शक्तेरापाद्यते तथा सतीति हि कार्यस्यासत्त्वप्रतिक्षेपः सिध्यतीति मन्वान आ
॥५॥ ह नाप्यसतीति। भाव्यादेतिद्वितीयपाठव्याख्यायां कारणाविरेकेण कार्यानुपलंभस्योक्तत्वात्पुनरुक्तिमाशंक्याह
यद्यपीति स्वपरनिर्वाहकत्वात्समवायः संबंधान्तरानपेक्षस्संयोगोपि नापेक्षते तु प्रतिबंदीमाशस्संयोगस्य कार्य
त्वरूपविशेषादयुक्तेत्याशंक्य नित्ये आत्माकाशसंयोगे तस्यासिद्धिमाहाजेति। अजसंयोगमनिच्छन्तं प्रति सर्वत्रासि ॥५॥
द्धिमाहापिचेति। अस्त्वसंयोगवन्नित्यत्वाभावापसमवायोप्यनित्यस्तथापि नानवस्था समवायस्य समवायिकारणा
नभ्युपगमेन निमित्तकारणमात्रात्तदुत्पत्तेः समवायान्तराप्रसंगादित्याशंक्याह तथा सतीति। ततः संयोगस्य समवा
यिकरणमिच्छता समवायस्यापि तदेष्टव्यमित्यनवस्था तदवस्थैवेत्यर्थः। नानात्वेन सहेतुकत्वाश्रयोपयस्यस्य सं
वंधस्तथोक्तः। उत्पत्तिकर्तुः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नासत्त्वमित्युक्तं तत्रोत्पत्तेर्न कार्यकर्तृ किंतु कारणमिति शंकतेय
द्युच्यतेति। यद्यप्युत्पद्यते घट इति कार्यस्य कर्तृत्वं भाति तथापि गौण्या वृत्त्या कारणस्यैतत्। न च सिद्धेषु कपालेषु जा

यत इति पूर्वापरकालव्यासक्तासंयोगानुपपत्तिः। कार्योत्पादनायाः व्यासक्तत्वादित्यर्थः। कपालस्य कर्तृका घटविषयोत्पाद
नानोत्पत्तिः सा तु घटकर्तृकेति परिहरति उत्पादनाहीत्यादिना। यद्युत्पत्तिरुत्पादनैव तर्हि उत्पादनायामिवोत्पत्तावपि
सकर्मकत्वाद्घटस्य कर्मत्वं व्यपदिश्येत न चैवमस्तीत्यर्थः। मृत्पिण्डो हि घटं करोतीति स्वामी तु कारयति तत्र यथा करोतिका
रयत्योराश्रयभेद एवमत्रापीत्यर्थः। धात्वर्थोपात्तव्यापारः कर्तेति कर्तृलक्षणयोर्वेत्यर्थः। भिन्नमिवेति सामानाधिकरण्ये
नहि भिन्नमिवाभिन्नमिव वक्तव्यमस्तीति। अनर्थैवेति। इतरथा हि धीसांख्यवादः स्यादिति। नाप्यगतमूलकारणशब्दे
न ब्रह्मणोन्यः कश्चिन्मायाप्रतिबिम्बितो नाभिधीयते तथा सति तस्य परिच्छिन्नत्वादधिकरणोपक्रमोक्तस्य कारणविज्ञा
नात्सर्वविज्ञानस्यासंभवप्रसंगात् किं तु सर्वाधिष्ठानमित्याह मूलकारणमिति। अज्ञातं नटवद्ब्रह्मकारणं शंकरो
ब्रवीत्। जीवाज्ञातं जगद्बीजं जगौ वाचस्पतिस्तथा। कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलब्धत्वात्ततोधिक
परिमाणत्वाच्च संमतवदित्यनुमानयोर्व्यभिचारार्थं पटवच्चेति सूत्रं। तस्यामेव प्रतिज्ञायां भिन्नकार्यकरत्वस्य व्यभि
चारार्थं यथा च प्राणादीति॥ इतिरक्तिः। जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं वदत्समन्वयो यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेत
र्हि स्वानिष्टं नरकादेरिति न्यायेन विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वत्र कार्यकारणानन्यत्ववद्घटाकाशः कश्चिज्जीवानाम
पि महाकाशोपमब्रह्मैक्यमुक्तं तस्य हिताकरणाद्यनुपपत्तिरित्याक्षेपात्संगतिः। ननु सोऽन्वेष्टव्य इत्यादिश्रुतेर्निर्दिश
त्वमर्थं पूर्वपक्षस्तत्राह यद्यपीति। यदि भेदाभेदावेकत्र विरुद्धौ तर्हि भेद एव भेदेन बाध्यतामत आह न च भेदेरिति॥

इत्थं क्रमनंतशक्तिकरणत्वमर्थः। ननु स्वाभाविकं ब्रह्मैकत्वं जीवा अविद्योपहितास्तेषां नानात्वमिति तेनोपहितस्य
मात्स्करणमुपपन्नमत आह तेनेति। तद्द्रष्टिमानद्विति पश्यतीत्यन्वयः यद्यपि परमात्मनो दर्शनक्रियाश्रयत्व
मनुपपन्नं तथापि स्वरूपप्रकाश एव तत्र द्विषयेणोपरक्तस्तं यथास्थितं भासयत्यतः पश्यतीति निर्दिश्यते।
उपसंहारात्॥ ब्रह्मणोपादानमसहायत्वात्सम्मतवादिति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्वत्रौपाधिकजीवब्र
ह्मभेदाद्धिताकरणादिदोषः परिहृतः इह तूपाधितोपि विक्रमथिष्ठात्रादि नास्तीति पूर्वपक्षमाह। ब्रह्म स्वै
खाद्विविक्षा। त्यादिना। एकस्मिन्नुपादाने भेदवारणं। अद्वितीयतयेति सहकारिनिषेधः। एकत्वप्रयुक्तं दूषणमाह
॥१०॥ नत्वेकरूपादिति। कारणवैजात्ये हि कार्यवैजात्यमित्यर्थः। न केवलं कार्यवैजात्यायोग एकजातीयकार्या ॥१०॥
णामपि क्रमायोग इत्याह न चाक्रमादिति। समर्थमपि सहकार्यपेक्षं सक्रमेण कुर्यादित्याशंकामपनयन्नद्विती
यत्वप्रयुक्तामनुपपत्तिमाह। द्वितीयतयावेति। भाष्यस्थकारकसाधनपदयोरपौनरुक्त्यमाह कैकमिति समग्राणांका
वः सामग्र्या कथं तस्य साधनशब्दाभिधेयत्वमत आह तथा हीति। साधयत्येवेति साधनमित्यर्थः। प्रकृतौ करणं
निष्पादनं। असंतव्यतिरिक्तत्वं। स्वधर्मत्वेनानंतर्भूतत्वं। एकस्मिन्काले उषित्वा तं परित्यज्य कालांतरेपि वासः
परिवासः। पर्युषितमिति प्रयोगदर्शनात्। आंतरत्वं स्वधर्मत्वं। मायिनं मायाविषयं। अज्ञातत्वस्य वस्तुधर्मत्वा
त्तद्वारेण मायायास्य अज्ञानमपि धर्म इत्यांतरत्वं। ननु मायायामप्यक्रमत्वात्कथमक्रमात्कारणात्कार्यक्रम

णेति। तस्या मायायाः परिपाकस्तात्तत्कार्यसर्गप्रतिपोषकत्वं तस्य क्रमोऽपि कार्यक्रमान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत इत्यर्थः।
पूर्वमविद्यास्याविव्याद्सहायत्वमसिद्धमित्युक्तमिदानीमंगीकृत्यापि तदनैकान्तिकत्वमाह कस्मादपीति। शरीरे
उत्पन्नं हि कर्म पूर्वाकाशप्रदेशविभागमुत्तरप्रदेशसंयोगं शरीरे च वेगाख्यसंस्कारं जनयतीत्यनैकान्तिकमसत्
हायत्वं नानाकार्यानुत्पादकत्व इत्यर्थः। असहायस्योपादानत्वं क्षीरवदुपपाद्यासहायस्याधिष्ठातृत्वसमर्थ
कं सूत्रमवतारयति। यद्वित्विति। कृत्स्नप्रसक्तिर्वा। सावयवस्यैव नानाकार्योपादानत्वमिति न्यायेन समन्वयस्य विरोध
संदेहे पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरदृष्टान्तात्परिणामित्वभ्रमे तन्निरासात्संगतिः। स्यादुक्षीरेति। तस्मादविकृतं ब्रह्मेति ज्ञा
व्यं न दृश्नीति तत्त्वत इति चपदाध्याहारेण व्याचष्टे तस्मादिति। इतरथा हि मायामयविकारनिषेधे जगत्सर्गो न
स्याद्दृश्नीत्यनुक्तौ च साकाक्षत्वं स्यादिति। निरवयवेऽपि अघणिविविचित्रशक्तिवशेनाकृत्स्नप्रसक्तेरुक्तत्वाद्बोध्या
नुपपत्तिमाशंक्य शक्तीनामवास्तवत्वकथनार्थत्वेन परिहरति अविद्येति। अवस्तुत्वात्समुदायो न परिणमते।
समुदायिष्वपि पादैः सत्त्वमात्रं परिणमेत न तु रजस्तमसी ततो मूर्च्छद्दोन स्यान्न चैतद्दृष्टीत्याह यद्यपि समु
दाय इति। द्व्यणुकमारब्धुमणुना संयुज्यमानोऽणुरूपर्यधः पार्श्वतश्चतसृषु दिक्षु कदाचित्केनचित्संयुज्यते। ते
च सर्वतो न समानदेशा इति व्याप्तिमानुपपत्ते द्व्यणुकपिंडः परमाणुमात्रः प्रसज्येतेत्यर्थः। अव्याप्यवृत्तौ संयोगस्य
तावन्नैकत्र भावाविस्फक्तौ। अथ प्रदेशभेदेन भावाभावौ तत्राह व्यापनेवेति। कार्यकारणभावआरम्भः। सर्वेपिताव

मायाशक्तिमद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवदतः समन्वयस्य शारीरस्य न मायेति। न्याये न विरोधसंदेहे संगतिमाह विवि
त्रेति। अंतर्याम्यधिकरणे त्वविद्योपार्जितत्वं संबंधे जगद्ब्रह्मणोः सिद्धे शारीरशहितस्यापि नियंतृत्वसंभव उक्तं
इह त्वशारीरस्याविद्यैवाक्षिप्यत इति भेदः। तदुक्तमिस्मितदृष्टवादिवदपीति सूत्रोक्तिपरत्वेन व्याचष्टे यथावादिनि।
शक्तिमंतो देवादयो यद्यपि शारीरिणस्तथापि बाह्यसाधनानपेक्षाः। यदि तु तत्र दृष्टं शारीरित्वं शक्तिमत्वेन ब्र
ह्मण्यापाद्यते तर्हि कर्तृत्वेन कुलालादिषु दृष्टं बाह्यसाधनापेक्षत्वं देवादिष्वप्यापाद्येतेति प्रतिबंद्याप्रमेयसंभा
वनोक्तास्वरूपमाणमिति प्रमाणमुक्तं। न प्रयोजनवत्वात्। परितृप्तस्य ब्रह्मणो जगत्सर्गवादि समन्वयस्य ब्रह्मन विना
प्रयोजनाभिसंध्यभावादकर्तृत्वमिति पूर्वपक्षमाह न तावदित्यादिना। तादर्थ्येन सुखार्थत्वे न प्रवृत्तो प्रवृत्तेः प्राक्
११॥ सुखाभावे स तिकृतार्थत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। अविद्योपहितजीवात्मकरेण पिधायानुग्रात्या भाव उक्तः। न दृष्ट ११॥
प्रयोजनोद्देशलक्षणो हेतुरस्तार इत्यदृष्टहेतुका। औत्पत्तिकी पुरुषस्यो सत्तिमारभ्य प्रवृत्ता। अदृष्टहेतुकत्वस्य
विवरणं प्रयोजनानुसंधानमंतरेणेत्येतत्। स्वासादौ प्रयोजनाभिसंबंधिरूपसाध्याभाववद्धेतोरभिचेतन
कर्तृकत्वस्याभावान्न व्यभिचार इत्याशंक्याह न वास्यामीति। जाग्रदादौ चेतनस्य ज्ञानतोपि चेतन्यमस्यास्वासा
दिप्रवृत्तावनुपयोगि सुषुप्तेपि तस्याभावादिति वनमुक्तं कुतः प्राज्ञस्य सुषुप्तस्यापि स्वरूपचैतन्यात्प्रवृत्तिरित्यर्थः।
यदुक्तं लीलावत्तर्हि व्यभिचारमित्यर्थः यागापि सुखप्रयोजनत्वादिति तत्राह सत्यपीति। अनुद्दिश्यप्रयोजनं

नकरोतीति साध्येत्वप्रांतत्वेनत्वं लीलाकर्तरि सव्यभिचारमित्यर्थः। ननु यद्बुद्ध्यायत्तसाध्यं तत्प्रयोजनाभिसंधिपूर्वकमिति
व्याप्तिरभिमता तथा च न लीलादौ व्यभिचार इत्यत आह दृष्टं चेति। यद्यप्यस्मदपेक्षया जगद्बुद्ध्यायत्तसाध्यं भाति तथा
पि न ब्रह्मापेक्षयेति न प्रयोजनाभिसंध्यापात इत्यर्थः। नगैः पर्वतैः तैर्हनुमत्प्रभृतिभिः कपिभिर्नरैर्बहुतरत्वे तन्नाही
स्तन्वयः। एतच्छक्यत्वे निदर्शनं। एवं नीराणां निधिः समुद्रः शिलीमुखैः शरैर्नैकत्र्यम् नबद्धः नचामनीरनिधिर्न
पीतः। तीर्थवत्करत्वे निदर्शनं। आचार्य्ययोर्महीपतिर्महीं चकार तस्य नाम नृगर इति। निपतमित्तमनपेक्षया यदा क
दाचित्स्वकृत्स्नदृयोयदृच्छास्य भावस्कस्त्वर्या वद्वस्कभावी यथा श्वासादौ। यदुक्तं न तावदुन्मत्तस्येवमिति विभ्रमा
नुगतक्रियेति तत्र मा भूदुन्मत्तं ब्रह्म भवतु जीवाविद्याविषयीकृतं जगद्विवर्ताधिष्ठानं तथा च न प्रयोजनपर्यनुयो
गः सृष्टौ। विन्दा हापि च नियमिति। प्रतिविंबगताः परस्मन्नतुयक्रादिविक्रियाः। पुमान् कीदृग्यथा ब्रह्म तथा जीव
स्थविक्रियाः। एवं वा चस्मते लीला लीला सूत्रीयसंगतिः। अस्वतंत्रतत्त्वः कूटस्थप्रतिबिंबेशवादिनां। विभ्रमापां
प्रयोजनानपेक्षामात्रं कथमाह नचेति। नन्वविद्याया हेतुत्वे कथं ब्रह्मकारणत्वमत आह सा चेति। छुरिता मिश्रिता। नि
र्विषम इति वेदांतप्रतिपाद्यो विषमोस्य दूषत्वेन नवर्तनइनितयोक्तः। वैषम्येति। यो विषमसृष्टिकारी स सावद्यो ब्रह्म च
विषमं सृजतीति न्यायेन समन्वयस्य विरोधसंदेहे पूर्वत्र लीलया स्रष्टृत्वमुक्तमिदानीं सेव न सापेक्षस्य तज
वत्यनीश्वरत्वप्रसंगान्निरपेक्षत्वे च रागादिमत्त्वमित्याक्षिप्यते। अनुमानस्य व्यभिचारं न हि सम्भवति। सापेक्ष

कल्म

त्वेऽनीश्वरत्वप्रसंगमाशंक्य व्यभिचारमाह नहि सेवेति। कर्मापेक्षत्वेन वैषम्यं परिहृतं। नहि विषमकर्माणि प्रेरक
त्वेन वैषम्यता दृवस्थ्यमित्याशंक्याह न वैषद इति वैषम्यादिप्रसंगान्नेश्वरः कारणमिति न च वाच्यं व्यपाय दीश्वरो वि
षयं सृजेन्न हि रागादिमत्त्वमाऽनीश्वरः स्याद्दीश्वरश्चायं तस्मात्तविषमं सृजतीति किमनुमीयते उतेश्वरो राग।
दिमान्विषमस्रष्टृत्वादिति वैषम्यं। नाद्यो विरोधादित्युक्तं। तमेवागमविरोधं दर्शयति यस्मादिति द्वितीयं निषे
धति न चेति। यद्येवं वैषम्यमनुमितं किमतो निरवद्यत्वस्यापेक्षितसिद्धत्वेनातीतकालत्वात्ताद्‌दृवस्थ्यादिरर्थः। तदेव
दर्शयति तस्मादिति। श्रुतीनां ग्रावप्लवनादिश्रुतिभ्यो वैषम्यार्थमर्थे संभावनां दर्शयति तज्जातीयेति। उन्निनीषते क
॥१५॥ र्ध्वं नेतुमिच्छति। ईश्वरः पर्जन्यवत्सृष्टिमात्रे कारणं वैषम्ये तु बीजवत्तत्स्वाणि कर्मवासने इति नेश्वरस्यासा ॥१५॥
वद्यत्वमित्यर्थः। अपि च मायायामपीसृष्टिरस्माकं पक्षे चेत्तत्राविद्यासृष्टिकर्तृत्वे न रागादिमत्त्वमनुमीयते तर्हि नैकां
तिकमित्याहाभ्युपेत्य चेति। अकृताभ्यागमप्रसंगव्याकारोत्यकृतर इति। तदंगीकारे दोषमाह तथा चेति। वेदांतान
र्थक्यं मुक्तानामपीति भाष्योक्तमित्याह मोक्षशास्त्रस्य चेति। भाष्ये केवलाविद्यायाः वैषम्यकरत्वनिषेधोऽनुपपन्नः
भ्रातं विचित्रत्वेन वैषम्यहेतुत्वोपपत्तेरित्याशंक्याह ख्येति। न नुमा भूद्व्यवस्थालक्षणाऽविद्या वैषम्यकरीश्व
प्रसंस्कारस्तु किं न स्यादिति चेत्तत्राह स तु संसारानादितामंतरेण न स्यात्तथापि सिद्धं नः समीहितमित्याह विद्ये
पेति। विभ्रमसंस्कारस्य क्रमसापेक्षत्वान्न स्यात्तत एव वैषम्यहेतुत्वं किं भ्रमस्य न केवलं ख्यो वैषम्यहेतुरपि तु तुरगा

हीनत्वेनपित्वात्तत्सहितः स्तथा च विभ्रमो रागादिसहितः शरीराच्छरीरं कर्मणः कर्मरागद्वेषाभ्यां तौ च मोहः संस्काराद्विभ्र
मात् स च शरीराद्युदेतीति चक्रभ्रमणमनादि तैर्वसमादध्यातीत्यर्थः। अवघातनिष्पन्नांस्तुषान् पुरोडाशकपाले
नोपवपतीत्यत्रावघातसमये कपालेषु पुरोडाश। कपाले नोऽर्पणाभावात् आविष्यक्तुपणमपि ह्य कपालानां पु
रोडाशसंबंधकीर्तनमिति। सर्वधर्मोपपत्तेश्च॥ निर्गुणब्रह्मणो जगदुपादानत्वादिसमन्वयस्य यन्निर्गुणं नेनदु
पादानं गथरवेति न्यायविरोधि सदेहे भवतु विषमस्वहृत्वं प्रपाते ऽनेकांतं न तु सगुणत्वमुपादानत्वे रति प्रा
स्ते विवर्ताधिष्ठानत्वमपि ह्युपादानत्वं तच्च निर्गुणेऽप्यविरुद्धं। आत्माद्यावनित्यत्वाद्यारोपोपपत्तेरिति सिद्धांतः।
त्वाप्यकारेणासौत्री सर्वधर्मोपपत्तिं व्याकुर्वता सर्वज्ञत्वादयः कारणधर्मा ब्रह्मण्युपपद्यंते इत्यक्तेन दयुक्त
मिवनत्वेनैकोकेकस्य सर्वविकारणस्य धर्मादृश्यंते ऽत आहात्रेति। जउप्रेरकत्व कुख्याख्या दोहद्वं। ब्रह्मण्य
पि नियंतारि तेन भाव्यं तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वादर्थात्सर्वज्ञत्वसिद्धिरेवं सर्वशक्तित्वादौ योज्यं।
सर्वशक्तित्वेनोपादानकारणत्वमुपपादितं। सर्वज्ञत्वेन निमित्तकारणत्वं चेत्युपपादितमित्यर्थः। महामाया
विषयीकृतत्वेन निर्गुणत्वादिप्रयुक्तस्य वानुपपत्तिशंकापास्तेत्यर्थः॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्ये भगवदमलानंदविरचिते वेदांत
कल्पतरौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥

पत्र
२

ठद्दंठैर्वीठुद्दंठैः पृथुतरपरिघप्रांशुभिर्भग्नमात्रं केचित्केचिच्च वज्रप्रतिमनखमुखैर्दीर्णदेहोपदेहाः। आकर्ण्यै
केवयस्य प्रलयघनघनध्वानगंभीरनादं विध्वस्तादैत्यमुख्याः क्रमहृमतिबलं श्रीनृसिंहं प्रपद्ये॥
स्वबोधमहिताबोधतद्भूतजगद्भ्रमं। सदानंदघनाद्वैतं परं ब्रह्मास्मि निर्भयं॥ छ॥ ॐ वेदैश्चैव नानुपपत्ते
श्चनानुमानं। स्वतंत्रार्हत्यस्यप्याख्यानं वेद निरपेक्षा इति। विलक्षणत्वादयो हि प्रधानादिपरत्वेन वेदांत
व्याख्यायामनुग्राहिकार मास्कं युक्तयः स्यातं श्रेण प्रधानादिसाधिकाः इत्यनेनाक्षेपावसर एव नादाम्यौ
॥१३॥ विवेचितः। मोक्षमाणानां मोक्षमिच्छतां मुवेः सन्नंतस्य रूपं वेदांतैरेव ज्ञानजननात्किंपरप
क्षाक्षेपेणात्राह यथा चेति। ननु प्रमाणावगतान्युपादानानि जगति समुच्चीयंतां। तंतवः पटे उत आहन ॥१३॥
न्वाक्षेपेणातत्राह यथा चेति। चेतनमुपादानमस्येति तथोक्तं। वेदो हि ब्रह्मप्रणीतरतिसां ख्याद्यागमस्य तनुक्तता तथा च कपि
लादेवेति। चेतनमुपादानमस्येति तथोक्तं। वेदो हि ब्रह्मप्रणीत इति सांख्याद्यागमस्य तु ... कपिलाद्यागमं दृष्ट्वा कृतमनुमानमाप्ननषा
द्याग मो वेदेन न बाध्यते सिंहरवसमबलसिंहांतरेण एकं कपिलाद्यागमं दृष्ट्वा कृतमनुमानमाप्नेन षा
ध्यते। तथा सिंहं दृष्ट्वा कृते दावादिमयेप्रतिप्रेतिकृतिसिंहे दृश्यमानार्दृशः सिंहरतिसिंहाकारप्रतीतेरबा
धरस्पर्शः। चेतनप्रकृतिकं जगदिति प्रतिपादयतो वेदस्य प्रतिरोधकमनुमानमाह। यानिहीति। संयोगासेऽप्य
। भिचार वारणार्थमास्थोल्यादित्यक्तं संयोगादयो हि न स्थूलपिंडादारभ्य कपर्यंतमनुयंति कुंभोपादान
त्वं सत्वादिगुणाश्रितं। मृद्धतत्वात्सतावदितिव क्रीत्यानुमानं। ननु सुखं घटरसाद्यनुपलंभात्कथं

तद्रूपत्वेनानुगतिरत आह। उपलभ्यत इति। घटविषया हि बुद्धिस्तमनुकूलं प्रतिकूलं वा गोचरयतीत्यस्ये
वानुगतिरित्यर्थः। अन्वितत्वादेव सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यं। सुखाद्याधारत्वेपि जगतः कथं सत्वाद्या
त्मकप्रधानोपादानत्वमत आह तत्रेति। या जगत्कारणस्य कार्यवशोन्नीता सुखात्मता सा सत्वमित्यर्थः। वि
धेयापेक्षया नपुंसकप्रयोगः। उपलभ्यत इति यदुक्तं तद्व्याकरोति तथा हीति। निरंतरं तत्स्वभावस्यैव वेद
नेकांतवारणाय यत्रत्येकमित्युक्तं। ननु चेतनोपकारकत्वेन तत्प्रति गुणभूतत्रयस्य कथं प्रधानत्वमत आह। तद्गु
विगुणमिति। गुणभूतस्यापि गुणत्रयस्य सिद्धांतसिद्धं मायावैलक्षण्यमाह। न तु केनेति। करणमिंद्रियं
केन विज्ञातेनेमनकार्यते न प्रेर्यते। किंतु करणानां प्रवृत्तौ चेतनागतावस्थो भोगापवर्गरूपः पुरुषार्थ एव हेतुः स
चन्यान्यो गुणानामपि तुल्यरूपस्यर्थः। नन्वनुमानादचेतनोपादानकत्वे जगतः सिद्धे जगदुपादानस्य चेतनाधिष्ठि
तत्वापक्षा किं दूषणमुक्तं भवति। साध्यसिद्धिमंगीकृत्य दृष्टांतदृष्टधर्मांतरसंचारे स्युत्कर्षसमा जातिः स्या
द्यथा कृतकत्वेन घटवद्ध्वनित्यः शब्दस्तर्हि तद्वदेव मूर्तः स्यादिति। तत्राह। यादितावदिति अयमत्र दूषणा
भिप्रायः। किं गुणत्रयं चेतनानाधिष्ठितमुपादानमिति साध्यं तदुत तस्योपादानत्वमात्रं आद्ये विरुद्धत्वं। द्वितीये
सिद्धसाध्यं न त्रिगुणमायाया ईश्वराधिष्ठितायाः प्रकृतित्वेष्टेरिति मूर्तत्वापादनादेव समाह व्याघेरिति। कृ
तकत्वं हि न मूर्तत्वेन व्याप्तमित्यर्थः। उपाददत इति उत्पादयंति। कृतकत्वमिव विरुद्धमित्यन्वयः। दूषणाद्यो

यथा शब्दैः समानार्थ उपमामात्रपरो न तूपमीयमानपर एवंशब्दस्य पृथक्प्रयोगात्। यदि सत्त्वाद्यन्वि-
तत्वाद्युमत्त्वप्रकृतिकं मृदन्विन कुंभवन्न हि तच्चेतनाधिष्ठितं तत्प्रकृतिकं स्यात्तत एवं तद्द्वेत्युक्तं। नत्रो-
पाधिमिव शंकनीय इत्युच्यतेति। यथैकस्मिन्साध्ये साधनद्वयसन्निपाते सत्येकतरसाधनप्रयुक्ता व्याप्तिरितर-
त्रारोप्यत इति सोपाधिकता। यथा निषिद्धत्वप्रयुक्ता व्याप्तिर्धर्मसाधनत्वस्य हिंसात्वे समारोप्यते। एवमेक-
स्मिन्साधने समन्वयाद्यौ प्रकृतिगताचेतनत्वचेतनाधिष्ठितत्वरूपसाध्यद्वयवत्त्वं तत्रांतरंगाचेतनत्वप्रयु-
क्ता हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिर्बहिरंगचेतनाधिष्ठितत्वे समारोप्यत इति भवति साध्यमपि सोपाधिकमित्यर्थः। कश्चिद्धू-
मोऽन्तरंगत्वाद्धि [illegible] । नांतरंगत्वबहिरंगत्वकृते व्यापकत्वाव्यापकत्वे किंत्वव्यभिचारव्यभिचारकृते
॥१४५॥ अंतरंगस्यापि महानसादिस्वरूपस्य व्यभिचाराद्धूमवत्त्वप्रत्यव्यापकत्वाद्बहिरंगस्यापि वह्निसंबंधस्याव्य- ॥१४५॥
भिचारेण व्यापकत्वादित्यभिप्रेत्य परिहरति। स्वभावेति। स्वभावप्रतिबद्धमनौपाधिकत्वेन संबद्धं। ननु
स्वभावसंबंधोऽयं तरंगत्वान्नतु लेपस्तत्राह स्वेति। साधनाव्यापकः साध्यव्यापक उपाधिः। यथा प्रपंचः सत्यः
प्रतिभाससमानत्वाद्ब्रह्मवदित्यत्र चेतनत्वमुपाधिः। अयं हि साध्यव्यापकः। सत्यब्रह्मव्यापनात्। न च सा-
धनव्यापकः। पक्षे साधनवत्यप्रवृत्तेः। साध्यव्यापकत्वे केरौच्छेऽनच्छस्यानुमायामिंधनवत्त्वस्याप्युपा-
पाधितास्यात्तद्वारणाय साधनाव्यापकत्वोक्तं। तावत्युक्ते कार्षवह्निमत्वादेरप्युपाधित्वं भवेतत्स्मा

न्ह्र इति साध्यव्यापकत्वस्य सिद्धिरिति। नन्वेवं पक्षेतरत्वस्याप्युपाधिता स्यात् तद्व्याप्तस्यार्थं साध्यसमव्याप्तिरिति वि
शेषणीयमिति। तन्न यतः साध्याभावेन साकं स्वाभावव्याप्तेरनिश्चयात्। कुतः पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकता
मिति। यदि हि यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति नास्ति तत्र साध्यमिति व्यतिरेकव्याप्तिरवधार्येत अवधार्येत तदा यत्र साध्यं त
त्र पक्षान्यत्वमित्यन्वयः। इतरथा पक्षेतरत्वं यत्क्वापि साध्यसत्त्वे कुतस्तस्य तद्व्यापकता। न चावधारयितुं श
क्यते यत्र पक्षान्यत्वं नास्ति पक्षे तत्र साध्याभावस्य संदिग्धत्वात्। एवं च साध्यव्यापकत्वे नैव पक्षेतरत्वव्यावृत्तेः स
मपदं दुष्येति। द्विधा चोपाधिः शंकितो निश्चितश्चेति तत्र शंकितो ऽनुकूलतर्काभावादिना गम्यते। निश्चितस्तु यथा
योगप्रमाणेरवधार्यते। सदनुमाने तु समारोपित उपाधिः साधनव्याप्त्यादिभिरुद्ध्रियते। शंकितस्त्वनुकूलत
र्कैः शंक्यमानश्च साध्यव्यापकः साधनाव्यापकश्च वा स्यात्तत्र साध्यव्यापकत्वे साधनव्यापकत्वं स्यात् व्यापकं
प्रति व्यापकस्य व्याप्यं प्रति व्यापकताया अवश्यंभावात्। साधनाव्यापकत्वे च साध्याव्यापकत्वं भवेत्। व्याप्यं प्र
त्यव्यापकस्य तद्व्यापकं प्रत्यव्यापकत्वनियमादिति निश्चततदुद्धार इति। नन्वेवमुपाधिसिद्धौ निरुपाधिकसं
बंधरूपव्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च साधनाव्यापकत्वादिरूपलक्षणसिद्धिः सिद्धे तल्लक्षणउपाधिसिद्धिरिति
चक्रकं कस्मात्। नेति नवीनाः साध्यवन्निष्ठात्यंताभावाप्रतियोगित्वरूपत्वात्साध्यव्यापकत्वस्य। साधनवन्नि
ष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वात्मकत्वाच्च साधनाव्यापकत्वस्येति। नवीनतरास्तु न साध्यत्वं सपक्षे यत्रो

कथ्म

१५

पाध्यवधारणं।अन्यसाध्यत्वेनसंभाव्यमानत्वं।तद्देवकुतः।यदिव्यापकत्वादितिमन्वीरंस्तदेवतर्हिचक्रक
मापतितमित्यद्दकुर्यांप्रज्ञानमिति।अस्माकंत्वनिर्वचनीवादिनामत्रानास्त्येति।अस्कतन्त्र्येनोपाधिकसंवर्थेनि
श्चयोंतरंगत्वेनैवानेसाहतन्निश्चयश्चेति।साध्यव्यापकत्वादिपुरःकधर्मातरस्यानुपलब्धेसत्यांसतोश्चान्वय
व्यतिरेकयोर्व्याप्तिनिश्चयआयततेप्रासोतीत्यर्थः।अचेतनस्यचेतनाप्रेरितस्यकार्यजनकत्वाभावाच्चेतनप्रयुक्ते
त्वेन्वयव्यतिरेकयोरतिस्फुटत्वं।अन्वयव्यतिरेकवन्मात्रानुमानेपतनुपर्वतेतरत्वादेरप्यनुमानंस्यादतआहएव
मपीति।आंतरावुध्यैक्याध्यवसेवेतन्यधर्माएतद्वैसरीत्संवाल्यत्वं।एतस्यचव्याख्यानंविच्छिन्नेति।वंदनाद्यन्वयेपि
॥१५॥ सुखादिव्यभिचाराच्चनेकयमित्याह।यदिपुनरिति।सुखयतीतिसुखः।क्रमेणकतृष्टः।प्रधानेहेतोरपर्यवसानादर्थां
तरतामाशंक्याह।संसर्गपूर्वकत्वाहीति।नानात्वेनसहैकस्मिन्नर्थेसमर्थेसमवेतःसंसर्गस्तयोक्तः।परिमितत्वं ॥१५॥
किंउपोजनादिमितत्वमुतस्यसत्ताप्रतिक्रम्यवर्तमानेनवस्तुनासहवर्तनमथस्यासंसृष्टवस्तुमत्वंनाद्यस्त्याह
यद्वितावदिति।द्वितीयमाशंकतेन्येत्यादिना।कारणंहिकार्यांतरमपिव्याप्नोति।नकार्यमतोयावत्कारणंशक्तत
न्मात्रंतावन्नव्याप्नोतिनतः।गंधाद्यव्याप्तिस्त्वस्यप्रसिद्धैव।परिहरतिहंतेति।नतृतीयस्त्याह।परस्परसंसर्ग
स्त्विति।सत्वादीनांविवतित्वावक्त्यात्मनापरस्परसंसर्गेनास्तीत्यर्थः।रचनायाःप्रवृत्तेःसकाशाद्देदमाह
रचनाकेदारति।कार्यगतविन्यासविशेषादित्यर्थः।अपित्विस्यपाप्रवृत्तिःसापिचेतनाधिष्ठानमेवमपती

तिवक्ष्यमाणेनान्वयः।प्रवृत्तेर्हेतुमाह साम्येति। वैषम्यं भवतीति शेषः। वैषम्ये सत्यंगांगित्वं भवतीत्याह तथा चे
ति।अंगांगित्वात्कार्योत्पादनरूपा प्रवृत्तिर्न वृत्तीत्याह एवं हीति। एवं चांगित्वानुपपत्तेश्चेत्यस्यार्थः। तस्य प्रवृत्तेश्चेत्य
नेन पौनरुक्त्यमर्थान्निरस्तं। चेतनानाधिष्ठितप्रधानसाधकत्वेन परोक्तस्य प्रवृत्तेरिति हेतोरेव चेतनाधिष्ठितत्वे
तनसिद्धेर्हेतुत्वेनाभिधानात्।साध्यविरुद्धत्वोक्तिर्वक्रोक्तिः। औपनिषदेन न दृष्टांतानुसारेण ब्रह्म कारणत्वं संभ
व्यतेऽतः केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्यचोद्यमित्याशंक्याह त्वयापि चेति। उपनिषदर्थसंभावनायामनु
मानं सामान्यतो दृष्टं वाच्यमित्यर्थः। अविद्याप्रत्युपस्थापितेत्यादिना भाष्येण स्वपक्षं समाधास्यामीत्यभिसंधि
मानित्यर्थः। न केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेत्येतत्सत्यमित्यर्थः। अत्र च रोचकत्वेन तथापि चेतनसंयुक्तस्य र
थादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टेति भाष्यमनुसंधेयं। इत्थं केवलस्याचेतनस्य प्रवृत्तेरसत्त्वमभ्युपगम्याचेतन
स्य प्रवृत्तिश्चेतनाधीनेति समर्थिते सांख्य आहेत्यर्थः। न चेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयत्वमित्यत्र लोकाय
तिकमतेऽपि लिंगमित्याह यतश्चेति। रचनायाः प्रवृत्तेर्वा हेतोर्विश्वात्मकारणकत्वसिद्धिर्न गतेत्यर्थः।
यदुक्तं न चेतनः प्रवृत्त्याश्रय इति तत्र किं स्वरूपस्यासिद्धिरुत मतोत प्रवृत्तिसंबंधस्य नाद्य इत्या
ह नेनावादिति न द्वितीय इत्याह। तत्रेति। आकाशस्य प्रवृत्त्यन्वयमात्रं चेतनस्य तु व्यतिरेकोऽप्यस्तीति वैषम्य
मित्यर्थः। लोकायतिकोऽपि चेतनतंत्रामचेतनप्रवृत्तिं मन्यते सांख्यस्तु ततोऽप्यविवेकीत्याह भूतेति।

क.ख

भूतानां चेतनेनेति येषां मतं तथोक्ताः। एवं तावदित्यादि विवृण्वन्मूलकारणस्याप्यचेतनस्य चेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वं
प्रसाधितं तत्र दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्कते स्यादेतदिति। रथादिप्रवर्तको देह एव स तु चेतनः न त्वात्मा विवेकिनां प्रसि-
द्धिरनूदितात्साक्षाच्चेतनः सोऽसङ्गत्वादप्रवर्तक इत्यर्थः। तवेति तवापीत्यर्थः। रूपादीनां संनिधिमात्रेणेन्द्रि-
यप्रवर्तकत्वे चेतनाधिष्ठितादचेतनात्कार्यरचनेति नियमभङ्गमाशङ्क्य परसिद्धमुदाहरणमिति परिहरति
सांख्यानां हीति। अर्थाकारेणेति अर्थविषयज्ञानाकारेणेत्यर्थः। उक्तं हि। राज्ञा दृगुपर्वा नामात्मोऽचनमा-
त्रमिष्यते वृत्तिरिति। यद्यपि योगिभिः सपक्षत्वमपि कथ्यं तर्हि साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वादिति भाष्यमत आह सा-
॥१८॥ ध्यपक्षेत्युपळक्षणमिति। प्रधानस्य सहकार्यभावासिद्धेः सूत्रभाष्यायोगमाशङ्क्याह यद्यपीति। सर्गस्य
निर्माणि कर्मवासनानप्रबलवन्तीति चेन्न कृतार्हितास्तामुपयोगस्तत्राह प्रधानमेवेति। निमित्तं धर्मादि प्रकृती-
नां मूलप्रकृतेर्महदादिप्रकृतिविकृतीनां वा प्रयोजकं स्वस्य कार्यसर्गे किंतु वरणस्य भेदो भङ्गस्ततो निमि- ॥१९॥
त्ताद्भवति। क्षेत्रिकवद्यथा हि क्षेत्रकारी केदारादपां पूर्णात्केदारान्तरं समं निम्नं वापि प्लावयिषुरपो न पाणिना-
ऽकर्षति किंतु वरणं तासां भिनत्ति भिन्ने तस्मिन्स्वयमेवापः केदारान्तरं प्लावयन्ति तद्वदिति पातञ्जलसूत्रार्थः। तु-
ल्यपनीते प्रतिबन्धे सृजतु प्रधानमत आह ततश्चेति। सहातनादूपनायकात्सहापनीतः प्रतिबन्ध इति सदैव
सर्गः स्यादित्यर्थः। ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात्प्राणिकर्मपरिपाकावसराभिज्ञस्य ळीलादिना कदाचित्स्रष्टृत्वं।

सेनैव दृष्टांतेनाह ईश्वरस्येवेति। यदृच्छयेति। यथास्मदादेस्तृणच्छेदादौ नियतनिमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिरेवमित्यर्थः।
वह्न्यादीनि। पित्तधात्वनुसारादिशब्दार्थः। कीदृशो नार्थयाति तस्य भोग इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे। न केवलमिति।
सिद्धांतेप्यतात्त्विकभोगाभ्युपगमादवास्तवस्य ननिर्बंध इत्यर्थः। उभयार्थताभ्युपगमेपि भोक्तॄणां प्रधानमात्रेण
मानंत्यादनिर्मोक्षप्रसंगश्चेति भाष्यं तदनुपपन्नमिव अपवर्गार्थमपि प्रधानप्रवृत्तिरपवर्ग इति। किं निःशेषविकारा
नू भोजयितुं प्रवृत्तौ सत्यां क्रमेण भोगमोक्षोपपत्तेः भोगैश्वर्यादानंतविकाराणां युगपदुपभोगसंभवादित्याशंक्या
ध्न तावदपवर्ग इति। किं निःशेषविकारान् भोजयितुं प्रधानं प्रवृत्तमुत कियतोपि नांत्यहत्याह भोगस्य चेति। आद्यं निषे
धन् भाष्यमुपपादयति निःशेषेति। यद्यपि सकृच्छब्दाद्युपलंभाद्भोगः समाप्तस्तथापि न पुनरावृत्तिः। तत्त्वज्ञानमंत
रेण मोक्षासिद्धेरर्वाक् मोक्षाद्भोगस्यावश्यकत्वादिति शंकते कृतभोगेति। सत्वशुद्धिः। क्रियासमभिहारो
ऽभ्यासः। अपवर्गः किं शब्दाद्यनुपलब्धिर्बुद्धिक्षेत्रज्ञभेदख्यातिर्वा। यद्याद्यस्तत्राह हंतेति। न द्वितीयः इत्याह नचा
स्यारतिः। उभयार्थमिति भोगमोक्षार्थमित्यर्थः। शक्तिरशक्तिर्मनोरभेदात्सुरूपोद्वृक्कृच्छक्तिः। दृक्कृच्छक्त्यनुच्छेदव
दितिदानीं भाष्यपाठो दृश्यते निर्बंधानुसर्गशक्त्यनुच्छेदवदिति पाठं दृष्ट्वा व्याचष्टे सर्गेति। दृक्शक्तिः किं सर्वप्रधानका
र्यविषयैकदेशविषया वा आद्ये दोषमाह यथा हीति। यथैकेन पुंसा स्वविकारदर्शनेन कृतार्थापि सर्वशक्तिः—

पुरुषान्तरं प्रति दृष्टदर्शेऽपि तु मनुच्छेदादनुच्छेदेन प्रवर्तते एवं दृष्टशक्तिरपि सकृद्रूपदर्शनेन चरितार्थापि तं पुरुषं
प्रति सर्वप्रधानविकाराणामर्थवत्त्वाय सर्वान् द्रष्टुमनुच्छेदेन प्रवर्ततेत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह सकृद्दृष्टेति। एक
पदेऽप्येकपदन्यासावच्छिन्नक्षणे। अर्थाभावसूत्रोक्तं दूषणमनुसन्धानाति मा भूदिति। शक्यार्थवत्त्वाद्दृष्टशक्तिसर्गश
क्यार्थवत्त्वं। शंकेत्येतत्त्रयस्य च्छेदः। प्रधानावस्थानात्रेण ठस्थावत्तं गुणानामनाशात्स्वरूपप्रणाशाभावादिति भा
ष्यायोगमाशंक्य विकल्पमुखेनाचष्टे यदि प्रधानावस्थेति। भाष्ये अनपेक्षस्वरूपाणामिति इतरेतरमनपेक्षा
णां गुणप्रधानहीनानामित्यर्थः। ननु प्राचीनवैषम्यपरिणामसंस्कार एव पुनर्वैषम्ये हेतुरस्तु किं वात्यस्य। क्षोभायि
१७। त्रातत्राह यत्तु साम्यावस्थेयेति। प्रलयसमये पुत्साम्याकारेण सुचिरं परिणतं तत्र संस्कारप्राबल्यात्पुनरपि साम्या १७॥
कारेणैव परिणमेत् द्वयोः संस्कारयोः समत्वेऽपि प्राचीनवैषम्यसंस्कारस्यापि नवसाम्यसंस्कारेण व्यवधाना
त्साम्यपरिणाम एव युक्त इत्यर्थः। वि क्षणश्चासौ कार्योत्पादनयित्तं प्रत्ययत आगच्छतीति नितभोक्तुः। एकादशेन्द्रिया
णां कर्थं सम्हत्वमित्याशंक्य बुद्धीन्द्रियाणि त्वगिन्द्रियेन्तर्भावयित्वा श्रोत्रमेवेति। अनेकरूपादिग्रहणसमर्थं
यत्त्व श्रोत्रं तदेव बुद्धीन्द्रियं तच्चैकमित्यर्थः। ननु तत्त्वम एव माभूद्धर्मास्तीत्यत्र तथा चक्रभ्रमदर्शनं व्याचष्टे तं के
स्तत्परतापकत्वावस्वत्राह नहीति विरेति। कर्तृस्थो भावः फलं यस्य स तथोक्तः। परसमवेतेति कर्मत्वव्यापकोक्ति

रिष्यं तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्त्यै न लक्षणोक्तिरिति स्वस्य सति वृक्षात् पतति पर्णे पर्णसमवेतक्रियाफलविभागभाजो वृ
क्षस्यापादानस्यापि कर्मत्वप्रसंगान्न त्वात्मानं जानाति पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्र कस्यापि कर्मकर्तृभावा
त्कर्मस्य कर्मत्वव्यापकत्वं। उच्यते। सोपाध्यात्मन्युपलब्धिभेदाद्देवमेदान्। निरुपाधौ यां वृत्तिं प्रति कर्मत्वं
तस्या एवोपाधित्व वर्णितत्वात्। पच्यते फलं स्वयमेवेत्यत्र कर्मत्वोपचारस्तान्यानि निर्हि कर्मवद्भित्याह। न
स्वाद्युत्कर्मतस्यरसमवेतक्रियाफलभागित्वमर्थो न तु यदुक्तं विधेयं तत्कर्मेति। ननु क्रियाफलशालित्वमात्रस्या
स्य कर्मत्वं वृथा परविशेषणं तथा च तत्पुरे च नप्य त्व मस्क तत्राह। नान्य त्वेरति। न प्यस्यतापकाद्द नन्यत्वे सत्य
कर्मत्वप्रसंगादित्यन्वयः। निदर्शनं चैत्रस्येवेति। स्वसमवेतागमनक्रियातस्याः फलं नगरप्राप्तिस्तच्छालिनोपि
चैत्रस्य परत्वाभावात् कर्मत्ववत्तप्यस्याप्यभेदाभ्युपगतावकर्मत्वप्रसंगादित्यर्थः। ननु यथा जलधिः स्वभा
वभूतैरपि वीच्यादिभिर्मुच्यते तथा तप्यतापकाभ्यामात्मा तत्राह जलधेश्चेति। अर्थस्यापि स्वर्गादेस्तापक
त्वं भाष्योक्तमुपपादयति। अर्थो पीति दुनोति परितापयति। दृक्छक्तिः पुरुषः। दर्शयति स्वविकारात् पुंस इति दर्शन
शक्तिः प्रधानं तस्य स्वबुद्धिरूपेण परिणतस्य विच्छायापत्तिः संयोगः। अविविक्तयोः प्रधानपुंसो दर्शनमविवेक
दर्शनं। भाष्ये स्यादपीत्यपि नानसाक्षात् पुंसो मोक्ष इत्यस्य सूचितं तदाहात्र चेति। वंधमोक्षस्वरूपाख्यो वनेतुयो:

प्रधानपुंसोर्दर्शनविवेकदर्शनं। भाष्येस्यादपीत्यपिनानसाक्षात्पुंसो मोक्ष इत्यसूचितदृष्टान्तश्चेति। बंध
मोक्षस्वरूपाख्यानेन तयोः साक्षाद्बुद्धिधर्मत्वमाह तथाहीति। अविभागो बुद्धिसत्वस्य पुरुषादविवेकस्तेन बुद्धे
र्दुःखपा अप्यापन्नं गुणस्वरूपावधारणमनुकूलप्रतिकूलशब्दादिज्ञानस्याविवेकिपुरुषज्ञानस्ये
बुद्धिपरिणामत्वाद्बुद्धेरेव बंधमोक्षावित्यर्थः। मोक्षनिरूपणाय च बंधनिरूपणमत एवापवृज्यत इत्ये
वाह। इदानीं स्वामिनि पुरुषे बंधाद्युपचारं सदृष्टान्तमाह तथापीति। अविभागस्यापत्तिः प्राप्तिस्तत्प्रेत्यर्थः। औपनिब
॥१८॥ द्दर्शनाऽलाभं जल्पं। निषेधति। नेति॥ किं वस्तुतः तप्यतापकविभागानुपपत्तिरुच्यते व्यवहारे वा आद्ये रबु
प्रसंग इत्याह एकत्वादेवेति। उपात्तं भाष्यं व्याख्यातियत इति। द्वितीयेनानुपपत्तिः। व्यावहारिकभेदस्वी १८॥
कारादित्याह तस्मादिति। परोक्तदोषानुवाद एव भाष्ये भाति न दूषणमित्याशंक्याध्याहारेणेष्टप्रसंगं कुर्व
नं परतां स्फोरयति इत्यस्मदिति। यदित्यन्तत्वं तप्यतापकभावस्य नत्वेष एव दोष इत्याशंक्य साम्यप्रतिपा
दनार्थं नचैवं पापीति भाष्यं तद्व्याचष्टे। सांख्यो हीति। ब्रुवाणोपीत्यन्वयः। सत्वं बुद्धिगतः सत्वगुणः। दर्शिनि
विषयो यस्य पुंसः स तथा तस्य भावस्तत्वं तत इत्यर्थः। अपि भागापत्तिस्तर्हि क्षीरनीरवत्स्यादिति तन्निमित्तान
प्तिः पुंसः सत्ता स्यादत आह तदविभागापत्तिश्चेति। अविवेकोऽत्यविभाग इति। नित्यत्वाभ्युपगमाच्चतापकस्येति

भाष्यमुपात्यै तम निर्मोक्षप्रसंग इति तस्यातीतानांतरपद्यानुषंगेण व्याख्या। न दृश्यतेऽनेन पुरुषतत्वमि
त्यदर्शनं तमः। तस्य तावद्धेतुत्वमुपपादयति न तावदित्यादिना। तमसः सत्वस्य निवृत्त्ययोगात्परस्य तन्नि
मित्त तद्योरनाशङ्कः। सिद्धांतेत्व विद्याया अवस्तुनस्तावद्धेतो विद्यया निवृत्ते मोक्षोपपत्तिमाह यथ्या हीत्यादि
दिना। सांख्यस्य लिपि तु शब्दैन शब्दसमी मानार्थः। महद्य्या। यद्यप्यस्य स्यप क्षे दोष परिहारस्य समृद्धि पाद
एवसंगतिस्तथापि यदि प्रधानगुणानन्वया ज्ञानन्तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्मविशेषणीगुणेन्वयान्नतदुपाद
नकमित्याक्षेपं तरसंगति छो जादि हच्छि खितं। तत्वज्ञान प्रधानस्यास्य शास्त्रस्य परमतनिरासपरत्वा
भावान्निराकृतो निराकर्तव्य इति वक्ष्यनिर्देशायोगमाशंक्याह यच्चेवेति। श्रौतब्रह्मर्थी सिद्धैतन्निरा
सरत्यर्थः। एतेन सत्रकारणकार्यान्यून परिमाणमिति नियमो नमनहे कारणविशेषगुणस्य का
र्येगुणारंभे नियमो नत्यन्तर इति सत्यपि को हेरीति साम्य कृतासि त्व परिहारः प्रपंच आरभ्यतर इति। कार
णगुणस्य प्रक्रमो नियतपूर्वसत्वं तेन तत्र समवायिकारणं कृत्वेत्यर्थः। तर्कस्य। विपर्ययमनुमाहतस्मा
दिति। विमतम चेतनोपादानकं कार्यद्रव्यत्वात्संमतवदित्यर्थः। तानादो व्यभिचार वारणाय द्रव्य पदं। मा
याशबलब्रह्मोपादनत्वेनासिद्धसाध्यत्वं व्यावर्तयितुमेवकारः। प्रधानसिद्ध्यर्थांतरत्वमाशंक्याहतच्चेति।

इत्युक्तमिति। एतेन शिष्टापरिग्रहा इत्यत्र तत्पूर्वपक्ष इत्यर्थः। महाद्रव्ये प्रयत्नाभिघाताद्यभावात्कथम
णुषु कर्म तत्राह। अदृष्टवदिति। ननु किं द्व्यणुकारंभकावयविना ऽत आह बहुत्वस्येति। असंयुक्तानामारंभा
नभ्युपगमात्सिद्धसाधनमाशंक्याह संयुक्ता इति। सहसेति। द्व्यणुकमनारभ्येत्यर्थः। अनेन बाधो
ऽयोदिनः। तत्त्वादिषु व्यभिचारवारणार्थमपक्कत्व इति। द्व्यणुके स्थानैकान्तिकत्ववारणार्थं परमेति।
परमाणुद्वये स्यापेक्षया स्थूलद्व्यणुकारंभकेऽव्यभिचाराय एवं दुत्वादिति। साध्ये चैकद्रव्यमात्रं
क्याह यदि हीति। परमाणवः किमनारभ्य द्व्यणुकादीनि कुंभमारभंते उतारभ्य नाद्य इत्याह न घटशालि ॥१५॥
१५॥ सत्येव घटे बुध्याविभज्यमाने कपालादिखंडावयविनोपलब्धेरित्याह तत्र सरेणुवदनुपलब्धे
रेरसोपरेखे घटेषु संस्थानविशेषानिष्पत्तेर्व्यंजकाभावात्। घटत्वानुपलब्धिप्रसंग इत्यर्थः। नद्वि
तीय इत्याह। घटस्यैवेति। यदि हि परमाणवश्च खंडावयविनं आरभ्य महावयविनमारभंते तथा
सति सर्वस्मिन्नेव परमाणुषु समवेषु सत्सु च भूतानामवयवावयविभावविरहिणामेकदेशताभाव
नियमात्। अवयवावयविनोर्हि तन्तुपटादेरेकत्र संयोगिभूभागे भवतो ननु परमाणुषु समवयता
भवयविनामास्ति परस्परमवयवावयविभावरहितेन समानदेशता। तस्माद्यदि परमाणुभिः स्थूल

मारभ्येन घट एवारभ्यः स्यान्न कपालादीनीत्यर्थः। यदि च घट एव परमाणुभिरारब्धस्तदा न केव
लं विद्यमाने घटे संस्थानानुपलंभप्रसंगः किंतु नाशादूर्ध्वमपि कपालाद्यनुपलंभप्रसंगश्च स्या
त् तथा सतीति। न च वाच्यं कुंभभंगसमनंतरमवस्थित संयोगसचिवाः परमाणवः कपालकणादी
नारभंते सति तु कुंभे तेन प्रतिबंधात्सतोपि संयोगा नारभंतरति। यतः कपालादीनामेव सत्त्वसारंभसं
स्थानानुपलंभः स्यात् द्व्यणुकादीन्यारभ्यत दारंभेमूर्त्तानां समानदेशत्वायोगो द्व्यणुकादिक्रमेण त
दारंभे कुंभारंभोपि तथा भवत्विति हि व्यामुग्धवर्णमिति। ननु द्व्यणुकैरपि यदि बहुभिः कार्यमार
भ्यते तर्हि ~~परमाणुभिरपि~~ घटादयो व्यारभ्यंतां तथा चांतराळिककार्यानुपलंभप्रसंगः। उच्यते
त्रसरेणुरेवारभ्यते तर्हि परमाणुभिरपि स एवारभ्यतां मुधा द्व्यणुकं विशेषो वा वाच्यः। उच्यते। किंस
र्वत्र परमाणूनामारंभकत्वं उत क्वचिद्द्व्यणुकादिप्रक्रमोपि नाद्यः। यतो शिलावल्लोष्टमूलावयव
परमाणुसंख्यापेक्षया लोष्टावयवमूलपरमाणूनां संख्यापकर्षोऽन्यथा लोष्टतद्वयवयोर्गुरुत्वादि
साम्यप्रसंगादेवं तदपेक्षया तदवयवतदवयवानां मूलावयवपरमाणुसंख्यापकर्षो दृष्टव्यो। न चायं
निरवधिरेकत्वात्परं न्यूनसंख्याऽसंभवान्न च त्रित्वमारंभकसंख्यावधिस्ततः परमण्वेकत्वादित्व
त्वावान्नवैकत्वमेकस्य संयोगानुपपत्तावसमवायिकारणविधुरस्यानारंभकत्वात्तस्मात्सजातीयसं

मुक्त॰ २

पुञ्जपरमाणुगतद्वित्वमारंभकसंख्यापकर्षावधिरिति सिद्धं द्व्यणुकं। तथा च न सर्वत्र परमाणुभिस्त्र्य
णुकारंभः। नापि द्वितीयः। सिद्धं हि परमाणोस्त्र्यणुककारणं द्व्यणुकं प्रति कारणत्वं। तथा च न तस्य कदापि
द्व्यणुकाकारणत्वं संभवः। कारणकारणजातीयस्य कार्यकार्यजातीयं प्रत्यनारंभकत्वात्। न ह्यंशु
जातीयस्तंतुकार्यपटजातीयमारभत इति। बहुत्वं प्रति बहूनां परमाणूनां समवायिकारणत्वाद्द्व्यं
प्रतीत्युक्तं। प्रलये स्वसृष्टादीनामपेक्षाबुद्ध्यभावमाशंक्येश्वरबुद्धिमित्युक्तं। तदपि हीति। परिमाणस्य
॥२०॥ सजातीयपरिमाणारंभकत्वनियमादित्यर्थः। कारणबहुत्वेति। समपरिमाणद्वंद्वसंयोगवत्तंत्वारब्ध
पटयोर्मध्ये यद्यन्यतरस्मिन्महत्वमुद्रिक्तं तस्य कारणबहुत्वादुत्पत्तिः समसंख्यद्वंद्वसंयोगवत्तंत्वा
रब्धयोस्तु कारणमहत्वात्। समपरिमाणसमसंख्यतंत्वारब्धयोः पुनः कारणप्रचयादित्यर्थः। प ॥२०॥
न्यात् तूलपिंडानां प्रचयस्य द्व्यणुकयोर्नास्तीत्यत्र हेतुमाह तदवयवानामिति। प्रचयो त्वारंभकावयव
गतः शिथिलसंयोगः समतुलिततूलपिंडद्वयाभ्यामारब्धयोर्महत्तूलपिंडयोरन्यतरमहत्वानिश्चय
कारणं। न चैवं द्व्यणुकयोरवयवानां परमाणूनां योगेन लग्नत्वं भागेनालग्नत्वमित्येवंरूपः शिथिल
संयोगो निरवयवत्वादित्यर्थः। यदि द्व्यणुकगतासंख्यैव त्र्यणुकगतमहत्वकारणं तर्हि त्र्यणुकादि
गता संख्यैव तत्कार्यमहत्वहेतुरस्त्वित्याशंक्य तत्र महत्वादिसंभवाद्दानिलमरस्माह त्र्यणुकादि

निरिति। समानजातीयगुणान्तरमारभन्त इति दूषणं व्यभिचाराद्धेतोर्दूषणीक्रियते सूत्रकारेणेत्या
हुक्ताप्यकार इममभ्युपगमं तदीयपैव प्रक्रियपेत्यादिभाष्येणेति शेषः। सूत्रमुद्धृत्य व्याचष्टे य
थेत्यादिना। यथाश्रुतिसूत्रे पारिमाण्डल्यादपि महद्दीर्घं जातिसत्त्वायुक्त इति मत्वा वक्ष्यनुक्तेति। अ
नुक्तमेव दर्शयति यथा द्व्यणुकमिति। सूत्रे वर्तते रथस्त्वादृण्वित्यस्य व्याहृते त्वसंतत्यावयथाक्रमं ह्रस्वपरि
मण्डलाभ्यां महद्दीर्घाणुवदिति सूचनाय वा शब्दस्य चः परिमाणविशेषरूपपारिमाण्डल्यं न द्व्यणुकेपा
रिमाण्डल्यमपरमारभत इति भाष्ये परमाणुपारिमाण्डल्यात् द्व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भनिषेधादर्थाद्
द्व्यणुकगताणुत्वस्य पारिमाण्डल्यादारम्भ इति भ्रमः स्यात्तं निरस्यति पारिमाण्डल्यग्रहणमिति। ननु सूत्रे
ह्रस्वपरिमाणस्य महद्दीर्घारम्भकत्वं पारिमाण्डल्यपरिमाणस्य ह्रस्वपरिमाणारम्भकत्वं च भाति। न ह्यणु
क्रमनन्तरनिषेधाद्यत आह गुणिपरमिति। परिमाणवद्द्रव्याभ्यां द्रव्यारम्भ उच्यते न तु गुणारम्भ इत्यर्थः।
द्व्यणुक इति सन्नम्य एकवचनं कृत्वा वाक्यार्थमाह। द्व्यणुकाधिकरणे इति। ननु द्व्यणुकगतद्वित्वयोः
कथं चतुरणुकारम्भकत्वं संख्यायाऽद्रव्यारम्भकत्वायोगादत आह संख्येयानामिति। जायते यद्यानु
वंगमाह इति योजनेति। पारिमाण्डल्याद्यारम्भ आपादिते विरोधिपरिमाणान्तराक्रान्तिरसिद्धेत्याशंक्याह
स्वकारणेति। स्वकारणं संख्या। व्याप्ते व्यभिचार उक्ते यत्र व्यभिचारस्तत्रास्यानारम्भे कारणमित्येताव

कर्म
२
५

दुच्यते उत तत्कारणशक्तित्वेन व्याप्तिर्विशेष्यते नाद्य इत्याह कारणगतेति। द्वितीये किमणुमहत्परि
माणाभ्यां द्व्यणुकत्र्यणुकयोः स्वरूपेण व्याप्तिः पारिमाण्डल्याणुत्वयोरनारंभकत्वे हेतुरुत तत्कारणेन वा
द्य इत्याह अपि चेति। न चरम इत्याह न चेति। परमाण्वादौ पारिमाण्डल्यादिगुणवति सति तद्द्वारा द्व्य
णुकगतद्वित्वबहुत्वयोर्वा संनिधानविशेषादणुमहत्त्वाद्यारंभकत्वमित्याशंक्य कानिरासार्थं व्याख्यं
तत्व्याचष्टे न च परिमाणांतरारंभ इति। न च परिमाणांतरे व्यापृततापारिमाण्डल्यादीनां पारिमाण्डल्या
द्यारंभेऽपि व्यापृततापारिमाण्डल्यत्वादित्यर्थः। कारणबहुत्वादीनां संनिधानं पारिमाण्डल्यादीनामसंनि
२९१ धानमित्येतच्च नास्ति कारणे कार्यसमवायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। कारणावस्था इत्यमिति। द्व तद्द २९५
वत्वेव वक्ष्यमाणमात्रे प्रेत्यभाष्ये द्रव्यस्य संयोगवद्वा त्वत इति॥ ननु आरंभकत्वगुणं कार्ये स्वजातीयसम
वापि गः। विशेषगुण इत्यस्य व्याख्या। न तेः कानु प्रतिक्रिया। उच्यते। न तावद्विशेषगुण इति क्रमः।
यतूहयनेन लक्षणमभाणि। स्वाश्रयमवच्छेदो वितावांतरसामान्यविशेषवत्त्वं तो विशेषगुणा इति
नवसुमध्ये यस्मिं द्रव्ये वर्तते तस्येतराद्रव्येभ्यो व्यावर्तकत्वलक्षणं जयति। एवं च नवान्यतममात्रवृ
त्रिगुणत्वं लक्षणं तत्र किं नवान्यतममात्रवृत्तित्वं। न च सुमध्येऽपि एकैकमात्रवृत्तित्वं वा न व्यतिरिक्तव्य
तिरिक्तमात्रवृत्तित्वं वा पृथिव्यादि न च लक्षण अतिरिक्तानेकसमानाधिकरणत्वानापादिद्वके सामान्य

वत्वं वा। नाद्यिमः अव्याप्तेः। नाद्वितीयेऽतिव्याप्तेः। न तृतीयः। सत्येवं पृथिव्यादीनां यानि नवळक्षणानि
तेभ्यो यानि व्यतिरिक्तानि तेभ्योपि व्यतिरिक्तानि तान्येव नवळक्षणानि। तैरनेकैः समानाधिकरणत्वा
नापादकानि यानि गंधत्वादीनि तद्वत्त्वं विशेषगुणत्वं। तथा च विशेषगुणस्यैकैकपृथिव्यादिनिष्ठ
त्वसिद्धिरिति। तन्न। किमिदं नवळक्षणव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं। नवत्वविशिष्टव्यतिरिक्तत्वं वा तदु
पळक्षितव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तत्वं वा नाद्यः। नवत्वविशिष्टसमुदितातिरिक्तैकैकपृथिव्यादिळक्षणे
भ्यो व्यतिरिक्तानि यानि गुणादिळक्षणानि तैरनेकैः समानाधिकरणत्वानामपादकपरिमाणत्वसा
मान्यवतः परिमाणस्यापि विशेषगुणत्वापत्त्यातिव्याप्तेः। न द्वितीयः। उपळक्षितैकैकातिरिक्तनव
त्वविशिष्टपृथिव्यादिळक्षणव्यतिरिक्तानेकगुणादिळक्षणसमानाधिकरणत्वानापादकपरिमा
णत्वसामान्यवति परिमाणेपि गतत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्। गुणत्वावांतरजातिद्वारैकेंद्रियग्रा
ह्यसजातीया ये रूपादयो यानि च धर्माधर्मभावनासांसिद्धिकद्रवत्वानि तेभ्यो व्यतिरिक्तत्वं विशेष
गुणत्वमिति चेत्। न मिळितव्यतिरिक्तैकैकव्यतिरिक्ते एकैकव्यतिरिक्तमिळितव्यतिरिक्ते च संख्यादाव
तिव्याप्तेः। स्वसमवेतविशेषणविशिष्टत्वे सति स्वाश्रयैकजातीयव्यवच्छेदकत्वं विशेषगुणत्वं यो म
त्रिवोक्तमशिवं। स्वगतसंख्यात्वादिविशेषिते द्रव्यजातीयपृथिव्यादिव्यवच्छेदकैः संख्यादिभिरति

व्याप्तेः। गगनत्वविरहेणैकजातीयकस्वाश्रयाव्यवच्छेदकशब्दव्याप्तेश्च स्वाश्रयैकजातीयपदेन नवा
न्यतमविवक्षायामुक्तदोषादिति। एवमन्यदपि संभवल्लक्षणं स्वयमूहनीयमिति। किंच कारणेकार्थसम
वायविशेषान्महत्त्वमिव महत्त्वान्तरमणुत्वमपि कारणगतं कार्येऽणुत्वं किमिति नारभते। कार्यस्याप्य
णुत्वे भोगातिशयासिद्धेर्नारभत इति चेन्न। तर्हीहापि सर्वत्र जगति चेतनारंभे शेषशेषिभावाभावाद्भो
गानस्पदत्वात् मायाशबलब्रह्मण उपादानत्वान्मायागतं जाड्यं जगति जाड्यमारभते न ब्रह्मचेतनो
चेतनां। जीवेषु तु ब्रह्मभावच्छेदेषु चेतनानुवर्त्स्यतीति तुल्यं। तदुक्तमाचार्यवार्त्तिककृता। तमःप्रधानः क्षे
त्राणां चित्प्रधानश्चिदात्मनां। परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिरिति। उभयथेत्यादेः। अस्य प्रासंगिकेना
॥२२॥ न्तराधिकरणेन न संगतिरिति व्यवहितेनोच्यते। प्रधानं चेतनानाधिष्ठितत्वान्न कारणं चेत्तर्ह्यणवस्तदधिष्ठि ॥२२॥
तानां वा तु कारणमिति। सुखबोधाय सूत्रमाक्षेत्रेधायो जयति परमाणुनामित्यादिना। अबोधरूप आत्मादेरचे
स्वाश्रयपरत्वेवदन्तामणवः किं न स्फुरितीत्यणुसमवायी त्युक्तं। ननु कर्मणश्चेतनानधिष्ठितत्वमसिद्धमीश्व
राधिष्ठितत्वादत आह निमित्तेति। उपरिष्टादितिपत्स्वरित्यत्रेत्यर्थः। भाव्येस्वानुगतैरिति न जात्यैव व्यक्ती
नामनुगतत्वमुक्तत्वात् इत्याह स्वसंबद्धैरिति। संबंधोपि न संयोगरूपः स्वसंबंधश्चेति। अथारीति रन्ध्रत्वपो
नित्यपोगे। अतश्चायुतसिद्धिसिद्धेर्न कुंडवदरे संयोगेति व्याप्तिः समवायप्रमाणमाह रहेति। रह

प्रत्यक्षकार्यगम्य इत्यर्थः। संस्कारो वेगादिः। अभिघातः क्रियाविशिष्टद्रव्यस्य द्रव्यांतरेण संयोगविशेषः।
पन्थोद्यमिति निपातितमुसलस्योलूखलेन। नोदनं तु संयुक्तस्य सत एव संयोगः प्रयत्नविशेषापेक्षः। यथा
संनद्धकरशरसंयोगः। क्षेपणानुकूलप्रयत्नापेक्षः। निमित्तापेक्षत्वेन समानयोगक्षेमो नोदनं संस्कारावि
त्यः। तदानीमवयवस्यैव तन्मयमस्तीत्याशंकयाह क्षेत्रज्ञस्येति। शंकत इति। परमाणूनां कल्पिता इति वक्ष्यमा
णप्रातीकग्रहणेनास्यानुषंगः। ननु परैः कल्पिताः प्रदेशा नेष्यंते किंतु परमाणोः संयोगस्य वृत्यवृत्ती
रत्याशंक्य वृत्यवृत्तिपक्षे व्याघातान्निरस्तोऽगत्याभावाद्वैशेषिको यदि परमाणोः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमे
कल्पितं प्रदेशं मन्येत स भाष्य आशंक्य निरस्यत इति वक्तुं वृत्त्यवृत्तिपक्षं तावदाह यद्यपीति। व्याघात
माह सिद्धांतीकेनेति। परिहरति वैशेषिकः एवेति। घटादिषु हि संयोगस्य वृत्त्यवृत्ती दृश्येते। यदि तत्राप्यवय
वविभागेन। तर्हि यथावत्परमाणु तथात्वे परमाणोश्च निरंशत्वे संयोग एव न स्यादिति दृष्टसृष्टी एवं तस्या
व्याप्यवृत्तित्वेत्यर्थः। सूक्ष्मारांसु परिहारमाप्याद्ये इत्यर्थः। शंकामूलपाः सूक्ष्मारत्वसिद्ध्यर्थं दृष्टसृष्टिपक्षं दूषय
तिनत्वस्तीति। यदि भावाभावयोरेकत्राविरोधः स्यात्तर्हि न कश्चिदपि भेदो वकाशमासादयेत्स तर्हि विरुद्धं दृष्ट्वा
मर्ध्यासरूपः। विरोधाय वत्व पाठजलांजलिर्दत्त इत्यर्थः। प्रदेशाकल्पनयापि कल्पत इति परेणाव्यंगीका
र्यमित्यर्थः। नन्वभिघाताद्य इति आकुप्रत्यया दृभिघातादीनां हेतुत्वसंज्ञवादित्यर्थः। सर्वस्मिन्नेणाव

२२

पर्यायेणाभिधानाद्द्वयोर्न संकवंतीत्यत्र हेतुमाहमाह नियमेति। सत्यपि पृथिव्यादौ शरीरादिद्रव्या
देवदुःखजोदृशिद्धेरप्रयोजकत्वात्तस्मिन् पृथिव्यादिद्रव्य इत्याह तथापीति। न च तन्मते तावन्नं समवा
यः संबंधिभ्यां कल्पिततादात्म्यवान्। तथा च स्वत्वं तोसंबद्धः सन् संबंधिनो न घटयितुमर्हतीत्यर्थः।
समवायस्तु तु पराभ्यां संबद्धस्तन्नियामकत्वात् तत्कारणवदित्यत्रासंबंधत्वमुपाधिमाशंकते अथा
साविति। अनवस्थयापक्षे साध्याभावनिश्चयात्पक्षेतरस्याप्युपाधिता। संबंधिनोः परस्परं स्वस्य च ता
भ्यां संबंधनमविच्छिन्नत्वापादनं परमार्थः स्वभावोऽयस्य तत्वादित्यर्थः। स्वस्य संबंधिभ्यां तैर्वै संबंधनात्मत्वं
॥२३॥ नित्यपरतंत्रत्वादित्याह नासाविति। संबंधिनोः संबंधनात्मत्वे हेतुमाह नस्ततास्मिंनिति। स्वसत्तायां संबं
धिनोरसंबंधाभावान्न समवायस्य तत्संबंधने स्वातिरिक्तसंबंधापेक्षेत्यर्थः। समवायः समवायिनोरितियत ॥२३॥
त्स्वभावादिति योजना। किमसंबंधत्वमुपाधिरसमवायित्वं वा नाद्यः संयोगे साध्याव्याप्तेरित्याह संयोगो
पीति। समवायेन तु अव्याप्यत्वात्संयोगोऽप्यसंबद्धः प्रसज्येत तन्नैवं तत्वमपेक्ष्यते ततः साध्याव्याप्तिरित्यर्थः। पक्ष
द्वयेऽपि पक्षेतरत्वं चा। यः संबंधः समवायो वा स स्वसंबंधानपेक्ष इत्युपाधिव्यतिरेके दृष्टांताभावात्। न चान
वस्थायां पक्षे साध्याभावनिश्चयादयं दोषः। तथा सति समवायस्यैव दृष्टांतत्वे वा समवायस्य संबंधापेक्षानु
मानमाश्रयासिद्धं परसिद्धमाश्रित्य परेषामनिष्टापादनादिति। अगुणत्वे सत्यसंबंधत्वं संबंधापक्षा

व्या
यामुपाधिस्तथावन साध्याव्याप्तिरिति शंकते यद्युच्येतेति। संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति साध्याव्याप्तिस्तद
द्रव्यस्थेत्ताहृयद्यसमवायरतिसंबंधात रसापेक्षेपि संयोगेनास्य गुणत्वे सत्यसंबंधत्वमस्मन्मतेस्यागु
णत्वात्संबंधत्वाच्चतःसाध्याव्याप्तिरित्यर्थः। ननूभयसिद्धस्थलेसाध्याव्याप्तिर्नैयायिकमते चसंयोग
स्यागुणत्वमसिद्धमित्याशंक्याह परमार्थतस्त्विति। अयं परिहारस्तत्रिशेषः। द्रव्याश्रयीत्यक्तमिति। नवद्र
व्यासमवेतो गुणो भवतीति ग्रंथेरित्यर्थः। अयं भावः। अगुणत्वे सत्यसंबंधत्वमित्युपाधेर्व्यतिरेक एवं
वाच्यः समवायः संबंधानपेक्षः। अगुणत्वे सति संबंधत्वादिति। अनंतावत् दृष्टान्ताभावादनध्यवसित
त्वं। न च व्यतिरेकित्वं। अभावे साध्यवत्यपि हेतोरवृत्तेः। विशेषणवैयर्थ्यं च। संयोगस्य प्रागुक्तनीत्या
स्वाभाविकद्रव्याश्रितत्वप्रयुक्त्याऽगुणत्वोपपत्तावव्यवच्छेद्यत्वादिति। समवायः समवेतःसंबंधत्वात्संयोगव
दित्यप्यनुमानं द्रष्टव्यं। संयोगे संबंधत्वे सति संबंधापेक्षत्वे कार्यत्वमुपाधिः ज्ञात्वादौ साध्याव्याप्तिवारणा
र्थं संबंधत्वे सतीति साध्यविशेषणं। तथा च कार्यत्वं समवायाद्व्यावर्तमानं स्वव्याप्तां संबंधत्वे सति संबंधा
पेक्षां वारयेत् संबंधत्वं च समवाये उभयवादिसिद्धमतोऽर्थात्संबंधापेक्षाव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशंक्याह न च
कार्यत्वादिति। आत्माकाशसंयोगे साध्याव्याप्तिमाह अजसंयोगस्येति। अजसंयोगश्च साधयिष्यते। ये
तु समवायस्य कार्यत्वं स्वीकुर्वते च समापि कारणानपेक्षत्वे संबंधत्वे न हेतुनासंयोगवत्समवाये

कल्प २

यस्यापि कार्यत्वं साधयन्नु। साधनव्याप्तिमाह। अपि चेति। ये तु समवायस्य कार्यत्वं स्वीकृत्यैव समवायि
कारणानपेक्षत्वेन समवायांतरापेक्षां न मन्यंते प्राभाकरास्तान्प्रतिप्रतिबंध्यासमवायांतरापेक्षामुप
पादयति तथा चेति। संयोगप्रतिबंदीमुपसंहरति तस्मादिति। ननु संयोगस्यापि संयोगिभ्यामसंबंधे एवम
ति वतु तथा च कुतः प्रतिबंदी नैकाश्चिच्छंकते यद्युच्येतेति। दूषयति तत्किमिति। संयोगिनोरिति सप्तमी। यद्वि
परमाणुमंगीकृत्य रूपादिमत्त्वेन सावयवत्वमनित्यत्वं च साध्यते तत्र्याश्रयासिद्धिरित्याशंकामाह यत्कि
ञ्चेति। मूलकारणमुभयसंमतं पक्षः। तद्यदि रूपादिमत्तर्हि सावयवत्वाद्यायाद्यमिति नाश्रयासिद्धिरि
॥२४॥ त्यर्थः। नन्वेवमपि पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यात्स्यात्सिद्धांते मूलकारणस्य रूपादिमत्त्वानभ्युपगमादत आह ॥२४॥
रकेति। यद्यपि पर्वते अग्निमत्त्वमभ्युपगम्यते म॰ तथैव धूमवत्त्वं तस्मादित्याद्यावत्प्रमितं स्यैवाभ्युपगममात्रे
व्यापारकत्वदर्शनादिति भावः। अंशे प्रागेव्यापाद्यापादकयोर्व्याप्तिः प्रमिता यथा व्याप्य दहनमग्निमत्त्वे धूमवदि
त्याप्तेः प्रमितत्वात्तदिदमुक्तं नियतेति। ननु व्याप्यारोपाद्व्यापकारोपः प्रसंगः कथमनेन वस्तुसिद्धिरित
आह। तदनेनेति। तदिति तत्रेत्यर्थः। विमतं सोपादानं भावकार्यत्वात्संमतवदिति सामान्यतः प्रवृत्तानु
मान नत्रकोपि दृष्टं हितं निस्यापकब्रह्म विषयं क्रियत इत्यर्थः। जगदुपादानं नस्य शक्ति न च प्राणुनि

निरस्तत्वादत्यंताभाववादिनामनुमानपर्यवसानं। सत्यपि स्पर्शादिमत्त्वे मूलकारणस्यत्वमनुमानात्सि
द्धौ तीस्पर्शवत्त्वस्य तन्निपक्षमात्रं कथं दूषयतीत्याह परमाणुनित्यत्वे सतीति। कारणाभावादेव नित्यत्वासिद्धेः का
रणाग्रहणोक्तिर्व्यर्थेत्यत आहापि चेति। परमाणुर्नित्यः अवयवविनाशावयवविभागरहितत्वादात्मवदित्येतत्तु सु
खादिभिर्व्यभिचारं द्रव्यत्वे सतीति विशेषणादित्याह न च सुखादिभिरिति। ननु स्छिन्ने घृते काठिन्यनाशो भाव्य
उदाहृतः उत घृतस्यापि नाशो द्रव्यध्वंसस्योदाहरणं ध्वंसे तु अवयवविभागपूर्वकत्वात् तत्रापि घृतनाशस्य सा
ध्यसमत्वमिति तत्र साध्यसमत्वमुपादरि हरिष्यति काठिन्यं तावत् घृतस्यावस्थानवद्दार्ढ्यमिति केनासंगतिः प
टादीनामपि तंत्वाद्यवस्थाविशेषत्वेन तत्त्वांतरत्वाभावादित्याह द्रव्यस्य रूपापरिज्ञानादिति। अथैषा दारन
णाधिकरणे। ननु विशेषावस्थापि संयोगपूर्वेति नेत्याहैतच्चेति। एकं त्वनुगतद्रव्यं कारणभूतं सामान्यं नत
स्य संयोगरत्वर्थः। कारणस्य सामान्यत्वमुपपादयति मृद्वेति। कारणस्यैव कार्यरूपसंस्थानात्मकत्वमाहा
नवैतरानीति। शाकल्यमित्यारभ्य नुचकावांतरे। विकार उक्तः। ननु किमनुगतद्रव्यकल्पनया व्यावृत्ताः कपा
लशकलादय एव घटनुचकादीनारभ्यंतामत आह तत्र तत्रेति। सत्यपि जनकत्वाविशेषे कुम्भकार
हेमकारादयो न कुम्भनुचकादीनामुपादानं न हि ते तांस्तादात्म्येनोपादाना दृश्यंते। मृत्कनके तु प्रत्यानमि
ति अवस्था तादात्म्यकारिता। समवायस्य प्राङ्निरस्तत्वात् तादात्म्यं नानुवृत्तेयोरेव मही हेम्नो घटनुचका

कब्म २

दृष्टवनुभूयते नेतरेतरव्यावृत्तानामित्यनुगतद्रव्यमेवोपादानमित्यर्थः। ननु सत्कपादानेनु वृत्तिमारहत्ति
विंतातद्देवनेतिवौद्धमतमाशंक्याह। न च विनश्यंतमिति। प्रतीत्यप्राप्य। एवं यद्दात्वयास्तविशेषं सामान्या
त्मकं कारणं विशेषवद्वस्थंतरमापद्यमानमारंभकमभ्युगम्यत इति भाष्यमुपादितं इदानीं तु तद्दाघृत
स्यकाठिन्यविलयनवादित्यादिभाष्यं कृतीयोतं व्याचष्टे एवं व्यवस्थित इति। यत्तु घृतस्यापि नाशाभ्युपग
मेऽवयवविभागस्य सद्भावात्साध्यस्य सतत्वमिति। तत्रघृतनाशो नोपपयते। काठिन्यसंस्थाननाशस्त्वेन
चतत्र विद्यमानोप्यवयवविभागः प्रयोजकः परमाणुगतकाठिन्यनाशेद्रवत्वोदये च तदभावादित्याह न
चतत्रेति। यथा कार्यद्रवत्वात्परमाणौ द्रवत्वकल्पना तथाकाठिन्यमपि कल्प्यं न चेन्नेतरदपि। न केवलं पर
।२५।। माणुदृष्टांतोऽवयवविभागाद्यभावउपजीव्यः किंतु कार्यकारणाभेदाभावेपीत्याह न च काठिन्यद्रवत्वेरति ।२५।।
परंमाणुष्वगुणोपचयापचयाभ्यामुपचितापचितावयवत्वप्रसंजनमयुक्तं अन्यत्वाद्गुणानां द्रव्यस्य निर
वयवत्वाविद्यातादित्याशंक्य गुणसमुदायत्वं परमाणूनां वक्तुं कार्यस्य गुणसमुदायत्वं तद्वृद्धि-ह्रासा
भ्यां वस्थौल्यसौक्ष्म्ये दर्शयति। अनुभूयते हीत्यादिना। येन मिलिता गुणास्तेन कारणेन स्थूलाः संत
स्तोविशेषाख्या दृष्टान्तव्यवहारवंतस्तेच सात्विकत्वादिनाशांततादियोगिनरत्यर्थः। परस्परं गंधादीनाम
नुप्रवेशाद्द्रव्यसंज्ञा लब्धा रसाद्यः पृथिवी जलत्वादिना शांततादियोगं धं धारयंति रूपादय आपो

भूत्वा रसं धारयंति स्पर्शादयस्तेजो भूत्वा रूपं धारयंति शब्दः स्पर्शौ समुदायश्च वायुर्भूत्वा स्पर्शं धारयतीत्य
र्थः। उपचितगुणानां मूर्त्युपचयादिति भाष्योपादानं। उपचयमात्रेण न संघातात्मकमूर्त्यार्थिक्यमतो व्या
ख्या संहन्यमानानामिति। संघातेति मूर्तिर्विशदव्याख्या। यत्स्कृत्रूत इति आगमनाद्दर्त्ये। इत्यर्थः। गुणसंघा
तोपचयापादाने इत्यप्रसंगतामाशंक्याह दृव्येयत्यनूपेति। परमाणुषु गुणोपचयान्मूर्त्युपचये साध्ये कार्येषु
दृष्टोपचयान्मूर्त्युपचयप्रदर्शनं न तावद् दृष्टांतत्वेन साध्यसमत्वान्नापि हेतुत्वेन। व्यधिकरणत्वादित्या
शंक्याह न तावदिति। दृष्टांतोक्तिस्तावदियं तत्र साध्यसमतापरिहरतीति कार्येष्वेति। भावे चोपलब्धेरित्य
त्रोक्तरीत्यर्थः। योगतेमतेसंघातो ऽनर्थिष्टात् कः। सिद्धांते त्वीश्वरस्थीनः उपादानं चगंधादीनामस्य व्याकु
तमितिर्विकेदः। उत्सूत्रमिति। उत्सूत्रवाक्यमित्यर्थः। सौत्रचशब्दव्याख्यानत्वात्तत्स यद्वार्थी दूषणस्य। भाष्य
द्रव्याधीनत्वं द्रव्याधीननिरूपणत्वं न नु तत्तद्रूपसाध्यत्वं केषांचिद्गुणानां सामान्यादीनां च तदभावात्। द्र
व्याधीनत्वमुपपादयति नाहीत्येतेति। पूर्वेन्यमतोक्तित्वाद्द्रव्यस्य गुणसंघातमात्रत्वमुक्तं इदानीं वैशेषि
कदृष्ट्या द्रव्यं किंचिदभ्युपेत्य द्रव्यसामानाधिकरण्यप्रतीत्या गुणादेर्द्रव्यमात्रत्वमुच्यत इति न पूर्वा
परविरोधः। ननु न तादात्म्येन द्रव्याधीननिरूपणत्वं किंतु तद्रूपत्वे स्यात्तां शंक्याह च दृव्याद्यधीनेष्वि। ननु
तादात्म्येन प्रतीयमानत्वं चेद्धेतुरित्यत्र केक्यं भाष्ये ग्रहणमयोर्व्यक्तिचारशंका अत आह द्रव्यका

र्यत्वमात्रमिति। शंकत इति भूकूलघटवृत्तिशौक्ल्यवृत्तित्वात्सत्त्ववदित्यनुमानमभिप्रेत्य तदनुकूलत्वे
न सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्नुक्ता तस्याः अन्यथासिद्धिं शंकत इत्यर्थः। अयुतसिद्धत्वसंबंधेऽपि भेदे सति
न सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इत्याशंक्यायुतसिद्धत्वं निर्वक्ति यत्र हीति। आकारिणोः स्वतंत्रो। स्वतंत्र
वस्तुनोः सामानाधिकरण्यं न स्वतंत्रपरतंत्रयोः। द्रव्यतंत्रा गुणादय इति भेदेऽपि सामानाधिकरण्यमित्य
र्थः।। द्रव्याकारतया द्रव्यधर्मतया। आकारांतरायोगेन स्वातंत्र्यप्रयोजकधर्मयोगेनेत्यर्थः। एवं द्विमम
युतसिद्धिः सामानाधिकरण्योपपादिका सैव तु न भेदे घटते नहि भिन्नानां विंध्यहिमवदादीनां धर्मधर्मि
२६ भावउपलभ्यते। अयुतभिन्नानामप्यपृथग्देशत्वादिभिः प्रकारैर्द्धर्मधर्मिभाव उच्यते तर्हि तान् विकल्प्य २६
दूषयतीत्याह नामिमामिति। तदर्थविकल्पोऽपि तद्विकल्प इति तामित्युक्तः। एकदेशत्वमपृथग्देशत्वं भा
व्ये दूषितं स्वयं तु प्रकारांतरेणापृथग्देशत्वमाशंकते तत्र तावत्प्रतियोगिभूतं पृथग्देशत्वमाह यदि
तु संयोगिनोरिति। कुंडबदरे हि संयोगिनी ताभ्यामन्यः स्वस्वावयवरूपतयोर्देश इति। ननु परमाण्वो
श्च संयोगे कथं संबंधिभ्यामन्यदेशत्वं युतसिद्धिस्तेषामनाश्रितत्वादत आह नित्ययोस्त्विति। अविभुनो
द्वयोः विश्वविभुनोस्त्वन्यतरस्याविभुन इत्यर्थः। तथा चाकारो मत्र न यथासंख्यं। स त्वपीति। एक

तरस्यसंबंधिदेशत्वादेव नद्वयोः संबंधिभ्यामन्यदेशत्वमित्यर्थः। आत्मसंयोगीति। आत्माश्रितसंयोगे न
संयोगीत्यर्थः। तथा च न मूर्तत्वमुपाधिः स्याद्वात्मन्येव साध्याव्याप्तेस्तस्यात्माश्रितसंयोगेन संयोगित्वादमू
र्तत्वाच्च यथाश्रुते तु भवत्येवोपाधिः यत्रात्मसंयोगित्वं तत्रामूर्तत्वमिति व्याप्तेरिति। संगित्वात्। संयोगित्वा
दित्यर्थः। संबंधित्वमात्रस्य गुणादौ व्यभिचारात्। एतावानेव हेतुः सुखबोधार्थं तु मूर्तद्रव्यग्रहणं। यद्यप्या
काशात्मसंयोगे द्विविप्रतिपत्तिः तथापि न तस्य मूर्तसंयोगे साक्षीति अभ्युपेत्यापि वर्णितामयुतसिद्धयोर्जा
तरमाह पृथगाश्रयाश्रितत्वमित्यादिना। स्यादेतन्न तादात्म्यप्रत्ययोपपादकः समवायः किंतु सामानाधि
करण्यप्रत्ययविषय एवेति नेत्याह न च प्रत्यक्षरति। ननु शुक्लत्वमित्यादि तत्वतश्चादिति निष्कृष्टो गुणो
भिधीयते। शुक्लशब्दस्तु द्रव्यलक्षीन गुणवाची लक्षयति द्रव्यमतो लाक्षणिकं सामानाधिकरण्यं ततः कथं
द्रव्यगुणयोरभेदप्रतिभानमत आह न चेति। शाब्दो हि व्यवहारो लाक्षणिकः स्यात् न प्रत्यक्षप्रत्यय इत्य
र्थः। अभेदप्रत्ययस्य भ्रमत्वं भेदग्राहिप्रमाणाद्भवति तच्च लक्षणरूपमनुमानं। द्रव्यं गुणादिभ्यो भिद्यते,
समवायिकारणत्वादित्यादि तद्धर्मिग्राहकप्रत्यक्षविरोधाद्बाधासदृत्याह न चायमिति। तस्य भ्रांतित्वे सर्वो
लावप्रसंगादाश्रयासिद्धिः प्रमाणत्वे चाभेदविषयेण तेन विरोधादनुमानोत्थानासंभव इत्यर्थः। ननु संबंधि
न्यसति समवायो न भवतीति कथं तत्सत्तिर्हि समवायतत्त्वनिश्वासस्तेव कापेक्षवतिरस्तरथा तद्वैयर्थ्या

इतआह न च कारणसमवायादनन्येति। अन्येति वापाठः। तत्र न कारणसमवायादन्योत्पत्तिः किंतूत्पत्तिरेव
समवाय इति पूर्वपक्षिण एव ग्रंथः। एवं हि सतीत्यारभ्य सिद्धांतः। नित्यसमवायस्योत्पत्तित्वे कार्योत्पत्त्यर्थं
कारणवैयर्थ्यं चेत्तत्त्वं निरासोस्त तत्राह उत्पत्तौ वेति। अन्यसमवायादन्या कार्यस्योत्पत्तिनुत्पन्नस्य च स-
मवायस्तत्राह सिद्धयोस्त्विति। ननु सिद्धयोरपि संबंधिभ्यामन्यदेशत्वाभावादिक्तिरयुतसिद्धिः स्यादिति नेत्या-
ह न चान्येति। एतेनेति युतसिद्ध्यभावाद्यः संयोगाभावस्तदनवगमेनेत्यर्थः। पूर्वमप्राप्तिस्ततः संयोग
इत्यप्राप्तिसंयोगौ। एतेनेत्येतद्विवृणोति माभूदिति। एवं च युतसिद्धिव्यवस्थापनाद्धि कार्यकारणयोः सं-
२७ बंधस्य संयोगत्वव्यावृत्त्यर्थं तत्र कार्यस्य नित्यपारतंत्र्येणाप्राप्त्यभावेपि न प्राप्तेः संयोगत्वाभावो सिद्ध- २७
स्तत्र युतसिद्धिलक्षणे संयोगपदं कार्यकारणसंबंधाव्यवच्छेदकत्वाद्व्यर्थमित्यर्थः। अथ कार्यकारण
संबंधाद्व्यावृत्ते त्वेनोक्तयवादिसंमतधर्मापाचावकेन पदद्वंद्वेन युतं लक्षणांतरद्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गा-
तिमत्त्वमित्याद्यग्निथीयेतत्राह तत्रेति। अस्याः प्राप्तेः कार्यकारणसंबंधस्यासंयोगत्वसिद्धौ तद्व्यावृत्तिसम-
र्थसंयोगपदवद्युतसिद्धिलक्षणस्यासिद्धिस्तत्सिद्धौ च तल्लक्षितयुतसिद्धिराहित्येन कार्यकारणसंबंधस्यासं-
योगत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयं। तत्त्वमेवास्त नेत्याह न चान्येति। अन्यासंभवो असिद्ध इति शंकते यद्युच्येतेति।
अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरन्यतरकर्मजा प्राप्तिनुभयकर्मजा प्राप्तिरिति त्रीणि लक्षणानि। एतानि च कार्यकारण

संबंधस्य नञर्थत्वं नीति नेतरेतराश्रयमित्यर्थः। वैशेषिकैर्हि तंतुभ्यः पट उत्पन्नेन तत्क्षण एव तंत्वाकाशसंयो
गजन्यः पटाकाशसंयोग इष्यते स चान कर्मजस्तत: प्राक् पटस्य तत्क्षणे पटे कर्माभावात् तत्र यथोक्तल
क्षणं तत्राव्यापकं स्यादित्याह संयोगज इति। नन्वेवं प्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरित्येतावल्लक्षणमस्तु तथा च नाव्या
प्तिर्नापीतरेतराश्रयत्वं संयोगपदानुपादानादिति तत्राह न चाप्राप्तीति। अतिव्याप्तिं च लक्षणस्याह कार्यस्य चेति।
असति प्राप्तिप्रागभावानुपपत्ते: कार्यस्य तोत्तरक्षणे प्राप्तिरिति क्षणमात्रम् प्राप्तिरस्तीत्यर्थः। ननु निरवयवसावयवयो
समवायसंभवात्कथं संश्लेषानुपपत्तिरत आह संग्रह इति। एकाकर्षणे इतराकर्षणं हि सावयवानां कुशातनु
शाखादीनां दृश्यत इत्यर्थः। न हि तत्र पिंडावयववर्ति। पुष्पास्संवेष्टनेन पिंडीकृते पटे प्रसारणसमये तदवयवसं
योगा न नश्यंति किंत्ववस्थितसंयोगानामेव तेषामाधिकदेशव्याप्त्या पिंडावस्थानश्यति न त्वापिष्टस्यापीति। अ
त्रिमतफलछदाने स्वकृते विश्वलोके वितृषिमजगुरवल्लद्वं उभेदेनदानं। गलदश्छिकुलजुष्टं त्वद्रुपुष्पेव जीर्यतु च्च
नयति जनतायां नात्रिरस्तीति नूनं॥५५॥ ७॥ समुदायेति। गुणानां च केषांचित्परमाणुपरिमाणादीनां। अभेदे हि का
र्यकारणयो: कार्यनाशेपि कारणरूपेण तिष्ठतीति न निरन्वयनाशः भेदे तु निरन्वय इति। ननु निमित्ताभावात् किं
कालसंघातारंभवादयोरनुपपत्त्यविशेषे कथं तरप्रयोगः तत्राह स्थिरेति। स्थिरपक्षे हि कारणस्य भूत्वा भावात्स्वजन
कत्वं युक्तं नेतरत्रेत्यर्थः। वादिवैचित्र्यादेव बहुप्रकार इति गृहीतभाष्यप्रतीकानुषंगः। बहुप्रकारत्वमेव द्व

र्पयति। केचिदिति। अत्र भवतां सौत्रांतिकादीनां। विप्रतिपत्तिः पुरुषापराधाद्भवति यथा स्थाणो वस्तुवशाद्द्वादश्या
क्रियायामत्र तु न प्रथमः स्तुके सर्वज्ञानामिति। नाद्वितीय इत्यत्र स्थितं तत्त्वस्येति। बोधी बुद्धस्तस्य सिद्धिं माप्ति
प्रायस्तद्विवरणग्रंथे। ळोकनाथानां बुद्धानां देशनाआगमः प्राण्याशिप्रायवशानुसारिण्यः शून्यताप्रतिपत्त्यु
पायैः क्षणिकसर्वास्तित्वादिभिर्ळौकिकश्रोतृसमुदायेपुनःपुनर्बहुधाविधीयंते। नेदमेवाह गंभीरेति। अगाधो गं
भीरस्तद्विपरीतउत्तानः स्थूलदृष्टियोग्यस्तद्रूपेण। कस्यचित्प्रदेशउभयळक्षणा। ज्ञानमात्रास्तित्ववाह्या
र्थास्तित्वळक्षणात त्प्रतिपादनीकिंन्नापि देशनाशून्यतैवोद्भयातळक्षणात तत्सर्वत्वाप्तिन्नेत्यर्थः। प्रत्ययवै
॥२८॥ चित्र्यादर्थोऽनुमेय इति सौत्रांतिकाः प्रत्यक्ष इति वैभाषिका अतो मतभेदः। नूपंतरत्वाधिविशिपाइतिशेषः। काप ॥२८॥
स्कंधत्वात्कार्यकारणसंहतत्वात्। असंहतानामिंद्रियसंबंधाद्बेस्यर्थः। अहमित्याकारमाळयविज्ञानं रूढियादिजन्यं
रूपादिविषयं च ज्ञानमेतद्द्वयं दंडायमानं प्रवाहापन्नं विज्ञानस्कंध इत्यर्थः। वेदनास्कंध इति भाष्योपादानं। या
प्रियेत्यादितद्व्याख्यानं। सविकल्पप्रत्ययरसनेनविज्ञानस्कंधोनिर्विकल्प इति भेदः। स्कंधपो द्विनितः। वर्णं तेनं
तूसंतान्वेति। अनुपळब्धिळिंगकमनुमानमाह तस्मादिति। यः कार्योत्पादः सतत्वनुगुणकारणमेळनाधीन इत्येकां
व्याप्तिमुक्त्वा द्वितीयामाह कार्यस्यादानुगुणंचेति। याकार्योत्पत्तिः साचेतनाधिष्ठितकारणेभ्योपेक्षवतीति व्याप्ता
सास्य व्यापकचेतनाऽनिमनेव तिष्ठते ता याकार्योत्पत्तिः साचेतनाधिष्ठितत्वविरुद्धानधिष्ठितेभ्यः परशाकिमतकार

णेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाधिष्ठितकारणवत्त्वे सिद्धान्त्यभिमते वतिष्ठते नो या कार्यसन्ततिः सा चेतनाधिष्ठितकारणे
ष्वपरनियामिसिद्धिरित्यर्थः। अत्र प्रयोगः विमतं चेतनप्रेर्यमचेतनत्वात्तन्तुवदिति। विनाशातीतत्वेने नित्यस्यापि
वासनायास्स्वयानिष्टत्वादित्यर्थः। व्यापारवदाश्रयो व्यापार इत्युक्ते तदाश्रितजातिस्तद्व्यापारत्वं स्यादिति तत्का
रणकरत्युक्ते एतावत्युक्ते कुम्भोपि कुम्भकारव्यापारः स्यात्तन्निवृत्तये व्यापारवदाश्रय इति। एवमुक्तेपि मृदाश्रितो
मृद्राश्च घटो मद्व्यापारः स्यात्तन्निवृत्तये तत्कार्यं प्रति हेतुरित्यपि द्रष्टव्यं। अस्त्वेवं व्यापारलक्षणं प्रकृते किं जातम्
तत्राह। न च समययोरिति। व्यापारव्यापारिणोरेककालत्वं भिन्नकालत्वं वा नाद्यः कारणत्वस्यानियतप्राक्सत्त्व
रूपत्वान्न द्वितीय आधाराधेयभावस्य संबंधस्यान्यतरस्मिन्नसत्यप्ययोगादित्यर्थः। अथ पदार्थः पूर्वं भूत्वा
स्वजन्यव्यापारसमयेपि तदाश्रयत्वेनानुवर्तेत तत्राह। तथा चेति। प्रत्ययोपनिबंधस्य संग्राहकं बुद्धसूत्रमु
दाहरति इदमिति। हेतुमन्यं प्रतिअयते गच्छतीति तरसहकारिनिर्मिळितो हेतुः प्रत्ययः। इदं कार्यं प्रत्ययस्य
कारणसमुदायमात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदित्यर्थः। हेतूपनिबंधस्य संग्राहकं सूत्रमुदाहरति उत्पा
दाद्वेति। तथागतानां बुद्धानां मते धर्मिणां कार्याणां कारणानां च या धर्मता कार्यकारणभावरूपा सा उत्पादाद्वा
सास्रादनुत्पादाद्वा स्थिता। धत इति धर्मः कारणं। ध्रियत इति धर्मः कार्यं। यस्मिन्सति यदुत्पद्यते असति च नो
त्पद्यते तत्तस्य कारणं कार्यं च। न चेतनः कश्चित्कार्यसिद्धये पेक्षित इत्यर्थः। स्थितता धर्मतेत्येतत्स्पष्टत्वात्सू

कब्म
२

त्रकृद्विजजते। धर्मस्थितितेकार्यतामाह। कार्यस्य हि धर्मस्य कारणादनतिप्रसंगेन कालविशेषे स्थितिर्जन्मवृत्तिरिति।
स्वार्थिकस्तन् त्यपः। धर्मनियामकतेति कारणतामाह। धर्मस्य कारणस्य कार्यप्रतिनियामकतेत्यर्थः। नन्वेवं विध
मेव कार्यकारणत्वं न चेतनाद्दते सिद्ध्यतीत्याह प्रतीत्येति। कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य समुत्पादेनुलोमता अनुसारि
तायासैव धर्मता। सा चोत्पादाद् अनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता न चेतनः कश्चिदुपलभ्यत इत्यर्थः। सूत्रद्वयं व्याचष्टे
ऽयं पुनरयमिति। हेतोरेकस्य कार्येणोपनिबंधः स्थूलः। प्रत्ययानां मिलितानां नानाकारणानां कार्येणोपनिबं
धस्तत्र्यालिहितः। हेतूपनिबंधे उदाहरणमुक्ता तत्र बाह्यस्येत्यादिसूत्रं योजयति असति बीज इत्यादिना। याव
२५॥ त्पुष्पफलोदाहरणं तावदसति पुष्पे फलं न भवतीत्यादिव्यतिरेको द्रष्टव्य इत्याह यावदसतीति। चेतन्यं बीजादी २५॥
नां वाभ्युपगम्य तर्किं वा न दृतिरिकस्य कस्यचिद्भोक्तुः प्रशासितुर्वा नाद्य इत्याह तत्र बीजस्येत्यादिना। यावत्पुष्प
स्येति पुष्पपर्यंतस्येत्यर्थः। फलेपि यावद्भवोयोज्यः। न द्वितीय इत्याह। सत्यपि चान्यस्मिन्निति। अंकुराद्युत्ते
चेतनया पारानुपलंभादित्यर्थः। न चासो नुमेय इत्यद्रन्य हेतोसति कार्यानुत्पादादर्शनादिति। प्रत्ययोपनिबंध
इत्यत्र प्रत्ययशब्द इणोर्थातोर्भावा। र्थीयाप्रत्ययांतस्य रूपं तत्थाच समुदितत्ववाचीत्याह अयमानानामि
ति। तत्रास्य हेतूपनिबंध उच्यत इति वाक्यशेषः। उदाहरणमाह यदिदमिति। अविद्यारूपाः प्रत्यमाभ्रांत
परत्यर्थः। तथा संस्कारा अथोत्तरत्र व्याख्यास्यमानाः। तदारभ्य यावज्जातिप्रत्ययं जातिरूपं कारणं याव

च जरामारणादिति। सर्व्वमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतूपनिबंधे द्वादशाङ्गकरणमित्यर्थः। विज्ञानधातुं व्याचष्टे
यावदिति। वेदनादिनाम्नः शोकयादिरूपस्य हेतुरूपश्चाश्रयः शारीरं नामरूपं। तस्य सूक्ष्मावस्था कललबुद्बु
दादिका ऽत्र नामरूपं। स एवांकुररूपं शब्दादिविषयैः पंचभिर्विज्ञानैः कार्यैः संयुक्तं यो ऽभिनिर्वर्त्तयति। आस्रवत्वेनु
गच्छतीति दुर्त्तारमित्यास्रवः कर्म तत्सहितं समनंतरप्रत्ययरूपं मनोविज्ञानं च यो ऽभिनिर्वर्त्तयति स विज्ञान
धातुरित्यभिव्यज्यते तच्चालयविज्ञानमित्यर्थः। देहाकारपरिणतेषु धातुषु शिरःपाण्यादिमत्वेन पिंडसंज्ञा।
अत एवैकसंज्ञा एकैकस्मिन्नर्थाने नित्यसंज्ञा। सत्वसंज्ञा। प्राणिसंज्ञा पूर्यते गलतीति पुद्गलसंज्ञा। वृद्धि
ह्रासस संज्ञेत्यर्थः। वस्तुविषयेति। नालयत्वादिविशेषोऽपेक्ष्योऽपितु सामान्येन वस्तुविषयेत्यर्थः। नामरूपं व्याचष्टे विज्ञाना
दिति। विज्ञानाद्धेतोरभिनिर्वर्त्तत इति संबंधः। चत्वारः पृथिव्यादयो य उपादानकारणस्कंधाः प्रक्षेदास्तन्नामेत्युच्य
ते। विधेयापेक्षयैकवचनं। नामाश्रयत्वाच्च नामत्वं। तानि वेपादानान्युपादाय कारणत्वेन स्वीकृत्य रूपं सितादि
रूपवच्छरीरमभिनिर्वर्त्तते निष्पद्यत इत्यर्थः। ननु नामरूपयोर्द्वित्वात्कथमेकवचनमत आह तदैकध्यमिति। एक
धेत्यर्थः। एकाद्वोध्यमत्रन्यतरस्यामित्येकशब्दस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुत्रादेशो रूपमैकध्यमिति। कार्यकार
णएकीकृत्यैक्यनिर्देश इत्यर्थः। जातेरुपरिवक्ष्यमाणत्वादिह गर्भस्थं तदेहाभिधानमित्याह। शरीरस्यैवेति। ष
डायतनं व्याचष्टे नामरूपसंमिश्रितानीति। षट् पृथिव्यादिधातवश्च आयतनानि यस्य करणहृद्दस्य तत्तथा। उपक्लेशा

मदमानादयस्तु उपायादुःखादीनां। तेन व्याप्य गतैवं जातीयक शङ्कानिर्दिष्टा इत्यर्थः। उत्पादानुत्पादाभ्यां हेतुहेतु
मद्भावे समर्थिते तावन्मात्रानुवादेयं दृश्यते उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति ततश्चासंगतिमाशंक्याह यममित्संधिरिति।
अंगीकृत्य हेतूपनिबंधस्य चेतनानपेक्षत्वात्प्रत्ययोपनिबंधस्य सावार्यत इत्यर्थः। चेतनमन्यमनपेक्ष्य स्वकार्यं नाम
णूनां चेतरेतरप्रत्ययत्वादितरेतरमिळित्वा कार्यसिद्धिरिति चेन्न अचेतनानां कार्योत्पत्तिमात्रे निमित्तत्वात्तत्सं
घातेत्वस्ति चेतनापेक्षेति सूत्रार्थः। हेतूपनिबंधस्करस्य चूपत एव परेषां न संभवतीत्युत्तरसूत्र एवोत्तरोत्पादेव पूर्व
निरोधेऽदिस्यत्र वक्ष्यत इति। ननु मिळितेभ्यः पृथिवीधात्वादिभ्यश्चेतनमंतरेण वांकुरोत्पत्तिरुत्कर्षादिदृष्टा हेत्वादो
३०॥ पि किं न स्यादित्यत आह बीजादिति। तत्रापीश्वरोऽस्तीति संहतेत्यर्थः। न च स्वतंत्रहेतुत्वे केवळव्यतिरेकापेक्षा। तथा ३०॥
सत्याद्यज्ञानस्य ज्ञानांतरजैः जन्यत्वसंळग्न ज्ञानदृष्टांते न भवद्धिर्नानुमीयते औत्क्यादिपरिणाममात्रजन्य
त्वसंभवादिति। संहतानां हेतुत्वे संहत्त्राणां व्यतिरिक्तं तत्र संघातस्याप्रयोजकत्वं ततश्च न संहतुरनुमानं
नमिति शंकते स्यादेतदित्यादिना। यद्यनपेक्षास्तर्हि कुसूळनिहित बीजादिभ्यः किमित्यंकुरो न जायते तत्राह
स्वक्षणप्राप्तावृति। अंकुरोत्पत्तेराद्यक्षणो बीजादीनामंत्यक्षणस्तं प्राप्ता एव कारणं न पूर्वं तथैव दर्शनादित्यर्थः।
ऐकैकरूपेन कार्यजननसमर्थानां किं संघातेन तत्राह तेषां त्विति। उपसर्पणं इतरेतरसमीपगमनं। तस्य प्रत्य
यः कारणं तदृशात्परस्परसन्निधानमप्रयोजकं जायत इत्यर्थः। एकस्मादेव कार्यसिद्धेः किमन्यैरिति वदन्नु प्रष्टव्यः।

किमेकस्मात्कार्यस्य निष्पन्नत्वादन्येषां मर्थतेतिउत्तजनयितव्ये कार्ये एकस्मात्कारणात्सिध्यतिनतत्कारणस्यका
रणांतरेष्वपेक्षतेति। नाद्य इत्याह कारणचक्रेति। नद्वितीय इत्याह नचैकोपीति। किंत्वित्यादिपूर्वोक्तिनिगमनं।
परस्परं संनिधानमुपादध्व येषांते तथा। यदि प्रत्येकं कार्यजनन सामर्थ्यं हेतूनां तर्हि प्रति कारणमेकैककार्यो
दयप्रसंग इत्याशंक्याह नचस्यमहिम्नेति। तत्रैव एकस्मिन्नेवेत्यर्थः। जीवेनत्वंकुरोजनयितव्यः कारणभेदाद्वि
जातीयकार्यजन्मकिंनस्यान्महीहेमभ्यामिवघटकटकौ तत्राह नचकारणभेदादिति। अस्मिन्मते येषां मिलितै
र्हेतुता तेषां निरपेक्षाणामपि सामग्रीतातद्देदेच विजातीयकार्योत्पादइति। इत्थं संघाताप्रयोजकत्वमुक्त्वा दूष
याइतितन्नेति। यद्यनपेक्षादंत्यक्षणात्कार्यजन्मतर्हि पांत्याइयोपि स्वकार्यजनने ऽनपेक्षाः स्युः ततः किंजा
तमतआह कुसूलस्थत्वाविशेषेपीति। कुसूलेत्यंकुरजननोपयोगिबीजसंतानिर्वर्तकोबीजक्षणः।
अन्ये न बीजक्षणाः संति तत्र कूसूलगतविमतबीजक्षणोंकुरोपजननोपयोगिबीजक्षणमनपेक्षो नजनयेत् कु
सूलस्थत्वात्तत्काल्लोद्भूतमक्षितबीजक्षणवदित्याशंक्य कुसूलस्थत्वाविशेषेपीत्युक्तं। अंकुरोपयोगिबीजसं
तानानंतः पातित्वमुपाधिरित्यर्थः। स्वकार्योपजननेरीतिअनंतरजन्यबीजजननइत्यर्थः। तस्मादाद्यक्षणा
दनंतरानंतरवर्तिनिउपर्युपरिवर्तिनोऽनपेक्षाः स्वस्वकार्यजननइत्यनुषंगः। नन्वनंतरपैक्षणपरंपरा वर्ति
र्भवतु कुतः कूसूलएवांकुरसिद्धिस्तत्राह येनहीति। अनपेक्षस्यदेशकालेदेष्यपेक्षाविरहसाम्यादित्यर्थः। नासं

काक्ष्म २

हतस्य सामग्रीत्वं संहतानां च न तत्वे त्यक्तेः प्रभृति संधिमविद्धानित्यर्थः। अविद्यादिभिः कारणसंघातस्य प
आक्षेपः स्यादत आह न व्यापनं नाद्य इत्याह तत्रेति। यत्कार्यं तदन्यथानुपपद्यमानं स्वकारणं नोत्थापयति
अन्यथानुपपद्यमानदशायां तस्यासत्त्वात्। किंतु यदि जनकं तर्हि स्वसामर्थ्येन सामर्थ्यं चाविद्यमानस्य नास्तीत्यर्थः॥
न केवलं संघातानुपपत्तिः किंतु संहतानां परस्परमुपकारः सोपि नेत्याह नापि चेति। क्वावस्थान्यकृतोपका
रस्य च किमेकक्षणवर्तित्वं मत जाते भावे उत्तरे क्षणे उपकारः नाद्य इत्याह अभावस्येति। योद्ये कस्मिन् क्षणे
उपकाराभावाद्धेतुभावमनश्नुवानः क्षणांतरे तत्कृतमुपकारमासाद्य हेतुतां प्रजाते तस्य स उपकारो ऽन्य
कृत इति नायत्ते ऽपरथा स तस्य स्वभावः किं न स्यात्तवतु मते पदार्थक्षणस्याभेद्यत्वाद्दृष्टेन उपकृतत्वानुपकृ ॥७०॥
॥७०॥ तत्वेन संभवतो ऽतश्चाभावस्योपकारानास्य दृष्टत्वं तथा च नोपकार्योपकारकभाव इत्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह कादा
क्षणे देनचेति। क्षणिकत्वव्याघातात् कालक्षणे देनापि नोपकार्योपकारकभाव इत्यर्थस्तेनेनान्वयः। भाष्ये अत्र
श्रयाश्रयिभूतेष्विति सेतदनुविशेषणं। चकारश्च भोक्तृषु सत्स्वित्युपरिष्टाद्वंधनीयः। आश्रयाश्रयिभूतेष्विति
त्यत्र च भावप्राधान्यमाश्रयाश्रयित्वभूतेष्वित्यर्थः। आश्रयाश्रयभूतेष्विति तु पाठे भोक्तृविशेषणं।
आशयश्चादृष्टमिति। उक्तमात्रिसंधिमविद्धानीति यदुक्तं तद्विवृणोति अरक्ततावदिति। अदृष्टात्संघातोत्पत्ति
व्यवस्थासिद्धेर्नोक्तदूषणानुपपत्तिमाशंक्याह संरवाद्धिवेति। भोक्तृभोगदृष्टत्वे हेतुमाह प्राप्तभोगो हीति।

भोक्तुः स्थितौ रैयां हेतुर्भोगार्थीति। अर्थितादृशायां भोगदशायां वानुवृत्तेः स्थैर्यमित्यर्थः। अस्य विवरणं भोगा
भासुकामइति। इतरथा हि भोगस्याभावे वृत्ती चेति भ्रमः स्यादिति। अन्यस्य भोगायान्यो न कश्मतर इत्यर्थः। न
नु संघातासिद्धौ कर्तृभावो वान्यो न भोक्तृभावः कर्तुर्हि हेतुता तत्राह भोक्तृभावेनेति। ननु निरुद्धस्यास्य भा
वग्रस्तता निरुध्यमानस्य कथमत आह नतावदिति। यथा त्वारंभकृतं तादृसं योगस्य नाशं अपः पदाद्
विध्यमानस्यैव विनस्य द्रवस्थता वैशेषिकैः स्वीकृता न तथा वैनाशिकैरित्यर्थः। ननु उभयोर्विनाशग्रस्ता वे
कोक्ते इत्यत्राह तस्मादिति। यद्विनाशग्रस्तत्वं तद्विरनिरुद्धत्वरूपं सतु निरुध्यमानत्वं वक्तव्यं। तदेवचिरनिरुद्ध
त्वरूपं सतु निरुद्धत्वं विवक्षितमित्यर्थः। कार्यकाले कारणस्यासत्त्वेपि पूर्वक्षणसत्त्वेन हेतुत्वं भावयोक्रमयु
क्तं मृद्दादीनां कार्येऽन्वीयमानानामुपादानत्वोपलंभादिति तत्राह कारणस्यैहीति। प्रापयेति। क्रियाज्ञानव्या
दृत्यर्थः। एषां पदार्थानां याभूतिरुत्पत्तिः सैव क्रियाकारकारकमिति चोच्यते। तदेव कारणमिति सामान्यं हि
केदृविकब्याधिष्ठानत्वेन कारणमित्यर्थः। ननु सादृश्यसिद्धौ तद्व्यादनुगतरूपसिद्धिस्तद्देवनास्य सत्यपि
सादृश्ये सादृश्यश्च मादतआह सर्वथेति। ननु वै सादृश्येपि तंतु भावेपट भावादुपादानोपादेय भावइत
शंकयाह नवेति। एकस्मिन्नु पदार्थक्षणे तद्भावभावस्याशक्यग्रहत्वादुपादानभावेपि प्रसंगादित्यर्थः। अन्य
जात्युपाधौ कारणत्वं तर्हि जातिरेव कारणं व्यक्तेयस्य द्रवस्थाः स्युः नान्याः अन्य कारणत्वस्यान्यश्रयोगा

कल्प २

त्र पावै तन्नेष्टमित्याह सामान्यस्य चेति। आश्चेत्यादि। दिशाद्यस्य वस्तुशब्दस्य च पर्यायत्वापादनेऽपि व
स्तुनो नित्यत्वापादनमिष्टमेव तथा च तत्समादनिरोधयोरभावादित्यर्थः। प्रतिज्ञोपरोधं माख्यातुं चतु
र्विधानित्यादि प्रतिज्ञातं वै द्वितीयं व्याख्यातुं दर्शयति नीलाभासस्येत्यादिना। तत्र तावच्चतुर्णां कारणानां प्रत्येक
स्मिं नीलप्रत्यये समुच्चयेन कारणत्वसिद्ध्यर्थं द्वारभेदं प्रदर्शयति। आलंबनं च तत् प्रत्ययः कारणं चेति तत्सं
कं। उदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्ये प्राप्ते रूपानियामकं चक्षुरधिपतिः। लोके नियामकस्याधिपतित्वा
दिति रेवं चित्तानां ज्ञानानां चतुर्थ्यं तत्सन्निमुक्त्वा चैत्तानामपि दर्शयति एवमिति। सुखं ज्ञानं मनोजन्यत्वे
सत्यपरोक्षत्वात्संमतवदित्यर्थः। अपरोक्षत्वमदृष्टादिव्यावृत्त्यर्थं। एकविषयसामग्रीजत्वेन चित्तसंबंधो वा
॥७२॥ दुरुक्तत्वेन चैत्तशब्दार्थः। ननु कार्ये तानि कारणान्यत एव चित्ताभिन्नहेतुजत्वं। उत्तरक्षणोत्पत्तिकालपूर्व ७२
क्षणस्थितावपि नस्थायित्वं सिद्ध्यत्येकक्षणे पुनः नभसंभवादुत्तरक्षण। एकद्वितीयक्षणे भवत्विति सारां
कथा हेतूत्पत्तिरिति। नूनं तत्कर्त्रोर भेदोपगमादुत्तरभावक्षणतदुत्पत्ती आक्षिप्येते तथा च पूर्वक्षणस्योत्तरि
क्षणं यावद् वस्थितौ स्थायित्वमित्यर्थः। प्रतिशब्दः प्राप्तिलोपाद्यर्थः संख्याशब्दो बुद्धिवचन इति व्याख्येया
वेति। प्रतीपाविरोधिनी। नन्वेवं संताने नोनफलानारंभकत्वं यतोऽसत्त्वापत्तिर्न च फलारंभे संतानानुरुद्धे
दः नहि हेतुफलभावमात्रं संतानः किंतु सजातीयानां हेतुफलभावस्तत्र विशिष्टहेतु विजातीयक्षणोत्पत्तावपि

२

सजातीयहेतुफलभावरूपसंतानो तुल्यजातीयविषयत्वेन विषयाणां वा तुल्यजातीयत्वं किमपरजात्योत्प
रं जोऽस्मानाद्यश्चैत्र संतानेऽनुवर्तमान एवरूपत्वान्न संतानविरमे रसत्वानो इत्येसंतानोच्छेदप्रसंगादि
त्फलका द्वितीयपरस्याह कथंचिदिति। सतया जात्या तत्सानुरूप्यमस्तीति सोपपूर्ववसंतानोपरमे सति विशुद्धसंतानोद
येपि न संतानोच्छेदः स्यादित्यर्थः। संतानगोचरशैनि त्वेयौ भावगोचरौवेति विकल्प्याद्यं निरस्य द्वितीयं निरस्यति
नापि भावगोचरा विति। क्वाप्यगत निरन्वयनिरूपाख्यत्वपदयो हेतुहेतुमद्भावमाहयत इति। अपरिशिष्यमा
णरूपत्वं नाशस्यात आह यद्यद्वन्वयिरूपमिति। तत्सशिख्यात ख्यपतितस्यो दृविंदोर्दृश्यमानान्वयिरूपाभावमं
गीकृत्यानुमानाद्वन्वयः समर्थित इदानीं प्रत्यक्षेणानुवृत्तिमाह शंकितां विति। उदविंद्रा वुपलब्धव्यपतिते सिंधौ स
समुद्रेवतोयभावस्तोयत्वसामान्यं न भिद्यते। तस्मादुदविंदौ विनष्टेपि तस्य विंदोः सामान्यरूपेणानुवृत्तावस्त्यन्वय
इत्यंतरश्लोकस्यार्थः। मोक्षाप्तिहेतुत्वाद्भावनायामार्गत्वं। शब्दस्याकाशाश्रयत्वं परिशेषतः साधयति तथाही
ति। तस्य हि न तावद्द्रव्यादिभ्योऽन्यत्र प्रसंगः। प्रसक्तेच तेषु बहुस्वंतर्भावे सामान्यादित्रये तावदनंतर्भावमाह जातिम
त्वेनेति। त्रयाणां निःसामान्यरूपत्वादित्यर्थः। द्रव्यकर्मणोरनंतर्भावमाह गुणत्वेन शब्दस्याकाशाश्रयत्वसिद्धय.
इत्यस्पर्शेति। शब्दो गुणः। जातिमत्वेन सति वा ह्यैकेंद्रियग्राह्यत्वाद्रूपवदित्यर्थः। वायुः स्पर्शप्रत्यक्षत इति मते तस्मि
न्नव्यभिचारात्वाबाया स्पर्शत्वेति। दिग्गादिव्यावृत्त्यर्थं मिंद्रियग्राह्येति। द्वींद्रियग्राह्यद्रव्यवारणाये केति एके

द्विपर्याल्पगंथत्वादिज्ञानेरपाकरणाय ज्ञातिमत्वे सतीति। तथाविधा यस्मात्मसमुद्दासायवात्येस्मर्कं मिति।
सत्यप्येतस्मिन् अनुस्मरण इत्यर्थः। उपलक्षस्मर्तोरन्यत्वेपि स्मृतिरूपपत्स्यत इत्सन्वयः। अस्मिन् मते क्रिया
तिरिक्तकर्त्राज्ञानद्रुपलक्षिस्मृतीष्वेवोपलब्धृस्मर्तारौ। तयोर्भेदे चैक संततिगत्वेन कार्यकारणभावान्नानिष्टसंग
इत्यकं भवति। प्रत्यभिज्ञात्वेन समाज्ञातं। स्वयमकृज्ञातं। अहमद्राक्षीदिति यथा श्रूयते अपप्रयोगतास्यातां परि
हरति अहं स्मरामीति। पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणाभावेनेदं मिथ्याकारप्रत्ययोदपायोगात् द्रष्टृस्मर्त्रैकानुप
त्तिमाशंक्याह न तु तत्वत इति। क्षणिकांगवादी प्रष्टव्यः। तेनेदं सहदृशमितिप्रत्ययेतत्तेदं तावच्छिन्नानव्यौ तयोः सा
३३ दृश्यं च किं न भासंते भासंते वा भासमानानि वा किं ज्ञानस्याकारा उत तस्माद्भिन्नानि। यद्वा ज्ञानाकारत्वं तद्वा तत् ज्ञा
नं किमेकमुत नानेति नाद्य इत्याह स्यसंवेदनमिति। ज्ञानाकारत्वपक्षे एकस्य नानात्वं व्याहतमित्याह न चैकस्ये ३३
ति। ज्ञानभेदं निराचष्टे। न च तावदिति। एकज्ञानेनानापदार्थोल्लेखे त्वेति नानेत्यल्लेखो भवति न ज्ञानभेदे इत्यर्थः।
परिशेषात् ज्ञानाद्भिन्नोर्थोभ्युपेयस्तस्य च नानाकारत्वस्य रस्य तत्तेदं तास्य दस्यप शम शेः स्थायिन्यात्मनि सति जव
तीत्याह तस्मादिति। ननु नवयमर्थस्य ज्ञाने वभासमपजानीमहे येन प्रतीतिविरुद्धी माहि किंतु सोर्थः प्रतीतावा
रोपितो न बहिरस्ति न च प्रतीतितावन्मात्रः ततश्च न ज्ञानस्यैकस्यनानार्थाकारत्वप्रयुक्तो व्याघातो न च वाल्यार्था
भ्युपगमप्रसंग इति विकल्पप्रत्ययोपमित्यादिशंकायांन्योक्तमर्थमाविष्करोतियद्युच्यत इति। कल्पितोपि ज्ञानेर्था

कारस्तस्माद्भिन्नोऽभिन्नो वेति वक्तव्यं अनिर्वाच्यत्वानङ्गीकाराद्भिन्नत्वे ज्ञानान्तरवदङ्कम्बितः स्यात्तथा न ते नेती
दमिति सद्रूपमिति च प्रतिभासमानानामर्थानामेकज्ञानाभेदाभ्युपगमे परस्परमप्यभेदप्रसंगः। तथा चेतरेत
रभेदेन लौकिकप्रसिद्धाः पदार्थानि द्रूयेरन्। ज्ञानाद्वैतमस्य भेदः असिद्धः सोऽप्यपह्नुतः स्यात्। उमितिवदंतं प्रतिस्व
पक्षसाधनपरपक्षाक्षेपानुपपत्तिरुक्ता भाष्ये तां विशदयति एकाधिकरणेति। इदं नित्यमिदमनित्यमिति त्ति
न्नयो ज्ञानयोराकारौ तथा च धर्मिभेदेन व्यवस्थानाद्विवादो न स्यादित्यर्थः। ~~असति च लौकिकप्रसिद्धपदार्थे कि~~
वात्यालंबनत्व इत्येतद्विवृणोति ज्ञानाकारत्वे हीति। विषयत्वाभावादाश्रितत्वाभावात्। असति च लौकिकप्र
सिद्धपदार्थकत्व इत्यस्य विवरणं न वा लौकिकार्थेनेति। अनित्यः शब्दो यद्यलौकिकार्थस्तर्हि तेन विभुत्वमपि
वक्तुं शक्यं तथा नित्यत्वेन तस्य न विरोध इत्यर्थः। तिष्ठापयिषितास्थापयितुमिष्टता। एवं तावत्तत्तदृतास्पदादिर
थौ ज्ञानस्यान्तर आकार इति विज्ञानवादिमतं बाह्यार्थवादिदूषणमध्येऽपि प्रसंगाद्दोषांकप्रतिविक्षेपरद्धानी
आक्तिबाह्योऽर्थः स तु क्षणिको निर्विकल्पैकवकाश्रीति। सविकल्पप्रत्ययास्तु विकल्पास्त द्रुतसादृश्या ह्याकारे ण
निभासन्तेऽतो विप्रतिपत्त्यादिव्यवहारसिद्धिरिति बाह्यार्थवादमाश्रित्यैव शंकते यद्युच्येतेति। ननु स्वग्राहकस्य
ज्ञानस्य स्वयं ताव न ग्राह्यं कथमस्य बाह्याकारविषयत्वमत आह द्विविधो हीति। स्वाकारस्य निर्विकल्पक
स्यावसायात् अथितं पारे अवसेयोऽप्यवसेयः। अध्यवसेयस्य बाह्यार्थस्य निश्चितत्वादनिश्चितार्थतापाद

कंभाव्यमयुक्तमित्याशंक्याह। ह्यायमर्थसंधि रिति। स्वमेव ज्ञानं प्रतिभासो यस्य तत्तथा। अनर्थ इत्यत्र वाह्यार्थ इत्यर्थः।
तस्मिन् वाह्यात्मत्वाध्यवसायात् प्रवृत्तिर्दर्शनादि लौकिकस्येत्यर्थः। आंतरस्य ज्ञानस्याधिपस्य ज्ञानाकारस्य
तद्विपरीतबाह्याकाररूपेण ध्यवसायो नाम। किंतु इ रूपेण निष्पादनमुत तेनैव संवेदनं। किं वा तेनाकारेणारोपण
मिति विकल्पार्थः। आंतरं वाह्येन सह योजयितुं चने शत इति योजना। गृह्यमाणे वाह्ये ज्ञानाकारस्यांतरस्यारो
प इति पक्षे ऽपि ज्ञानस्य वाह्यस्य केन ग्रहणं। किं यस्याकार आरोप्यते तेनैव सविकल्पकप्रत्ययेनोन तत्समसम
३४ भुवा निर्विकल्पकेन। प्रथमे किं वाह्यमात्रमितं यत्रारोपः स्वलक्षणं वा ऽथो सामान्यं वा। नाद्य इत्याह न तावद्विकल्प ॥३४
इति। विकल्पः सविकल्पकप्रत्ययस्तावदभिलापसंसर्गयोग्य वस्तुगोचरः। अभिलापस्य च शब्दस्य सामान्ये
नैव सहसमयः शक्यो ग्रहीतुं न स्वलक्षणे न। तस्य देशकालाननुगतत्वेनानंत्यात्तत्र संगतिग्रहायोगात्। अतः
शब्दोल्लेखिना सविकल्पकप्रत्ययस्य न स्वलक्षणविषयत्वमित्यर्थः। सुखादीनां क्षणिकभावानामन्य
रूपमशक्यैक्यसमयः यतो ऽनन्यभागन्याननुगतो हि सः। अतस्तेषां स्वसंवित्तिरसाधारणाकारविषया वि
त्तिरभिजल्पानुषंगिणी न भवति किंतु निर्विकल्पिकैवेति श्लोकार्थः। एतेन सामान्यात्मकबाह्यस्य सवि
कल्पकबोधेन ग्रहणमपास्तं व्यक्तिमगृहीत्वा तद्ग्रहणायोगात् अयुक्तेश्चोक्तमार्गेण शक्यग्रहत्वादिति। द्वितीयं
निषेधति नचेति। विकल्पेनागृहीते वाह्ये विकल्पे समसमयेन निर्विकल्पकेनागृहीते विकल्पः स्याका

रमारोपयितुं नार्हतीत्यर्थः । आद्ये द्वितीयं निषेधति अगृह्यमाणे त्विति । अधिष्ठानाग्रहण आरोप्यमात्रं प्र
तीयेत नारोपविषय इत्यर्थः । एवं तावदधिष्ठानप्रतिभासासंभवात् बाह्ये ज्ञानस्वरूपस्यारोपः प्रतिक्षिप्त इदानीं
मारोप्यस्फुरणायोगाच्च समारोप इत्याह तथापीति । स्वसंवेदनं संतमपि कथं यदा बाह्यं बाह्यत्वेनारोपयति तदा
किं स्वसंवेदनं स्वाकारं गृहीत्वा पश्चादारोपयतीति योजना । युगपत्स्वाकारस्य ग्रहणं बाह्यत्वेनारोपणमिति
पक्षे किं स्वाकारबाह्ययोरैक्यस्फुरणमारोपः उताख्यातिमत इव विवेकाग्रहमात्रं नाद्य इत्याह स्वाकारो हीति ।
स्वप्रकाशत्वपरप्रकाशत्वाभ्यां भेदावभासान्नैक्यस्फुरणसंभव इत्यर्थः । अन्यदेव स्यात् सिद्धं चेत्यर्थे तेस
र्थः । न तु स्वाकारः समारोपित इति । यः स्वाकारः स समारोपितात्मको न तु स्यादित्यनुषंगः न स्फुरेदित्येवार्थः ।
द्वितीये किं बाह्ये गृह्यमाणे विवेकाग्रहो मृषाव्यवहारं प्रसूते । अगृह्यमाणे वा नाद्य इत्याह न चेति । न द्वि
तीय इत्याह तथापीवेति । अपि च कारः समुच्चयार्थ एतदुपपत्तिसाहित्यं प्राप्यः वाक्ये । एवं तावदस्कसंत
मित्यारभ्य परमार्थज्ञानाकारस्य बाह्यवस्त्वात्मना समारोपः प्रतिक्षिप्त इदानीं वासनापरिप्रापितस्य क
ल्पितज्ञानाकारस्य बाह्यसमारोपपक्षं करोति एते नेति । तस्यापि स्वप्रकाशज्ञानमच्छेन बाह्या द्दृग्रह
स्वासमत्वादित्यर्थः । पाशुपतस्य हि तपश्चिन आत्मज्ञानाय विङ्कं कुर्वतः प्रमाणकुशलैस्तैरयुपहासा
दात्मस्वप्रकाशत्वमवगतं । बौद्धैरभावस्यार्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमात् तथ्यमभावाद्भावोत्पत्तिरेवास्ति

हांतत्वेनानूद्य निरस्यते तत्राहास्थिरादिति। आपाद्यानुवादो यमिति वादिप्यनू क्षणिकस्य कारणत्वास
भवमाह उक्तमेतदित्यादिना। क्षणिकं कारणमिति च इन्प्रष्टव्यः तत्किमनपेक्षं सापेक्षं वेति नाद्य इतरेतर
प्रत्ययत्वादिति सूत्रविवरणावसरे यद्यंत्यक्षणप्राप्ता अनपेक्षा इत्यादिग्रंथेन निरस्तत्वादित्यर्थः। द्विती
योपि तत्सूत्रव्याख्यानसमय एवन च क्षणिकपक्ष उपकार्योपकारकभावोस्तीत्यादिना ग्रंथेन प्रकृतः। तत्सू
त्रोक्तं निरासप्रकारमनुवदति निरपेक्षादिति सापेक्षतायां वेति। सापेक्षतायां वा क्षणिकत्वप्रसंग इत्यन्व
७५ यः। क्षणिकोपि सापेक्ष इति वदन्प्रष्टव्यः। स किमन्यकृतोपकारस्याश्रयो न वेति। आद्यस्य निरसनं अप
स्येति। पूर्वमनुपकृतस्य पश्चादुपकारसंबंधेत्युपकृतत्वं स्नातुं शक्यं इतरथोपकारसंख्या क्षणिक २१
त्वसंभवेनान्यकृतत्वासिद्धेरित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह अनुपकारिणि वेति। ततश्चोपकृतत्वज्ञानात् क्ष ॥७५॥
णिकस्य स्थापित्वं वस्तुनो मंतव्यमित्यर्थः। अभवति। यदि क्षणिकस्य नोपकृतत्वं संभवति अनुपकृतस्य
न सापेक्षत्वं निरपेक्षस्य च कारणत्वमतिप्रसंगि तर्हि क्षणिको न सापेक्षो नापि निरपेक्षः किंतु प्रकारांतर
योगीत्याशंक्याह सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोश्चेति। कूटस्थस्यापि नियतशक्तिकत्वाद्व्याप्य सर्वतः सर्वोत्पत्ति
प्रसंगानुपपत्तिमाशंक्य सर्वतः सर्वावस्थात् तज्जन्यस्य सर्वोत्पत्तिरिति कार्ययौगपद्यापात्रिपरतया व्याचष्टे अय

मणिसंधिरिति। अन्यकृतोपकारस्य भावाद्भेदे सत्युपकारशब्देन भावरूपमेवाभिहितं स्यात् तस्य चान्य
कृतत्वे कौटस्थ्यं स्यादित्यर्थः। धर्मोपमश्चेत्स्थिरः कारणत्वाभिमतः पदार्थ उपकाराश्रयश्चेदित्यर्थः। उप
काराद्भेदे भावस्य स भावोऽनित्यः भेदे स उपकारोऽनित्यः। स एव च कारणं भाव इत्यर्थः। उपकारानाश्रयत्वे दू
षणमसत्कल्प इति। यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकारस्य कार्यकारीनभाव इति तत्राह न चैतावतेति। परमार्था
श्रितत्वात्कार्यकल्पनायाभाव उपादानं तद्धर्मस्य निर्वाच्य उपकारः कार्योपयोगीत्यर्थः। कृतोऽमुं दृष्टं तस्य सत्यत्वा
भिधानात् दार्ष्टान्तिकस्य मूल कारणस्य सत्यत्वमुक्तं। भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्येनोपकारेणोपकृतं कारणं कार्य
मनिर्वाच्यं करोतीत्युक्तं। तदयुक्तं भेदनिषेधेऽभेदापत्तेरभेदनिषेधे च भेदप्रसंगादित्याशंक्य बौद्ध प्रतिप्रतिवं
दीमाह अपि च येपीति। किंच तयोरेव कार्यकारणभावः सामान्ययोर्न तदुपहितव्यक्त्योर्वा न प्रथमोऽतिप्रसं
गादित्यभिधाय द्वितीये सामान्ये वस्तुनी अवस्तुनी वानाद्योऽपराद्धान्तादित्याह न च बीजांकुरत्वे इति। अ
वस्तुनोरेव सामान्ययोः कार्यकारणभावो व्यर्थक्रियाकारिणः सत्त्वाभ्युपगमादपराद्धान्तावह एव।
अवस्तुसामान्योपहितानां व्यक्तीनां कार्यकारणत्वाभ्युपगमे तदुपकारकार्ययोरपि अवस्तुत्वसंभवे
सिद्धिरित्याह तस्मादिति। काल्पनिकात् काल्पनिकसामान्योपहितादित्यर्थः। यदि सामान्योपधानं म

तदेणवाह्निनामेव कार्यकार्यकारणभावस्तत्र दोषांतरमाहान्यथेति। अनुमानं हि सामान्योपाधौ प्रवर्त्ते
तेयत्कीनामानं सेन व्याप्तिग्रहणप्रयोगादित्यर्थः पद्ध। नाभावः रूपादि रहितब्रह्मजगदुपादानत्व वा
दि समन्वयस्य विज्ञानं नीलाद्याकारमित्यनुमानविरोधात् विरोधसंदेहे हेतुपूर्वोक्तस्समुदायप्रास्यादिदू
षणानुपजीव्य वाह्यार्थपक्षाद्रूपाद्रे तु हेतुमष्टुक्तणांसंगतिमाहेत्यर्थः। माद्यातेन पूर्वपक्षानु
त्थानमाशंकते येति। नो द्युप्रारंभार्थोयशद्वः। वस्तुव्यवस्थित्यै प्रमाणाद्यभ्युपगम्य तन्निषेधे व्याघा
तरत्यर्थः। वुद्धिपरिकल्पितेनेति। विभागमात्रं तेषाद्याकाराणां परिकल्पितं। तेषादि रूपत्वं तु वुद्धे वास्तव
३६। मेवानतु नीलाद्याकारं विनामित्यनुमानेवेदान्तिनां सिद्धसाधनं ब्रह्मणो विज्ञानात्मकस्य नीलाद्यात्मकत्वा ।३६।
त् इतरथा तदुद्देतासिद्धेरत आहेवंचेति। वोद्धा हि विते विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपमावक्षते नवयमित्यर्थः।
वुद्ध्युपरिकल्पितं तेषादि विभागमुपपादयति तथा हीति। असत्याकरेति। आकारस्यासत्यत्वं वाह्यरूपेणास
त्येनान्तररूपेणसत्येनाकारेण युक्तमित्यर्थः। ननु वाह्यार्थसत्यत्वे प्रमाणादयः सत्याः सिद्ध्यंतिकिं कल्पितत्वे
नेत्याशंक्य तस्मिन्नपि प्रमेयविभागः सत्योपलब्ध्येतापि प्रमाणफलविभागस्तावन्मिथ्या तथा वार्थान्। प्रमेयमिथ्या
त्वमापत्स्यतइत्यभिप्रेत्याहवाह्यवादिनोरपीति। वैभाषिकमते प्रमाणफलविभागस्य कल्पितत्वमुपपाद
यति भिन्नाधिकरणत्वे हीति। प्रमाणं हि करणं प्रमितिः फलं। तयो र्भिन्नाधिकरणत्वे करणफलभावो न स्यात्।।

करणफलभावस्यैकाधिकरणयोरेवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह नहीति। यद्यपि परशुः स्वावयवेषु समवेतो द्वैधी
भावस्तु खदिरे तथापि व्यापारावेशः करणीभूतः परशुः संयोगेन खदिराधिकरण इति करणफलयोरेका
धिकरण्यं। एवं तु प्रमाणफलयोरेकाधिकरणता। तावता कथं तद्विभागस्य कल्पितत्वसिद्धिरित आह कथं चे
ति। यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवतस्तथैव तदैकाधिकरण्यं भवति इतरथा कथं भवतीत्यर्थः। ननु भवेतां
ज्ञाने प्रमाणफलयोरवस्थानसंभवः ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले ततो वा किं जातमत आह न च ज्ञानस्वलक्ष
णमिति। न तावत्कुण्डे बदरवत् ज्ञाने प्रमाणफलयोरवस्थानसंभवः ज्ञानस्यासंयोगित्वात् तादात्म्येन स्यादवस्था
नं न च वस्तुतो भिन्नाभ्यामेकस्यैक्योपपत्तिरतः काल्पनिकः प्रमाणफलभेद इत्यर्थः। तमेव दर्शयति। तदेवे
ति। अज्ञानव्यावृत्त्यात्मकापोहरूपेण कल्पितो ज्ञानत्वसामान्यरूपोंऽशो यस्य तत्तथोक्तं। अशक्तिव्यावृत्तिरू
पेण कल्पिता। विज्ञानस्यात्मानं स्वमनात्मानमर्थं प्रतिबिंब्याप्रकाशनशक्तिः सोंऽशो यस्य तद्विज्ञानं तथा। तच्च
प्रमाणमित्यर्थः। वैभाषिकस्य बाह्योऽर्थः प्रत्यक्षः सौत्रान्तिकस्य ज्ञानगताकारवैचित्र्येणानुमेयस्तन्मतेपि प्रमा
णफलविभागस्य कल्पितत्वमाह। एवमिति ज्ञानगतं बाह्यनीलसारूप्यं भासमानमनीलाकारापोहरूपेण
कल्पितं तच्च बाह्यमर्थं व्यवस्थापयति। प्रतिबिंबमिव बिंबं अतः प्रमाणं। ज्ञानात्मकाशाद्यन्यतद्व्यावृत्तिरूपे
ण कल्पितं ज्ञानत्वसामान्यं फलं तादृक्सारूप्यबलान्नीलज्ञानत्वेन व्यवस्थाप्यते। अस्मिन्नपि मते प्रमेयं

परमार्थेकिन्नमिति। सारूप्यस्य ज्ञानज्ञेयभावव्यवस्थापकत्वे सौत्रांतिकवचनमाह तथा चेति। वित्तिसत्तैव त
द्वेदना तस्यार्थस्य वेदना नयुक्ता कुतस्तस्या वित्तिसत्तायाः सर्वत्रार्थे विशेषाभावात्। ज्ञानमात्रं हि सर्वज्ञेय
साधारणं तस्मात्तां तु वित्तिं सारूप्यमाविशत् घटयेत् किं घटयेदित्यत आह सरूपयत्तदिति। तद्ग्राह्यं वस्तु सरू
पयत् स्वेन सरूपां वित्तिं कुर्वत् घटयेदित्या सह विषयभावेन योजयेदित्यर्थः। सरूपयंतमिति तु पाठे अर्थमि
ति शेषः। एवं संभाविते पूर्वपक्षे साधकप्रमाणानि कथयतीत्याह प्रश्नपूर्वकमिति। स्तंभाद्यर्थः किं परमाणव
॥३७॥ स्तत्कृतोऽवयवी वा प्रथमे किं परमाणुमात्रस्तद्गोचरप्रतीतिविशेषकृतो वा। तत्र परमाणुमात्रत्वं निषेधति
स हीति। भासमानादन्यगोचरत्वमात्रमतिप्रसंगः। अथ द्वितीयं द्विधा विकल्प्य दूषयति। न चेति। प्रतिभासन ॥३८॥
काले तदुपाधिं कृत्वा अर्थस्य धर्म इत्यर्थः। स्वांशः स्वाकारः। ग्रहेनेकस्येति। अनेकस्य परमाणोरेकेन ज्ञानेन ग्र
हे हि किंचित्स्थूलं रूपं गृह्यते तच्चासीदतं तस्य विवरणं प्रतिभासस्थमिति। दिशाकालभिन्नपरमाणुत्वाच्छादक
त्वात्संवृतिर्बुद्धिः। स्वाभाविकत्वाभावे हेतुमाह एकात्मनीति। एकपरमाण्वात्मनि। औपाधिकविषयत्वे स्थूलबु
द्धेर्भ्रांतित्वमाशंक्य द्वितीयपक्षं केनपारिह्रियते नचेति। तस्य स्थूलस्य दर्शनं न च भ्रांतं यतः कारणान्नानाव
स्तूनां परमाणूनां ग्रहणात्सकाशात्सां कृतस्य स्थूलस्य ग्रहणमन्यन्न भवति य एव हि भिन्नर्थीगृहीताः ते नैव
निरंतराः परमाणव एकधियागृह्यमाणाः स्थूलमिति भासंते तेनेवं चेत्स्त्रेव वस्तुग्रहणं न भ्रम इत्यर्थः। एवं स्थू

ळनीळावभासस्य प्रमाळंबनत्वं बाह्यार्थवादिना समर्थितं विज्ञानवादी दूषयति तन्नेति। यदि निरंतरा नीळ
परमाणव एकधीगोचरा नीळं तर्हि नैरंतर्यमसिद्धं। नीळपदार्थे चरसगंधस्पर्शपरमाणूनामपि सत्वेन रूप
परमाणूनां नैरंतर्याभावादित्यर्थः। आरात् दूरे ध्वनं विनिविडं तदेव वनं। ननु स्थूळप्रत्ययस्य न भ्रांतत्वं
युक्तं स्थूळक्षणविषयत्वे न निर्विकल्पकत्वात्स विकल्पकं त्ववस्तुभूतसामान्यविषयत्वाद्भ्रांतमित्याशंक्या
ह न स्यादिति। कल्पनाऽभिळापः तद्योग्यं तद्रहितं यद्यपि स्थूळव्यक्तिज्ञानं व्यक्तौ संबंधग्रहणाभावेन श
ब्दवाच्यत्वाभावस्तथापि भ्रांतत्वान्नास्य प्रत्यक्षता कल्पनापोढमभ्रांतमिति प्रत्यक्षळक्षणकरणादित्यर्थः।
आद्यविकल्पयोर्द्वितीयं निराकरोति। नापि तत्समूहारति। परमाणुभ्यस्तंभादीनां भेदे संबंधोऽस्ति न वा यदि न।
न तर्ह्युपादानोपादेयभावः अस्ति चेत्तर्हि संबंधस्तादात्म्यं समवायो वा नाद्यो व्याघातान्न द्वितीयो वैशेषिका
धिकरणे हि भिन्नयोस्समवायो निरस्त इत्यर्थः। भाष्यकारेण ज्ञाने भासमानस्तंभाद्याकारवैचित्र्यान्यथानुप
पत्त्या स्तंभादेर्ज्ञानाकारत्वमुक्तं तद्युक्तं भिन्नस्यैवार्थस्य ज्ञानेन प्रकाशसंभवादित्याशंक्याभेदाभ्युपगमेऽर्थ
स्यापरोक्षता न स्यादित्याह न तावदित्यादिना। मा भूत् ज्ञानमर्थविषयं ज्ञानांतरस्य जनकं मा च विषयाश्रित
प्राकट्यमनेन जनि तथापि स्वभावसंबंधादर्थविषयव्यवहारं जनयेदित्याशंक्याह तन्नेति। ज्ञानमात्राकारस्य
सर्वज्ञेयसाधारण्यान्नीळाकारवत् ज्ञानं नीळव्यवहारहेतुरित्यर्थः। विज्ञानवादी सौत्रांतिकस्यापि संमत

मितिवदंस्तदुक्तिमाह तदुक्तमिति। ननु न सौत्रांतिकेन ज्ञानस्यैव नीलमाकार इष्यते किंतु बाह्यस्य नीलस
दृशो ज्ञानस्य नीलाकारोस्तीति तत्कथमर्थस्य ज्ञानाकारत्वसम्मतिरत आह एकस्येति। स्वीकृते ज्ञाननिष्ठ
नीलाकारे तेनैव व्यवहारोपपत्तेर्न बाह्यसिद्धिरित्यर्थः। एवं प्रत्यक्षेण ज्ञानाभेदमर्थस्य समर्थ्यानुमाना
दपि समर्थयते यद्येनेत्यादिना विज्ञानवादिना यो ज्ञानार्थयोर्भेदो निषिध्यते तद्व्यापकस्य सहोपलंभा
नियमाभावस्य विरुद्धो यः सहोपलंभानियमस्तदुपलब्धिस्तत्र व्यापकाभावे व्याप्यभेदाभाव इति। व्याप
कविरुद्धोपलब्धिं प्रपंचयति निषेध्यो हीति। अश्विनीनक्षत्रे। यो यन्मात्रानुबंधी यद्भावमात्रानस तत्स्वभाव
॥३८॥ हेतुः। उक्तं हि। तद्भावमात्रान्वयिनि स्वभावो हेतुरात्मनीति। तद्भावं प्रकृते दर्शयति। बाह्यानालंबनता हीति। प्र ॥३८॥
त्ययत्वमात्रानुबंधिनीति। तद्भावे सपि दृष्टत्वं। निरालंबनत्वस्याभावस्य प्रत्ययरूपभावात्मकत्वादुक्तं
हि नत्वन्यासंसर्गिणो भावादन्योऽभाव इति। एवं तावत्प्रत्यक्षेण नीलाकारः स्वीकृतश्चेत्तेनैव व्यवहारसिद्धे बाह्या
र्थवैयर्थ्यमुक्तं। तत्र प्रत्ययगतार्थाकारज्ञानमेव बाह्यार्थं कल्पयतीति प्रत्यवतिष्ठते इत्याह सौत्रांतिकरति।
बाह्यार्थसद्भावेनुमानमाह येयस्मिन्निति। सौत्रांतिकः स्वात्मसंतानमेव दृष्टांतयति। यन्येति। अविवक्ष
ति विवक्षामकुर्वति। अजिगमिषति गंतुमनिच्छति मापि विवक्षु जिगमिषु पुरुषांतरसंतानाश्रितगमनवचन
विषयप्रतिभासा यथा मापि सति कादाचित्काम ध्वतिरिक्तं पुरुषांतरसंतानमपेक्षंते तथा द्वार्ष्टांतिकेपी

स्याहेतथा चेति। अहमित्युल्लिख्यमानालयविज्ञानेन जन्यमानास्तदतिरिक्तजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां विवादाध्या
सिताः शब्दस्पर्शरूपरसगंधसुखादिविषयाः षडप्यर्थविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यालयवि
ज्ञानसंतानेकदाचिद्भवंतस्तद्व्यतिरिक्तहेतुका इत्यर्थः। अर्थांतरतामाशंक्याह यश्चेति। अन्यस्यासंभवादित्यत्र ॥
असंभवोऽसिद्ध इति शंकते। वासनेति। शंकाग्रंथो क्रमेणार्थव्याख्यानपूर्वकं दूषयति। नन्विति। तत्प्रवृत्तीति
तस्यां संततौ प्रवृत्तिविज्ञानानि नीलादिविषयाणि तज्जननशक्तिवासिनेत्यर्थः। प्रत्येति प्रत्यागच्छति उत्पद्यतेऽ
नेन परिपाक इति प्रवृत्तिविज्ञानजनकालयविज्ञानात्पूर्वः आलयविज्ञानसंताने यदा कदाचिदुत्पन्नो नीलादिप्र
त्ययप्रत्ययः इत्यर्थः। ननु किमिति स्वसंततिपतितपूर्वक्षण एवोत्तरक्षणवर्त्तिपरिपाककारणमास्थीयते। सार्व
ज्ञादिसंतानवर्त्तीक्षणः किं न कारणं स्यादत आह संतानांतरेति। अत्र च हेतुं वक्ष्यति न च ज्ञानसंतानांतरनिबंधन
त्वं सर्वेषामिति ग्रंथे। एवं शंकाभिप्रायं विशदीकृत्य दूषयति तथा चेति प्रवृत्तिविज्ञानजनकालयविज्ञानवर्त्ति
वासनापरिपाकप्रतिस प्यालयविज्ञानसंतानवर्त्तिनः क्षणा हेतव इति वक्तव्यं न चेदेकोपि हेतुर्न स्यादिति
वा थ कमाह न वा कश्चिदिति। सर्वेषां हेतुत्वे च दूषणं वक्ष्यते। इदानीमेकस्यैव हेतुत्वमिति पक्षं विज्ञानसौत्रांतिक
वादी प्रतिशंकते क्षणभेदादिति। आलयविज्ञानसंतानवर्त्तिक्षणानां भेदादस्ति प्रतिक्षणं शक्तिभेदः तस्य च श
क्तिभेदस्य कादाचित्कत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः त्वात् शक्तेः कल्पनान्तरे कार्यस्यालयविज्ञानक्षणवर्त्तिवासनाप
रिपाकस्य तज्जन्यप्रवृत्तिविज्ञानस्य च कादाचित्कत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः। दूषयति सौत्रांतिकः नन्वेवमिति। ए

कळम्
२

कस्याळयविज्ञानस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य प्रवृत्तिविज्ञानास्त्व नीळज्ञानोपजननसामर्थ्यं स्यात् ततः प्राक्तनस्या
ळयविज्ञानवर्तिनी ळादिज्ञानक्षेणस्य चैकस्यैव तत्प्रबोधसामर्थ्यं उत्तरक्षणवासनापरिपाकस्य
द्वे प्रबोधसामर्थ्यं स्यादिति द्वे एव ज्ञाने एकस्यामाळयसंततौ कारणे स्यातां नेतराणीत्यर्थः। यदीतरेषामपि पूर्व
ज्ञानानां परिकल्पो हेतुत्वमुत्तरोत्तरेषां च प्रवृत्तिविज्ञानजननसामर्थ्यमिष्यते तत्राह सत्वे वेति। ननु सर्वे क्षणाः
समर्थास्तत्राह समर्थहेतुसद्भाव इति। यद्वादिभिः सर्वेषां हेतुत्वे दूषणं वक्ष्यति तदनेनग्रंथेन क्षिप्यते। यद्य
नादिसंततौ पतितात् आळयज्ञानळक्षणाः सर्व एव नीळज्ञानजननसमर्थास्ता हि इदं नीळज्ञानं सदा स्यान्न
३७८। तु कदाचित्स्येवं निबोध्यं यत्कादाचित्कत्वं तस्याविरुद्धं सदातनत्वं तस्यापत्तिद्वारेण उपळब्ध्या कादाचित्कत्वं
नीळज्ञानस्य निवर्तेत न तु निवर्तितुमर्हति दर्शनादेवं ततः आळयविज्ञानाद्यद्धत्वं तरं वाद्यार्थस्तदपेक्षत्वव्यव १२८॥
स्थिते। ततः किं जातमत आह रतिप्रतिबंधसिद्धिरिति। येयमस्मिन्नसत्यपि कादाचित्कास्ते न इतिरिक्तापेक्षा रति
प्राक् सौत्रांतिकोक्त व्याप्यव्यापकयोः प्रतिबंधसिद्धि व्याप्ति सिद्धिरित्यर्थः। ननु नीळविज्ञानमपेक्षतां हेत्वंतरं तद्देव
हेत्वंतरमाळयविज्ञानसंतानांतरमुक्तं कुतो वाह्यार्थसिद्धि रित्यर्थांतरतामनुमानस्याशंक्याह न वेति। चैत्र
संताने विच्छिन्नो गमनवचनप्रतिभासो यस्य तत्काळ उद्दयतो मैत्रसंतानस्थस्य गमनवचनविज्ञानस्य तत्तद्यो
क्तस्यैव विज्ञानवादिभिः संतानांतरनिमित्तत्वमिष्यते। न तु विवक्षाति ळिगमिषति स चैत्रे यद्गमनवचनप्रतिभासं

तस्यापि। तस्य तु चैत्रसंतानमात्रहेतुत्वं तच्च निरस्तमिति वाच्यार्थापेक्षावाच्येत्यर्थः। यदि तु तथाविधस्यापि प्र
वृत्तिविज्ञानस्यालयविज्ञानसंतानांतरनिबंधनत्वमिष्यते तत्राह्यपि चेति। सत्वांतरप्राप्यं तरंगविज्ञानानां सम
वायी देशोभ्युपेयते संयोगी वा यद्देशाद्विप्रकर्षः नाद्य इत्याह विज्ञानातिरिक्तेति। वैशेषिकादिवत्त्वया ज्ञान
समवाय्याश्रयानभ्युपगमादिति भावः। न द्वितीय इत्याह अमूर्तत्वादिति। नास्ति संयोगी देश आधारो येषां तानि तथा
तेदात्मकत्वादित्यर्थः। संतानानां कालतोपि न व्यवस्था नमित्याह संसारस्येति। एवं हि संतानांतरस्य कालविप्र
कर्षः स्याद्यदि संप्रतितनस्य चैत्रसंतानसंजातनीलज्ञानस्य समनंतरपूर्वक्षणे मैत्रसंतान उत्पद्येत इ
तरथा तस्याप्यनादित्वे कालविप्रकर्षाभावात्तथा च संसारः स्यादिः स्यादित्यर्थः। यस्मात्संतानांतरनिमि
त्तत्वेपि तस्य सदा संनिधानात्प्रवृत्तिविज्ञानस्य कादाचित्कत्वमनुपपन्नं। तस्मादित्युपसंहरति। तस्मादिति।
प्रवृत्तिप्रत्यय आलयविज्ञानातिरिक्तहेतुक इति पक्षस्य संतानमात्रनिमित्तत्वं विपक्षस्तस्मात्संदिग्धव्यावृ
त्तिर्यस्य स हेतुस्तस्यातत्त्वेनेत्यर्थः। स्वसंतानमात्रनिमित्तत्वमुपपादयितुं प्रतिबंदीमाह वाह्यनिमित्तकत्वेपी
त्यादिना। नन्वालयविज्ञानक्षणानां स्वस्वहेतुवैचित्र्यात्सामर्थ्यभेदे एकसंततिपतितत्वाविशेषादेकविधसा
मर्थ्यं स्यादित्याह न च संतानो नामेति। आलयविज्ञानसंतानैक्यं क्षणभेदेपि न सामर्थ्यभेद इत्युपपाद्य व्यतिरि
क्तवाच्यार्थसंतानभेदस्याप्यक्षतिभेद इत्याह। संतानभेदोतित्विति आलयविज्ञानसंतानानां नीलादिवाच्यार्थ

कल्प 2

संतानानां च सामर्थ्यभेदः । ततश्चालयविज्ञानसंतानैरजन्मापि नीलादिसंवेदनं बाह्यनीलादिसंतानैर्ज-
न्यत इति चेत् तत्र दूषणमाह तर्हीति । बाह्यार्थवादे हि क्षणिकत्वान्नीलाद्यर्थानां प्रतिनीलाद्यर्थं भिन्नाः
संति नीलसंतानास्तत्र संतानभेदाच्छक्तिभेदोपगमे नीलसंतानानामप्येकविधा शक्तिर्न स्यात् तथा चैकमेव नील-
नीलाकारज्ञानं जनयेन्नान्यसंतानानां तद्वर्त्तीत्यर्थः । चोद्यसाम्यमुक्त्वा परिहारसाम्यमाह तस्मात्संतानांतराणा-
मित्यादिना । यथा नीलपीतादिसंतानांतराणां स्वस्वकारणभेदात्सामर्थ्यभेद एवमालयविज्ञानसंतानपतित-
॥४०॥ क्षणांतराणामपीत्यर्थः । स्वप्रत्ययः पूर्वोदितनीलादिप्रत्ययः । वासनावैचित्र्यादिति भाष्यस्थवासनाशब्दार्थम-
ह आलयविज्ञानेति । असंविदितमविज्ञातमर्थात्पूर्वमिति लभ्यते । वर्तमानस्य संविदितत्वात् । अनागतस्य चासि-
द्धसत्ताकत्वात् तादृशज्ञानं वासना न त्वस्मिन्मतेऽस्ति स्थायिनी वासनेति भावः । पूर्वशक्तिर्वासनेत्युक्तं इदानीं शक्तिशक्ति-
मतोरभेदाद्विज्ञानमिति न विरोधः । ननु पूर्वज्ञानात्मकवासनावैचित्र्याद्धेतुत्तरज्ञानवैचित्र्यं तर्हि पूर्वज्ञानवैचि- ४०
त्र्यमेव कुतस्तत्राह पूर्वनीलादीति । अनेनानादौ संसार इति भाष्यं व्याख्यातं । तत्र भगवता भाष्यकारेण प्रमा-
णप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ संभवासंभवाविति वदतैव तदिह सूचितं यथा बाह्यनीलादेर्ज्ञानाद्भेदेन स्थूलत्वस्या-
संभवः परेणाभाष्यते । एवमभेदेनापि मयास्तु से भावस्तस्य प्रयोजको ऽसंभवः प्रमाणाभावाद्वा व्यामादर्शमपीति
तत्रासंभवं परमते दर्शयति नेत्यादिना । तत्र बौद्धेन ज्ञानाद्भिन्नस्य स्थूलत्वाद्यर्थस्यासंभवमुच्यमान-
मनुवदति । तत्रेदमिति । स्थौल्यं त्वर्थस्य युगपद्भिन्नदिग्व्यापित्वं भिन्नदेशव्यापित्वं वा । एवं चैकादिदेशेऽर्थस्या

वरणमन्यद्दिग्देशो वा नावरणमिति विरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यान्न ज्ञानाभेदे तु न दोषः ज्ञानावच्छेदकार्थस्य
ज्ञायमानस्य तद्दिग्भिन्नस्यानावृतत्वाद्दावृतस्य तद्दामत्वाभावेन विरोधाप्रसंगादित्यर्थः। ज्ञानाकारत्व इति
सप्तमी आवरणादिधर्मसंसर्गेण प्रत्यक्षेपि नियुज्यत इति योजना। इदानीमेतन्मते भावमनुमन्य बौद्धमते
ध्वंसं सम्भवमाह। तथापीति। प्रत्यवभासानवभासलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गोर्थस्य ज्ञानाभेदेऽभ्युपगतेन
प्रसज्येत। तथाप्येकज्ञानप्रकाशिते पटे नानादेशव्यासक्ते तद्देशत्वमतद्देशत्वं च दृश्यते। प्रदेशभेदेन चकं
पाकंपौ चित्रे च तस्मिन्नुरक्तत्वारक्तत्वे च सति चैवं ज्ञानाकारत्वेप्यर्थस्य वर्णितविरुद्धधर्मवत्त्वाद्भेदप्रसंगस्क
ध्वरस्यर्थः। अर्थस्य ज्ञानाभेदे सति अवयविन्यवयवे चोक्तदोषांतरमपि ज्ञाने दुर्वारमित्याह व्यतिरेकाव्य
तिरेकेति। ननु किमिति ज्ञानाभिन्नेर्थे तद्देशत्वातद्देशत्वादिविरुद्धधर्माध्यासप्रसंगः यावता परमाणूनेव
ज्ञानमवलम्बते ते च नाभिन्नदेशत्वादिमन्त इत्यत आह ननावदिति। नीलज्ञानं यद्यपि परमाणूनामेवेतत् तर्हि
त्वया ज्ञानज्ञेययोरभेदाभ्युपगमात् ज्ञानस्य किं ज्ञेयमात्रत्वं ज्ञेयानां वा परमाणूनां ज्ञानमात्रत्वं नाद्य इत्या
ह। एकस्येति ज्ञानस्येत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह आकाराणां चेति। ज्ञानाकाराणां परमाणूनामित्यर्थः ननु नैकं ज्ञा
नं परमाणून् गोचरयति यत उक्तदोषः स्यात् किन्तु प्रतिमाणु ज्ञानभेद इति नेत्याह न च यावत इति। तर्ह्येकै
कज्ञानगृहीतनानापरमाणुपरामर्शात्मकः प्रत्ययः स्थूलाभ एव न इति तत्राह न च तत्त्वेति। तस्मादेबि।

अ
२

तत्र्यैकैकचप्रत्ययस्य साकारतया आकाराणां नानापरमाणूनां तद्भेदात्तस्य परमाणुमात्रत्वे भेदः तेषां विज्ञा
नमात्रत्व एकत्वमिति स्थूलावलंबनमेकं ज्ञानं न स्यादित्यर्थः। तस्मान्नार्थ इति। तस्माद्वृत्तिविकल्पादेस्तत्कां
दर्थ्यैपरमाणुसमूहात्मके विषये न स्थूलाभासः न च ज्ञाते ज्ञानात्मकेऽर्थे कुतः। एकत्र ज्ञाने वर्णितेन मार्गेण
तद्वात्मनो नानाकारस्थूलात्मकत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात्। बहुष्वपि। ज्ञानेषु परमाणुगोचरेषु स्थूलाभासस्य न
संभवः। बहूनां परस्परवार्तानभिज्ञत्वादित्यर्थः। एकोपलंभं मुक्त्वाऽनुपलब्धेः स होपलंभनिय
मः तिनाविरुद्धत्वं हेतोश्चेत्तर्हि सहशब्द एकत्वस्यावाचकः शब्दप्रयोगात्तत्वाविग्रहं इत्यर्थः। अन्ये कोपलंभ
४१॥ नियमादित्येव हेतुस्तत्राह अपि चेति। अपरवनुविद्धं विषयत्वेन संबद्धमित्यर्थः। उपलभ्यत इति साक्षात्कार
निप्रायं। मनुजग्रहणं तिर्यगादिमाह इत्यर्थः। नाक्षुषत्वे स्नेन आलोकसाक्षात्कारव्यतिरेकेणानुपलब्धाव पितदैक्या। ।४१॥
दर्शनादनैकांतिको हेतुरित्यर्थः ज्ञानभेदसाध्या[illegible]त्वाद्दौ सर्वत्रासत्यैकस्मिन्ननेकार्थज्ञानप्रतिसंधानतरि नोपपद्य
त इति वक्ष्यमाणे नान्वयः। कार्ये वास्य वा सकलमविद्योपप्लवे हेतुः अविद्योपप्लवश्च सदसद्धर्मेषु हेतुरिति व्या
चष्टे एवमिति। अविद्या सविकल्पकप्रत्ययः। अनादीति अनादिवासनाजन्य सविकल्पकप्रत्ययात्मक विकल्पपरि
निष्ठितो विषयीकृतो यः शब्दार्थः सत्रिविधो ज्ञेयः। त्रैविध्यमेवाह भावेति भावं नीलादिं नीलत्वादिरभावं नरविषाणं
नरविषाणत्वादिरनुभयं विज्ञानं नरविषाणादिं अमूर्तत्वादिराश्रयत इति तत्र्योकः। बंधमोक्षादिप्रतिज्ञा इति

भाव्यगतादिशब्दं व्याचष्टे एवं विप्रतिपन्नमिति। प्रतिबद्ध इत्यत्र इति शब्दो यस्मादर्थे यदि विप्रतिपादनविषयनिर्देशः
असत्येकस्मिन्प्रतिसंधानादिर्नोपपद्यते तावद्बद्धो। केवलयापास्तसनेष्ट इत्याह तत्सर्वं विज्ञानस्येति। कर्मफलभावो
ज्ञानाद्ध्येयक्षावः। असंततविरुद्धामित्यत आह केनचात्मेण प्रतिबन्दिरूपाभूमिरननाक्रियमते तथ्यानज्ञेयार्थस्वरूप
साधितं तत आरम्भ एकस्य कर्मक्रियाविरोधि उक्तः। विज्ञानस्य व्यतिरिक्तार्थविषयत्वे कुतस्तस्यान्यनग्रा
ह्यत्वापत्तिः न तु स्वप्रकाशमानस्यापि अर्थबोधकत्वसंभवादतश्चोद्यानुपपत्तिमाशंक्याह बोदयतीति। अप्रत्य
क्षोपलम्भस्येति। यद्यप्रत्यक्ष उपलम्भः स्यात्तर्हि सक्षण एव तस्यार्थदृष्टिरन्याजन्यास्यात्सा च नश्यति ॥
तस्या अन्यदृष्ट्यपेक्षत्वेनानवस्थानादित्यर्थः। तर्हि ज्ञानान्तरप्रत्यक्षं सदर्थप्रकाशोऽभवतु तत्राह तच्चेदिति॥
नन्वर्थप्रत्यक्षयितुं यथा साक्षिण्युपलम्भ इष्यते एवमुपलम्भमपि प्रत्यक्षयितुमुपलम्भान्तरमेष्टव्यं तत्र कुतो
नाकांक्षा अत आह स्वत्वमिति। विज्ञानग्रहणमात्र एवास्मादिः स्थीन्कते विज्ञानसाक्षिणो विज्ञानविषयग्रहणा
न्तराकांक्षानुत्सादादिति भाष्यार्थः। अनंगीक्रियमाणं दर्शयति। नत्विति। तत्र स्वज्ञत्वापत तस्योपलम्भस्य प्रत्यक्ष
त्वायेत्यर्थः। स्वप्रकाशे साक्षिणि अन्तःकरणप्रतिबिंबिते सत्यं तत्करणपरिणामस्य भावत एव साक्षिप्रतिबिंबा
धारतया सिद्धिसंभवान्नपरिशेषेन नचैवमतो नित्यस्वाभाव्यानुभवसिद्धइत्याह नत्वस्तिसंभवरतिप्रमातुः सा
क्षिणः नत्वानुव्यवसायादनुभवप्रत्यक्षता। तस्याप्यप्रत्यक्षस्यानुव्यवसायकत्वायोगादनुभवान्तरतः प्रत्यक्ष
त्वेऽनवस्थापत्तिः उक्तत्वादिति। न केवलमनुभवे एवानुभावि तु आत्मानमनुभवान्तरानपेक्षा किंतु क्रियामात्रमेव

कल्प
२

कर्त्रृक्रियांतरमंतरेण व्याप्यनेद्रत्याह यथा छेत्तेति। माभूत् ज्ञानविषयज्ञानपरिमाणो नरापेक्षयानवस्था
साक्षिणस्तु साक्ष्यंतराश्रितप्रमापेक्षया ऽनवस्था स्यादित्याशंक्य स्वप्रकाशत्वान्नेत्याह नच प्रमातरीति
अनेन साक्षिविषयग्रहणाकांक्षानुत्पादादित्येवमपि पूर्वभाष्यं व्याख्यातं। ननु साक्षिणं प्रति प्रत्यक्षस्योप
लब्धत्वे तद्विषयत्वं फलभोऽन्यो वाच्यः तस्य च प्राङ्निरासात् पूर्वापरविरोध इति भ्रमम पनयति ग्राह्यत्वं वेति (
फलेऽतप्कारणगतज्ञानपरिणामेस्वाभाविकाकाशे कल्प साक्षिचैतन्यव्याप्तिव्यतिरेकेण परिणामीनरापेक्ष
॥४२॥ फलांतरानुत्पत्तेरित्यर्थः। चैतन्यास्मिश्चे। व्यक्तिस्तु फलमस्त्येव। तदाहुः रत्नभवंतो वार्त्तिककाराः। विषयस्त
स्वभावानुरोधादेव न कारकात्। विपर्त्संपूर्णतोत्पत्तौ कुंभस्यैवं दृश्यार्थिमामिति न संवित् अर्पते ज्ञायते पाईणाम ॥४२॥
ज्ञाने नेत्यर्थः। स्वतः सिद्ध प्रकटतया ज्ञानस्य ग्राह्यत्वमित्यनुषंगः ननु यदि परिणाममात्रव्यतिरेकेण
संवित् साक्षिणं प्रत्यक्षपरोक्षा तर्ह्यर्थोपि स्पाद्यापक साक्षिसंबंधस्य संविदर्थयोरविशेषादित्याशंक्याह ग्राह्यो
प्यर्थ इति अर्थो हि स्वविषयांतःकरणपरिणामरूपायां संविदि सत्यां तद्द्वारा अस्ति च साक्षिरूपानुभवात्
प्रकटो भवति सा तु संवित् केवलस्वरूपानुभवात् स्वप्रतिबिंबितात् प्रकटतां प्रतिपद्यते। एतदुक्तं भवति सर्व
व्यापी सन्नपि स्वरूपानुभवो ऽविद्यावृतत्वान्नभासते स तु निर्मल इव मुकुरतले मुखं काश्वर स्वभावविशेष
वदंतःकरणे ऽभिव्यज्यत इति तद्वृत्तिरपि भासुरा निवृत्ता चेति भवतिस्य भावप्रयाऽर्थस्त्वंतःकरणं प्रतिभव

हीनो न तस्य भावादेव चैतन्याभिव्यंजनक्रमः इत्थं च संबंधाविशेषेपि स्वभावविशेषात् व्यंजकाव्यंजकत्वं यथा
चाक्षुषीप्रभा संबंधाविशेषेपि रूपाद्येव व्यंजयति न वाय्वादिकं। तस्मात्परिणामाभिव्यक्त्योरुभयथार्थसिद्धिरि
ति कर्मभाव इति परिणामाक्षिप्तजन्यफलभागिति त्वर्थः। आत्मस्वप्रकाशत्वबलादिदं सर्वं सिध्यति तदेवा
सिद्धमिति शंकते स्यादेतदिति। आत्मा ज्ञेयः प्रकाशमानत्वाद् घटवदित्यनुमानं। इदं तावदाभासः। अत्र हि यत्प्र
काशते तज्ज्ञेयमिति व्याप्तिरुपेया तथा सत्यस्या व्याप्तेर्याग्राहिका संवित् तस्य स्वांशे परिस्फुरति न वा प्रथमे किं
कर्मत्वेन किं वाऽन्यसंविदनपेक्षा स्वव्यवहारहेतुत्वेन। नाग्रिमः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् न चरमस्तस्यामेव सं
विदि व्यभिचारान्न चरमः अस्या एव संविदो विशेषस्यानवभासनात्कथं सकलविशेषोपसंग्रहवती व्याप्ति
स्यां यदि परिस्फुरेदपरिस्फुरणे च कथमनुमानमुदयेत। एवं सिद्धेऽस्य दौर्बल्ये स्वप्रकाशत्वसाधनी अ
शेषामनुमामाह कालातीतत्वसिद्धये यथा हीत्यादिना। अनागंतुकप्रकाशत्वमिति प्रतिज्ञा। आगंतुकः स्ववि
षयः अर्थप्रकाश इति लभ्यते। स यस्य नास्ति स चासौ प्रकाशश्च तत्त्वे सतीत्यर्थः। अनेनाज्ञेयत्वे सति भासमा
नत्वं स्वप्रकाशत्वमिति निरुक्तं। भासमानत्वं च व्यवहारिकबाधविधुरं भासत इति शब्दलक्ष्यत्वं स्वप्रकाश
त्वमिति न भानविषयत्वं इति न व्याघातः। न च वेदांतज्ञेयत्वविरोधः निरुपाधेरज्ञेयत्वाद्वेदांतजन्यवृत्त्युपाधौ
तत् ज्ञेयत्वमपीत्युक्तं तन्न प्रस्मर्तव्यं। अत एव स्वप्रकाशस्यानुमानज्ञेयत्वविरोध इति निरस्तं। अनुमिते

कल्प २

रेवज्ञेयत्वोपाधित्वात्।नित्यसाक्षात्कारतानामं तु कप्रकाशत्वे हेतुः।संविदभिन्नत्वं चसाक्षात्कारत्वं नलिंङ्गि
यप्रतीतीत्वादितच्चसंविदः स्वतः तदन्यस्य तदध्यासात् तत्समर्थेनार्थमसंदिग्धाविपरीतस्येत्युक्तं।असंदिग्धा
विपर्यस्तत्वमुपपादयति। तथाहि प्रभाते स्यादिना।संदिग्धा नोत्पन्न इतिशेषः।एवंसर्वत्र।तदयंप्रयोगः आ
त्मास्वयंप्रकाशः शश्वदपरोक्षत्वात् यश्वदपरोक्षः स शश्वदसंदिग्धत्वो स्फटवदिति। नासिद्धेरिति। विपक्षे
दंडशेषपात्वं।अयंघट एतदन्यज्ञेयत्वराहितभासमानान्यः उद्व्यत्वात् पटवदितितासिद्धेरितिविपक्षेदंडमाह
नचैतदिति।यदि नित्यसाक्षात्कारत्वमात्मनो न स्यात् तर्हि कदाचिदात्मनि संदेहः स्यादित्यर्थः।स्यादेतदात्मविष
॥४३॥ यासंविदुदेत्येवेति।तत्राह न नस्थेति।उक्तेनक्रमेणेति।नक्रियातमाव्याप्यते किंतु कर्त्रैत्यनेनेत्यर्थः।अनेनवि
तानं व्यतिरिक्तग्राह्यं ग्राह्यत्वादितिपूर्वोक्तानुमानस्य विपक्षेदंड उक्तः।उक्तक्रमं स्फोरयति नफलस्येति।ना ॥४३॥
र्थइतिनार्थेपिविप्रतिपत्तिः तस्य त्वन्मतेपि मिथ्यात्वादित्यर्थः।स्वप्नवदित्ययं दृष्टांतः साध्यविकलः स्यादिति
योजना।अभ्युपेत्य स्वप्नप्रत्ययस्य निरालंबनत्वं जाग्रत्प्रत्ययस्य तन्निरस्यति विषयेति।एवं तु तस्यापि प्रातीतिक
मालंबनं।एवं तावत्स्तंभादिप्रत्ययो निरालंबनः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदित्यनुमानस्य बाध्यत्वेन सोपा
धिकत्वमुक्तं।नचसाध्येन व्याप्तिः।सति प्रमातरि जाग्रत्प्रत्यये बाधविरहस्य प्रतीतत्वेन साधनव्याप्त्यनुमा

व्यतिरेकेण घटवत्।न वाप्रसिद्धविशेषणत्वं

मानस्यातीतकालत्वात्संप्रति प्रमाणाजन्यत्वे नापि सोपाधिकत्वमाह संस्कारमात्रजं हीति मात्रग्रहणेन प्रमाण
कारणेंद्रियादिसहितत्वं व्यावर्त्यते न तु भ्रमहेतुदोषासाहित्यं। अत एव भाष्यागतं स्मृतिशब्दः प्रमाणभिन्नि
तसंस्कारजत्वाद् भ्रमेपि स्वप्नज्ञाने औपचारिको व्याख्यातः। उपलब्धिरिति भाष्यगतमुपलब्धिशब्दं माचष्टे
प्रत्युत्पन्नेति। प्रत्युत्पन्नेन वर्तमानेन वस्तुना इंद्रियसंप्रयोगे इत्यर्थः। षट्प्रमाणजनितं ज्ञानमुपलब्धिः
एवम्प्रव्याख्यानेस्वप्नस्यापि मिथ्योपलब्धित्वाद्धर्ध्वमर्मन सिध्येदिति। कालातीततां प्रत्यपत्वं हेताराहअ
धिवस्यत इति। ननूत्सर्गतः प्राप्तमपि प्रामाण्यमनुमानादपोद्यतामत आह अनुभवविरोध इति। अबाधितवि
षयत्वेनावगतस्यानुमानस्य प्रमाणत्वात् सति प्रत्यक्षबाधे न प्रमाजनकत्वमतो बाधकानुदयात्प्रत्यक्ष
स्य प्रामाण्यापवाद इत्यर्थः। न हि यो यस्य स्वतो धर्मो न संभवति सोन्यसाधर्म्यात्तस्य संभविष्यतीति भाष्यं तत्र न सं
भवतीति प्रमाणेन न संभवतीत्यवधारितं इत्यर्थः। तेन संदिग्धस्वधर्मोऽन्यसाधर्म्याद्भूमत्वो वेदेः संभविष्य
तीति सूचितं। अर्थोपलब्धभावाद्वासनानां भाव इत्ययुक्तं परेषामर्थाभावाद्वास नानामर्थोपलब्धिनि
यमेरसम्मतत्वादित्याशंक्याह यथा लोक इति दर्शनमिति त्वयापि वाच्यार्थोपलब्धेः स्वप्ने वासनाजन्यत्वं लो
कसिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यामवगतं व्यंतद्दृष्टांतेन च जाग्रत्स्वनुमेयं तथा च योग्यौ। किंकावन्वयव्यतिरेको
ताव थोपलब्धिनिर्वासिद्धिरित्यर्थः। न लौकिकी वासनेति। अंतरेणाश्रयमेकसंततिपतितसमानाकार
विनाशस्य वासनात्वं न्यलौकिकमिति भावः। वासनाहि गुणस्याश्रयः समवायिकारणं तत्राश्रयत्वाभिमतमाल

पविस्तानां वासनया सहोत्पद्यते पूर्वं बाधाद्यरत्याह हृदयोरिति नियतप्राक्सत्त्वं तद्धि कारणत्वमित्यर्थः। नद्वि
तीयरत्याह। प्रागिति। असतश्चाधारत्वायोगादिति द्रष्टव्यं। वर्णकान्तरमधिकरणस्य दर्शयन्पूर्वपक्षमाह
स्यादेतदित्यादिना। विविच्यं तदत्येतन्निर्णयाभिप्रायं न भवति किंतु व्यवस्थापकाद्धिष्ठानाभिप्रायमित्याह न
क्षाविदिति सूत्रं योजयन्सिद्धान्तमाह ब्धेःकिकानि हीति। अतात्त्विकत्वं प्रपंचस्य व्यवस्थापयितुमधिष्ठानवस्तुभू
तं वाच्यं तस्याभावः त्वन्मते प्रमाणतस्तत्त्वानुपलब्धेरिति प्रतिपादयन्नभावोनुपलब्धेरिति सूत्रं योजयति
पद्यमेतेत्यादिना। अतात्त्विकत्वं प्रपंचस्य धर्मिग्राहकप्रमाणैरवगम्यते बाधकप्रमाणान्तरेण नानाद्यरत्या
४४॥ हप्रमाणानि हीति। नद्वितीयरत्याह बाधकं चेति। ननु किमन्याधिष्ठानतत्त्वबोधेन प्रत्यक्षादिप्रमितवस्तुगतं
विचारसहत्वमेव बाधकप्रमाणं गमयत्विति चेत्तत्र वक्तव्यं। किं विचारासहत्वं नाम सदसत्त्वादिभिः क्षेप्यान्यतरपक्ष ॥४४॥
निवेशी वस्तुभूतो धर्मः परं विचारं न सहत इत्युच्यते। उत विचारासहत्वेन रूपेण निस्तत्त्वं शून्यमभिमतं नाद्य
इत्याह तत्रेति। द्वितीयेपि निस्तत्त्वं सदादिपक्षनिविष्टं न वा। न प्रथमः सदादिप्रकारैस्तत्त्वव्यवस्थायास्त्वया
ऽनिष्टत्वादित्याह कथमन्यतमदिति। नद्वितीय इत्याह नचेति। निस्तत्त्वं हि तत्तद्रूपत्वाभावः स चासन्नित्यसत्त्वं
भावानां व्यवस्थापितं स्यात्तथा चासत्त्वाव्यवस्थाप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः। पूर्वमधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावाद्बाधोन
नवतीत्युक्ते इदानीमधिष्ठानाभावाद्वारोपासंभवमाह अपिचेत्यादिना। स्वपक्षे विशेषमाह तस्मादिति। वैधर्म्य
सूत्रं सुयोज्यं। क्षणिकत्वाच्चेति सूत्रे उपदेशादित्यपि परिहरणीयं। ततश्च क्षणिकपदार्थसत्त्वोपदेशाद्य

पे

नोपदेशाश्च व्याहृतास्ते व्याहाराः सुगमा इति योजनीयं। यथापर्यायेति भाष्यस्य वीप्सां व्याचष्टे ग्रंथांतर इति। दर्श
नमिति वक्ष्यमाणेऽपि पश्यनेत्य पशब्दः तिष्ठते ईशेश्वराशीति प्रत्यये ति ह्य पश्या वा देशो पुनः प्रत्यये तु न तस्याशित्वा
तृमिहृत्से चन र इत्यस्य निष्ठा तस्य मीढमिति सिध्यति सिद्धमिति त्वप शब्दः। पोषध शब्दः उपवासे वर्त्तते प्रयुज्यते॥
स्नानशुचि वस्त्राभरणः पोषधं विद्धीति तेतिसर्वे श्लोके इ प्रयुक्तत्वाद् प शब्द इति अर्थतोनुपपत्ति माहार्यतश्चेति।
अक्षरमविनाशिनमनादिवासनानामाश्रयत्वादक्षरत्वसिद्धिः। उत्पादाद्वे तिसूत्रे स्थितोधर्मताधर्मस्थिति ते तिच
कारणत्वधर्मस्य कार्यत्वधर्मस्य चास्थिरत्वस्वीकारात्सर्वक्षणिकत्वविरोधः। ७॥ नैकस्मिन्नसंभवात्॥ एकरूप
ब्रह्मसत्त्वप विरोधेऽपि नेकांतवादभंगस्य बुद्धिसंनिधान ७ लक्षणां संगति माहु निरस्तइति। मुक्तकच्छेषु निरस्तेषु मु
क्तवसनावुद्धिस्था भवंतीति। अथवा समयमात्रसिद्धपंचस्कंधादिपदार्थाश्रयन्या प्राभासे निरस्ते पंचास्तिका
यादिसामर्थिकपदार्थाश्रितन्यायाभाससद्भूमतं भवनि बुद्धिस्थं तदिदं समयपदेन सूचितं। उप ७ खेर र्थसत्व
वत्तद नेकांतोपपुप ७ ञरे वास्तीत्यन्यथा संगतिः। अस्तीति कायंते शब्दांतरत्वास्तिकायाः केगे शब्दे। अर्हन्नि
त्यसिद्धः। इतरे के तित्साध्ये नै मुक्ताः अन्येव द्धाः। प्रवृत्त्यनुमेय इति। सम्यक्मिथ्यात्वेन प्रवृत्ति द्वैविध्यं वक्ष्यति।
तत्र धर्मास्तिकायः सम्यक्प्रवृत्त्यनुमेय इत्यर्थः। शास्त्रीयत्वात्प्रवृत्त्यात्वात्ततोपूर्वा स्थोधर्मोऽनुमीयत
इत्यर्थः अधर्मेति। ऊर्ध्वमगंन शीलो हि जीवस्तस्य देहे वस्था नेनाधर्मोऽनुमीयत इत्यर्थः। बंधमोक्षौफ ७

प्रवृत्ती तु समीचसमीच्यौ तयोः साधने ते दर्शयत्यास्रवेति। आ। स्रेस्रवयनिगमयति। बंधो द्विविधं इति। यद्यपि
पूर्वोक्त आस्रवोपि बंधस्तथापि तद्धेतुत्वादयमपि बंध इत्यर्थः। अतिप्रसंगादिति। आशामोदकादि तानेभ्योपि
मोदकादिसिद्धिप्रसंगादित्यर्थः। विपाकहेतुरिति। शरीराकारेणपरिणामहेतुः तच्च कर्म वेदनीयं। शरीरद्वारे
ण तत्त्ववेदनहेतुत्वादिति। शुक्रश्रोणितव्यतिकरे जातेमिश्रितं तदुभयस्वरूपमायुष्कं। तस्य देहाकारपरि
णामशक्तिर्गतिकं। शक्तिमतित। सिन्नबीजे कठ्ठ ठ्ठस्य इवात्मकावस्थाप्राप्तवुर्द्धं इत्यनतापश्चारेभकः क्रिया
विशेषो नामिकं। सक्रियस्य बीजस्य तेजः पाकवशादीषद्घनीभावः शरीराकारपरिणामहेतुर्वेदनीयमि
॥४५॥ ति विभागः। कायतीति केगेश इदस्य रूपं स्याद्दस्त्येव नास्त्येवेत्येतद्वक्तव्यमित्यस्यार्थस्तात्सं बंधनीयं। सप्त
चैकांतत्वभंगाः कथं कथं कदा कदा च प्रसरंतीत्यपेक्षायामनंतवीर्यः प्रतिपादयामास। तद्विधानविवक्षा ४५॥
यां स्याद्दस्तीति गतिर्भवेत्। स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते। क्रमेणोभयवांछायां प्रयोगः समु
दायभृत्। युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः। आद्यावाच्यविवक्षायां पंचमो भंग इष्यते। अंत्यावाच्य
विवक्षायां षष्ठो भंगसमुद्भवः। समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भंग उच्यत इति। युगपदस्तित्वनास्तित्वयोर्विवक्षायां
वाचः क्रमवृत्तित्वाद् उभयं युगपदवाच्यं। आद्योस्तित्वभंगोऽत्येनासत्त्वेन सह युगपदवाच्यं अंत्यश्चाद्येन भंगेन
सह युगपदवाच्यः समुच्चितरूपश्च भंगएकैकेन सह युगपदवाच्य इत्यर्थः। अथ वासदसदुभयेष्वेकांतेभ भेऽ

निर्वाच्यत्वनियमकं भंगः स्याद्वक्तव्य इति कृतः। तेष्वेव पक्षेषु तत्र पूर्वपक्षवाद्युक्तैः कानिर्वाच्यत्वनियमः स्या
दरूपवक्तव्य इत्यादिना भज्यते। नन्वस्तिस्यादिति वर्तमानत्वविधिवादिनोः कथमेकांतपर्यवसानमत आह
स्याच्छब्द इति तिङन्ततुल्यो तोन विध्यर्थे तेत्यर्थः। वाक्येष्विति स्यादस्तीत्यादि वाक्येषु स्यादित्ययं शब्दस्तिङन्त
तत्सदृशो निपात इत्यन्वयः। कोस्यार्थ इति तत्राह अनेकांतेति। अनेकांतः किं स्यात् तं अणप्रतिपाद्यते नेत्याह
गम्यं प्रतीति। गम्यमस्तित्वादि। कुतो स्यानेकांतद्योतित्वमत आह अर्थयोगित्वादिति। एतदुपपादयति। यादि
पुनरिति व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह अनेकांतद्योतकत्वे त्विति। स्यात्पदेनानेकांताविधाने किं प्रयोजनमत आ
ह तथा चेति। यथा स्याच्छब्दः स्यानेकांतद्योतकत्वं जैनैरुक्तं तथा तत्प्रयोजनं नोक्तमित्यर्थः। स्याद्वादो हेया
देयविशेषकृदित्यन्वयः। किंवृत्तं शब्दा विमर्श इति सूत्रे णात्यमुत्पयो भवति तत्रः कथमिति रूपं लभ्यते।
तदुपरि विदित्ययं निपातो विधीयते। ततः कथं चिदिति स्यात्। तस्मात् किंवृत्त चिदिर्थ हेतोः कथं चिदस्ति कथं
चिन्नास्तीत्यादिरूपात् सर्वथैकांतत्यागात्। एवं तं समस्तं नयमपेक्ष्य स्याद्वादो हेयोपादेयविशेषकृदि
त्यर्थः। किंवृत्ते किं शब्दादुपरि वृत्ते प्रत्ययेष्यामि। समस्तस्यैकांतेष्व स्यादिनियमोचित्यर्थः। सप्तानामेकांतानां भ
ङ्गो हेतुन्यायं दर्शयति तथा हीति। नप्रवर्तेत तत्र हेतुमाह प्राप्तेति। सतो वस्तुनः प्राप्तस्याप्रापणीयत्वादि
त्यर्थः। न निवर्तेत तत्र हेतुमाह हीनेति। असत्वेत्येकांते हेयमेवत्यक्तुमेवाहितं सर्वदा स्यात्तस्य च साध्यं

हानमनुपपन्नमित्यर्थः। यत्तु हेत्वादिसिद्धिहेतुः स्याद्वाद इति तत्राह एतदुक्तमित्यादिना। यदस्तीत दस्त्येवेति नि
यममेवमन्महे यस्तु कथं विद्यास्तित्वप्रपंचः सच काल्पितः तत्र च हेत्वादिविभागसिद्धिरित्यर्थः। विचारानियममे
वमन्महे सहत्वादिति आरंभणाधिकरणे हि सर्वैः सत्त्वे वस्तुनोनन्थमौ। असत्त्वदशायामपि वस्त्वनुकृत्यापा
तान्नवस्वरूपं। सर्वदान्वयप्रसंगादिति हि विचारः कृतः सर्वहानुसंधे इत्यर्थः। पंडितनृपाणामिति प्रशंसायां नृपप्र
त्ययः अधजेणव ब्लीवर्दैन विशारारवो विशारणशीला नश्वराः। अनित्यत्वात्तस्येति निदर्शनस्येत्यर्थः। द्वा
ध्यार्द्धीति केतु नानित्यत्वमित्याह नास्थिर इति। आगमापाय्यवयवानामनात्मत्वं भाष्योक्तं तदा युज्यते यदि
नित्य आत्मेति पराभ्युपगमः इतरेथेष्टप्रसंगादारब्धावयविन एवात्मत्वेनावयवानामनात्मत्वादित्याह प्रेत्या
॥४६॥ ऽत्मन इति। आत्मानिरूपणमपि भाष्ये प्रसज्यमानमिष्टमिसोराशंक्य प्रहानिरूपणेनेति। शिवस्त्रांविगतंये ४६।
भस्तो विसिसः। देहांतराप्रवेशान्मोक्षावस्थं परिमाणं नित्यं तस्य नित्यत्वादाद्यमध्यमयोर्नित्यत्वानुमाने परि
माणत्रयप्रसंगात्। कथमेकरूपपरिमाणात्मकाविशेषादनमित्याशंक्याह एवं हीति। नाद्यमध्यमपरिमाण
योर्निरूपत्वमापाद्यते किंत्वाद्यमध्यमयोः कालयोरंत्यपरिमाणस्यानुवृत्तिरित्यर्थः। यदि प्रागप्यासीत्तर्ह्ये
वानूत्वान भवतीत्यर्थः। नन्वंत्यपरिमाणस्य कालत्रयेऽनुवृत्तावपि देहभेदप्राप्तिकाबात्मनः परिमा
णांतराणि किं न स्फुरतत्राह नचेति परिमाणभेदे द्रव्यभेदप्रसंगादित्यर्थः। अच्छ कारेणात्मगताद्यमध्य

मपरिमाणे नित्येआत्मपरिमाणत्वादंत्यपरिमाणवत्तत्श्चैकपरिमाणतेत्येकं व्याख्यानं कृतं। अपरे च मोक्ष
कालगतात्मपरिमाणस्यावस्थितत्वान्नियतत्वात्पूर्वयोरप्याद्यमध्यमकालयोरवस्थितपरिमाणएव जीवः
स्यादिति। तत्रद्वितीयव्याख्याव्याख्येन विरुद्धादिता आद्यव्याख्यायामुक्तयपरिमाणनित्यत्वस्यांत्यपरिमाणदृ
ष्टांतेनापाद्यत्वादुभयनित्यत्वादितिसिद्धवत्सूत्रे हेतुनिर्देशायोगमाशंक्याहात्रचोभयेरिति अत्रचेतिसूत्रस्यार्थः।
नत्वादिमध्यमांतिमपरिमाणानां नित्यत्वआपादितेपरिमाणत्रयवत्वमात्मनः स्यात्कुत एकपरिमाणता या
वतेऽस्तआह एकशरीरेति। त्रयाणांपरिमाणानां सर्वशरीरेषु समत्वात् सर्वशरीरेष्वेकरूप[illegible]रे परिमाणता
त्मनः स्यादिति द्वीप्यं व्याख्येयमित्यर्थः। द्वितीयव्याख्यायां सर्वदा परिमाणैकस्यैवापाद्यत्वात्सूत्रगतोभय
शब्देन न परिमाणद्वयमाक्षिप्यते किंत्वाद्यमध्यमकालोतत्रश्चाद्यमध्यमकालयोरुक्तयोः परिमाणनित्यत्वा
दित्येवंरूपेण हेतुं योजयति भाष्यकार इत्याह द्वितीयेत्विति। अस्याः व्याख्यायामविशेषशब्देन न परिमाणत्रयस्य
सर्वशरीरेषु तुल्यत्वमापाद्यते। किंतु यद्देकशरीरपरिमाणतामात्रं सर्वशरीरेष्वापाद्यते। तदणुर्महान्वात्मा
सर्वदेहेषु स्यादित्येवंरूपमित्याह एकशरीरेति। पत्युरसामंजस्यात्॥ सत्वासत्वादेरेकत्रासंभववद्दृथि
ष्टांतत्वोपपादनत्वयोरप्येकत्रासंभव इति प्रत्यवस्थानात्संगतिः। सांख्ययोगव्यपाश्रया इत्यादिभाष्यं
व्याचष्टे हिरण्यगर्भेत्यादिना भाष्यगतपुरुषपदव्याख्यानं दृक्शक्तिरिति निराकिग्रहणं तु समर्थ्यापि सर्वंता
तुजैवीदिकृ। नजागन्त्यादितत्वादित्यर्थः। कथं तर्हि जीवस्यदृज्ञातृत्वं तत्राह प्रत्ययेति। प्रत्ययमंतष्करपरिणा

अ॰ २

ममनुपदस्पतीति तत्र्योक्तेः। नाव्ये प्रधानपुरुषयोरपि श्रूयतेति द्विवचनप्रयोगादेको जीव इति भ्रमः स्यात्तं व्युद
स्यति सचेति। समासांतवदेकवचनं जात्यभिप्रायमित्यर्थः। क्लेशेतिसूत्रमीश्वरत्वाधिकरणे व्याख्यातं। पुरुष
त्वात्प्रधानादन्यः क्लेशाद्यपरामृष्टत्वात्पुरुषात् जीवादन्य इत्यर्थः। गूढश्चर्यात्स्वगुणप्रख्यापनेन दृशो
षुवासः। ईश्वरो न इत्यं प्रतिउपादानं चेतनत्वात्कुलालवदित्याह चेतनस्येति। कुलालस्यापि सुखा
द्युपादानत्वात्साध्यवैकल्यं स्यात् तद्वारणाय इच्छामिति मित्यध्याहृतं। जगत्कारणानां प्रधानस्य परमा
णूनां चेत्यर्थः। निमित्तमित्यस्य विवरणमधिष्ठातेति। सिद्धांतस्त्विति। आदिगम्यश्रुतेरीश्वरमनुपादानतापादेः। अ
नुमीयेत बाधः स्याद्वाश्रयासिद्धिरन्यथा। किमप्रमितमीश्वरेऽनुपादानत्वं साध्यते उत प्रमिते। नाद्य आ
॥४७॥ श्रयासिद्ध्यापातात्। द्वितीयेऽपि तत्प्रमितिः श्रुतेरनुमानाद्वा पौरुषेयागमाद्वा। अन्त्ये किमीक्षणपूर्वककर्तृ ४७॥
त्वादिप्रतिपादकश्रुत्यैवानुपादानत्वं साध्यते तत्पूर्वकानुमानाद्वा। नाद्यः तस्याः श्रुतेर्निमित्तमात्रपरत्वं
ननूपादानत्वनिषेधपरत्वमिति प्रकृतिश्चेत्यधिकरणे साधितत्वादित्याह। न तावदिति। न द्वितीय इत्याह तत्र
स्मादिति। आस्थीयमानमपि न संभवति तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुत्यैव बाधादित्यर्थः। अस्त्वनुमिते
ईश्वरेऽनुपादानत्वमनुमानमत आह तत्रेति। ईश्वर इत्यर्थः। पौरुषेयागमं च निषेत्स्याम इति तावच्छब्दः॥ ॥
तन्याहिन तावद्वाद्यं कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुंभवदिति मानं जीवादृष्टजत्वसिद्धेः। अव्यवहितप्राक्काल
वर्तिप्रयत्नजत्वस्य आद्ये कार्ये बाधात् तृतीये। त्किंत्विच्छाव्यवहितयत्नजत्वस्य साधने वाद्यकार्यमेव व

हितप्रयत्नैर्जन्यत्वस्य ~~न सिद्धसाधनात्। अदृष्टाख्य~~कुंक्लेऽनावेन साध्यवैकल्यात्। कुंभाद्यव्यवहितप्रयत्नैर्जनक
स्य आद्ये कार्ये बाधात्। यत्किंचिदव्यवहितयत्नजत्वस्य सिद्धसाधनात्।। अदृष्टाव्यवहितप्राक्कालप्रयत्न
जनत्वाद्द्व्यणुककार्यस्य। अन्यद्व्यणुकं द्व्यणुकोपादानसाक्षात्कारवज्जन्यं कार्यत्वादित्यत्र न च अप्रसिद्धविशेषण
विशेष्यत्वाभ्यां द्व्यणुकस्य तदुपादानसाक्षात्कारस्याप्रसिद्धेः। दृष्टान्ते च संदिग्धसाध्यत्वं। घटस्य द्व्यणुको
पादानं साक्षात्कारवदीश्वरप्रयत्नजन्यत्वस्यासंप्रतिपत्तेः। अदृष्टं प्रत्यक्षं मेयत्वादित्यत्र च योगिभिरर्थान्तरता।
कार्यं सर्वज्ञकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र च। स्यादेतत्। धर्मो भ्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्वराहितसाक्षात्का
रविषयः मेयत्वाद्दूरवत्। साक्षात्कारगोचररत्नके योगिभिरर्थान्तरतेति भ्रमसमानाधिकरणधर्मविषयत्व
रहितग्रहणं। योगिसाक्षात्कारस्य कालभेदेन भ्रमसमानाश्रयत्वात्। भ्रमसमानाधिकरणत्वराहितसाक्षा
त्कारगोचररत्नकेनाप्रसिद्धविशेषणत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं धर्मविषयत्वे ग्रहणं। अस्मदादीनां घटादिविषयसा
क्षात्कारस्य भ्रमसमानाश्रयत्वेऽपि धर्मविषयत्वाभावेन भ्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वरूपवि
शिष्टधर्मराहित्यात्तत्र साध्यसिद्धेः। साक्षात्कारस्य च भ्रमसमानाधिकरणत्वे सति धर्मविषयत्वराहित्यं ध
र्मविषयत्वराहित्याद्वा भ्रमसमानाधिकरणत्वराहित्याद्वा भवति। आद्ये तस्य धर्मविषयत्वस्याद्यान्तरं इति द्वितीय
यः स्यात्तथा च तादृशसाक्षात्कारवदीश्वरसिद्धिरिति। तन्न। किमिदं धर्मविषयत्वराहित्यं। धर्मविषयत्वसंस
र्गाभाववत्त्वमिति चेन्न किं धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्त्वमुत तत्संसर्गाभाववत्त्वं नाद्यः। तथा सत्यस्य

विशेषणस्य वैयर्थ्यात्साक्षात्कारपदे नैव तद्व्याप्यार्थस्य धर्मविषयत्वसंसर्गान्योन्याभाववत्वसिद्धेः। न हि
धर्मविषयत्वसंसर्गात्मकः कश्चित्साक्षात्कारोस्ति यद्व्यवच्छेदार्थमिदं विशेषणं। न द्वितीयः धर्मविषयत्वसंसर्ग
संसर्गान्योन्याभावमादाय विशेषणवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् तत्रापि संसर्गांतरप्रतिधावने चतत्तदन्योन्याभावमादाय
वैयर्थ्यधावनात्। अयमतंन संसर्गस्य संसर्ग्यांतरमस्ति किंतु स्वयमेव स्व स्व संसर्ग इति ज्ञानवस्थेति। नैतत्तथा
सति तादृशसंसर्गान्योन्याभावमादाय विशेषणवैयर्थ्ये न वज्रलेपापनात् एतत्सैत्वं उनत्तयेन यद्विशेषण
मुक्तसिततर्हि ग्रंथोक्तिपोषि निरर्थांतरतयाप्येवं सर्वमिहाविद्यात्सच्छायावान्येप्रयोगा स्वं उनीया इति। सत्सुखाद्वै
११४८१ तबोधात्मस्वभावहृदयेनमः। वेदानैकप्रमाणाय कृतकर्णामकृन्मये। तस्मात्सुखद्रूकं तत्रेश्वरेनुमानं तावन्न सं
भवतीति। अथवा पूर्वग्रंथे नास्मिन्नर्थे ईश्वरस्य निमित्तमात्रत्वे प्रमाणांतरमाधमिति सामान्यतः श्रुतिव्यतिरिक्त
प्रमाणापेक्षामुक्त्वा किं तदनुमानं पौरुषेयागमो वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह तत्रानुमानमिति। यन्ये वचेतनस्य निमि ४८
त्तत्वमात्रमनुमीयते तथा रागादिकमप्यनुमेयं व्याप्तेरविशेषात् तथा च बाधविनिर्मुक्तनिरवद्यत्वविरोधविरुद्धोयं
हेतुरित्याह तद्विदृष्टानुसारेणेति। ननु सिद्धांते श्रुतिगम्येश्वरस्यापि पुरुषत्वाद्रागादिमत्वानुमानं दुर्वारं अत
आह एतदुक्तमिति। व्याप्त्यपेक्षं त्वनुमानं व्याप्त्युपनीतं सर्वमनुमन्यते। आगमस्य तंत्रस्तत्रपतद्विरुद्धमनु
मानं तत्कालातीतस्यादित्यर्थः। श्लोकगंथाधिताकलंकगाधिता। कथं तर्हि मानांतरानुसारेण पूर्वादिकल्पना
तत्राह यस्त्विति। तत्राप्यागमप्रामाण्यात्कालांतरकृतयागात्स्वर्गोत्पत्तिकाक्षतिः अनंतरपूर्वक्षणवर्तिनः का

रणत्वमिति श्लोकानुभवमनुरुध्य पूर्वकर्मेनेत्यर्थः। इदानीं तत्कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वं प्रतीयते न तु
एतन्न बीजांकुरवत् परंपरा वर्ण्यते तत्र कुत इतरेतराश्रयं कुतस्तरामंधपरंपरेत्याशंक्याह दो
वतु प्रवर्त्यप्रवर्तकत्वानुपपत्तिं कर्मेश्वरयोर्दर्शयति। यदीश्वर इति। अथवा वरुणवैश्वरः प्रेरितः कर्म
कारयतीति कुत इतरेतराश्रयं प्राप्य उच्यते तत्राह यदीश्वर इति। कपूयं कुत्सितं। उत्तरस्मिन्व्याख्याने क
र्मिणः प्रयोजकैः करुणया हेतुनाप्रवर्त्यन्त इति दृष्टविरुद्धं। दृश्यमानकार्यस्य करुणाहेतुकत्वं विरुद्धं दुःखा
त्मकत्वादिति योजना। ईश्वरेण पूर्वकर्म तावत्प्रवर्त्य [illegible] पि तु न शक्यते कुत्सितफलानुदयप्रसंगात्। एवं
पूर्वकर्मेश्वरप्रवर्त्तितं कन्यमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति। एवं सति प्रवर्तकत्वोपपत्तिमनुत्काकेवलं
ततः पूर्वकर्मैवालभ्यते तत्राह तत्रापीति। तत्रापीश्वरप्रवर्तनेरूयकार्ये पूर्वकर्मनतः पूर्वभाविकर्मप्रवर्त्तिते
नेश्वरेणप्रवर्त्तितमिति वक्तव्यं तथा च सर्वत्रानुपपत्तिसाम्यादंधपरंपरेत्यर्थः। द्वावपि कर्मेश्वरौ। अस्मा
कं त्विति। माध्यामध्यां प्रवृत्तौ वचो द्यत्वादित्यर्थः। एवं श्रुतेरनुमानादीश्वरसिद्धिं निरस्य पौरुषेयाग
मात्तत्सिद्धौ, निरस्यतरस्याहपरस्यापीति। अस्माकं त्विति। शास्त्रयो [illegible] नित्वेपीश्वरस्यानादिसिद्ध नि
य [illegible] कर्मापेक्षणान्नेश्वराधीनं वेदस्य प्रामाण्यं किंतु स्वतः यथा हि वह्निते न कृतत्वेपि दीपस्य प्रकाशनशक्ति
मतरच कृतत्वात् न हि वह्निनापेक्ष्यं तस्य प्रकाशकत्वं तत् इदित्यर्थः ननु रूपादिहीनस्याधिष्ठेयत्वानुपपत्ति
र्मायापामपि तुल्यात तत्राह यथा दर्शनमिति। अधिष्ठानेति सूत्रगतव्याख्यानयोर्भेदमाह पूर्वमिति। करण

ोद्दिति सूत्रस्थव्याख्यानयोर्विशेषमाह तथेति। प्रधानपुरुषेश्वराणामिति। एषां पुरुषानुज्ञात्यै कीं
...त्वं तावत्सिद्धं पुरुषाणां तु परार्द्धादि संख्यासु अर्थं येन्यतम संख्येयं तत्र वेति संख्याभेदवत्त्वं इयत्ता
...त्वं तावत्सिद्धं पुरुषाणां तु... वद्दित्यनुमापत्तर्वे वा प्रधानादीनां संख्यावत्वादं तत्वं विनाशित्वमनुमातव्यं। यद्यपि
...सूत्र... मितथान्ये वद्दित्यनुमापत्तर्वे... तथापि प्रवाहनित्यत्वादनित्यानामपि स्रोतो रूपेण संसारवाहकत्वे
...त्वाद्वा लव... संवेषामनुमातुं शक्यं तथापि प्रवाहनि... एवं तावत् इयाश्रिते व संख्येति येषामाग्रहस्तन्मते संख्याभेद
शाकां व्यावर्तयितुं संख्याभेदवत्त्वमनुमितं। एवं तावत् इयाश्रितेव संख्येति येषामाग्रहस्तन्मते संख्याभेद
...त्वेसत्तीति इयत्वं हेतूकृतं अथ संख्यां विहायस र्वत्र संख्यास्तीति मतं तन्मतेनुमानं संख्या न्यत्वे स
...त्वेसत्तीति इय त्वंहेतू कृतं अथ संख्यां विहाय सर्वत्र संख्यास्तीति मतं तत्रानुमानमाह प्रमेय
१४५ ...ीति संख्यान्यत्वादित्यर्थः। सप्तमी च निमित्तार्था। अथ संख्यायामपि संख्यास्तीति मतं तत्रानुमानमाह प्रमेय १५६
...त्वादिति। सामान्यतो दृष्टानुमानोपन्यासस्य... ईदृशोनापि दृष्टत्वात् आभासतरः परप इति द्योतनाय व्याख्या
...नार्थे सूत्रमवतारयति। ततश्चेति। ननु ब्रह्माप्यं तव दृकत्वा दृकेघटवद्दिति किं न स्यादत आह। स्यावं द्विविति। व्या
...स्यस्य स्वरूपपरिमाणपदं व्याचष्टे स्वरूपेति। परिहरति ततईश्वरस्येत्यादि भाष्येणेति शेषः। असति... तेतद
परिच्छेदोन दोषायआस्ति तुसरत्या हागमेति। आगमानपेक्षो वादीत स्येति। उत्पत्त्यसंभवात्। अधिष्ठाने श्व
परिच्छेदोन दोषाय आस्तितु सरत्या ह्यागमेति। आगमानपेक्षो वादीतस्येति। ...जीवोस्यतावपि प्रमाणत्वम... तो जीवच
रइतिमतेनिरस्तेप्रकृतिश्चेत... तस्य वेदसंगतार्थत्वात् जीवोस्य तावपि प्रमाणत्वम... इति शंका निरासा
रूपतया वोध्यमानत्वात् ब्रह्मणो जगत् सर्गं द्रुवतः समन्वयस्य तेन मतेन वाध इति शंका निरासा
...संगतिभाति प्रेत्याहान्यत्रेति। पंचरात्रकर्तुर्वासुदेवस्य वेदादेवसर्वं तत्वावगमात् कपिलपतंजल्यादीनां
(अध्याय: २. पाद:-२. सू. ४२ तक)

वल्कलत्वान्वयमाह यदीति तर्ह्येवरूपं स्यादिति शेषः। साध्यं प्रति विशेष्यस्य हेतुप्रत्याख्यापस्य च प्राह कृतयो
पत्तीव्यागमविरोधादित्यर्थः। परास्कराश्विह तु ब्रह्मयोनिरिति परिणामादिति चसूत्रनिर्देशाच्छांदोग्य
वाक्यपत्राम्रकारेण ब्रह्मणं द्विनाम्नतो ऽनिष्पादित्वात्तत्स्यानर्थकं तु सत्त्वाविशेषादिति सदसत्पक्षप्रतिक्षेपेण
पूर्वपक्षमादर्शयन् संव्यवहारमात्रत्वादित्यनिर्वचनीयतासिद्धांतितातः परिणामस्त्विति मिथ्यापरिणामाभि
प्रायं। सूत्रं चैतदभिप्रायमेवेत्यर्थः। उदाहरिष्यमाणश्रुतिसंमतां युक्तिमाह नन्विति। परिणामः सर्वात्म
नैकदेशेन वा नाद्यः सर्वात्मना प्रकृतेन रूपत्यागादनित्यत्वापत्तौ श्रौतनित्यत्वविरोधात्। न द्वितीयः। निष्क
लत्वश्रुत्यवगतं शत्वविरोधादित्यर्थः। नित्यत्वादिति हेतुगर्भनिर्देशो विवरणं। एवं सौत्रपरिणामशब्दो विव
र्तपरतयायोजितः इदानीं तु यथाश्रुतिमाश्रित्य परिणामत्वेन लोकसिद्धस्य युक्त्यसहत्वेन विवर्ततामाह १४५
नवमृत्तेंदृदृति। मृद एवसत्यत्वावधारणात्कार्यमिथ्यात्वं श्रुतिरसाह। एकमेवाद्वितीयमित्यादौ साक्षान्नेतिने
त्यादौ निषेधेन। ननु सृष्टिश्रुतेः सप्रपंचताश्रुतेनेत्याह नहीति। उपक्रमाद्यवगततात्पर्यमहावाक्यमध्यस्था
वांतरवाक्यस्य प्रधानानुरोधेन मायामयसृष्टिविषयत्वमित्यर्थः। अत्र कश्चिदाह भ्रांतेर्ब्रह्मोपादानत्वे पूर्वपक्ष
एवसमर्थितः स्यात् निर्विकारत्वश्रुतयः प्राक्सृष्टेरविकारितामाहुरिति। तन्न। वाक्याभासोत्थभ्रममात्रसि
द्धब्रह्मोपादानत्वमिति हि पूर्वपक्षाशयः स्वप्नवदर्थक्रियासमर्थप्रपंचास्पदत्वं सिद्धांतसम्मतमिति मतभेदोप

दृष्टान्ततात्पर्यमित्यर्थः। यदि न तु ज्ञानात्सर्वकार्यतानां चेद्ब्रह्मोपादानं ज्ञास्यते तर्हि ततोऽन्यन्निमित्तमत आह
नचेतिन केवलमनुमानस्य प्रतिज्ञादिलिङ्गैर्बाधोऽपि तु शक्त्यापीत्याह यत इतीति। यत्तु ज्ञापकात्तु हेतौ पंचमीति
तत्राह न कारणमात्र इति ज्ञापकेनाविध्यनयनाद्दूरमिह प्रत्यक्षविधिप्राप्तप्रकृति त्वोपादानमिति भावः। अ
पित्तगुणवचनेषु हेतुपंचमी दृश्यते जाड्याद्बद्ध इत्यादिषु न च ब्रह्मगुणोऽनाश्रितत्वात् येन यत इत्यस्य गुणवच
न तास्यादिति। जनिकर्तुः प्रकृतिरुपादानसंज्ञा भवतीति तोपादानेपंचमीसूत्रेण प्रकृतौ समर्थ तदर्थः।
भाव्यस्य श्रुतिं व्याचष्टे इहेति सोऽभिध्यानागतवस्तु नीक्षा। तस्यामार्ख्यासंकल्प इति। एतयाभिध्यया
स्वातंत्र्यं दर्शितं तेन च निमित्तत्वं श्रुतौ दर्शितमित्यर्थः। बहु स्यामित्यभिध्यापार ईश्वरविषयत्वेन कार्यका
रणाभेदसूचनादुपादानत्वमुक्तमित्यर्थः। साक्षाच्चेति सूत्रोदाहृतश्रुतावाकाशशब्दो ब्रह्मवचन इत्याह ब्रह्म
णासतिउपादाने तरेत्यादिनेति शेषः आकाशादेवेति श्रौतावधारणे कोपादानान्तराभावं साक्षादिति सूत्रपू
देनदर्शयतीत्येवं व्यवहितान्वयेन भाष्यं योजयति आकाश इदेवेति। आत्मेप्रकृतिग्रहणमुपलक्षणमित्यर्थः
निमित्तोपादानत्वे हेतुपरं यत्कारणमित्यादि भाष्यं व्याचष्टे। कर्मत्वेनेति। पूर्वं सिद्धस्येति भेदेनानिर्वचनाद
भिन्न इवेति योजना। सामान्येन द्रव्यत्वादिना विशेषेण पृथिव्यादिना निर्वाच्यमिति निरुक्तपदं व्याख्याद
वाव ब्रह्मणो रूपे इति मूर्तामूर्ते ब्रह्माभेदेन श्रुतं तत्कथं स्यादतो ब्रह्मोपादानं न स्यादिति व्यक्तिरेके सिद्ध

दमारब्धव्यं तथापि निर्णीततात्पर्ये ऽद्वैते निमित्तत्वमात्रसाधकानुमानस्य कालातीतत्वं सुवचमिति सि
मन्वयावस्याने छिछिरवे। अप्रदर्शिते तु विषये समन्वयो दुष्प्रतिपाद इति कारणतामात्रं तत्रोक्तं। ईक्षितृत्व
श्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्म निमित्तमेवोपादानमपीति संशये पूर्वत्र प्रतिज्ञा
माश्रित्य सजीवपरत्व वाक्यस्य निरस्तामिहतु निमित्तोपादानभेदाद्धोणीसेतिसंगतिमाभिसंधाय पूर्वपक्ष
माहे क्षेति ब्रह्म न द्रव्यप्रकृतिः। ईक्षितृत्वात्। कर्तृत्वात्स्यतंत्रत्वाद्दितियावत्प्रभुत्वाद्राजवत्। सुखा
धुपादानेशक्तिसाध्य वेक व्यावृत्तयेप्रतिज्ञापाद्रव्यपदं। जलं न पृथ्वी प्रकृतिर्निर्गंधत्वाद्भाव
वादित्यादि प्रयोगान्मत्वा हाहासरूपेति तेति एतेषामनुमानानामाशंकयातीतकालत्वं विषयव्यवस्थया १४७॥
परिहृतस्यागमस्येति। आगमे हिमतदागेपंचमीनप्रकृतावपि तुहेतुत्वमात्रेहेतुमनुष्येभ्यो विकल्पेनेत
र्थः नूपइतिहेतो मनुष्याद्रूप्य प्रत्ययविधौ ततआगतइति प्रकृतस्य पंचम्यर्थस्य हेतोरित्तिविशेषणेन हे
तावपि पंचमी लापनात्। अतो न विरोध इत्यर्थः। ननु भिन्नमितोपादानभेदेकथं प्रतिज्ञादृष्टांतयोजनात्त्रा
हेकेतीं सइत्यादिनायत्प्रतिज्ञानमिसन्वयः। ननु प्रतिज्ञादृष्टांतौप्राधान्यपरौ नेत्याह। न मुख्यइतिन्वनु
मानवाधाद्वरं ज्ञोपतातआहनवेति जस्यागमोनिमित्तत्वपरस्तत्राह सर्वेहीति। कथमेकांतिकाद्वैतपरत्वं
प्रकृतिविकारभावानिश्चायिवेदांतानामतआहइतेति कार्यस्य विवर्तत्वेनाधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावे

श्रोत्रस्येतिना ज्ञानसत्व विरोधः। निरुपाधिकभ्रमेषु प्रातीतिकसत्ताऽस्त्विति वा परिहारः। किंच। आरंभं श्रोत्रम
स्माकं न मन्साद्दृष्टिरेव वा। वायोः सांशत्वतः प्राणो भागः समस्य चेत् संभवेत्। रूपाणि शरीराणि विविच्य निर्माय ते
षां नामानि कृत्वा तेषु प्रविश्य प्राणिवदनूय आस्ते एतं महान्तं पुरुषं वेदेत्यर्थः॥ प्रकृतिश्च। मध्ये पाद
वृत्तकीर्तनस्य प्रयोजनमाह। स्यादेतदिति। व्यवहितसंबंधात् पौनरुक्त्यं फलेदित्यर्थः। जन्मादिसूत्रस्य संगत्य
भिधित्सायां प्रथमसूत्रार्थानुवादे दृष्टेन यथाभ्युपगमहेतुत्वादित्यादि भाष्योक्तेन किं प्रयोजनमत आह तत्र
वेति। ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य विचारप्रतिज्ञया संगतिमुक्त्वा नेतास्यार्थिकरणस्य कारणविशेषवि
चारपरस्य संगतिरुक्ता। आकस्मिके हि लक्षणे तद्विशेषविचारस्याकस्मिकी स्यादित्यर्थः। अत एवाध्याय
संगतिश्च ब्रह्मकारणत्वाभ्युपगमेन विशेषविप्रतिपत्तिनिरासस्सामान्यात् स्यादसंगतिः। अवशेषमाहात्म्यं
तमवशिष्यमाणमर्थमाह तदुक्तमिति कारणत्वमात्रं लक्षणमुक्तं यदि ब्रह्म निमित्तमेवेति पक्षो आश्री
येत तदा जगदुपादानमभ्युपेतं न वा आद्ये निरस्य पाक्षिकीयं निराहासंभवाद्येति। भावकार्यस्य गगनादेरेवश्या
श्रयणीयउपादाने तर्हि तदधिष्ठानत्वेन निमित्तत्वं वक्तव्यं तदनभ्युपगमे तत्त्वस्यादित्यर्थः। उभयकारणत्वप
क्षे प्रधानानभ्युपगमान्नातिव्याप्तिः अद्वैते ताव्यासेधकत्वाद्वैवं विधि कारणत्वस्य न लक्ष्या व्याप्तिर्नासंभ
व इत्यर्थः। एतदधिकरणसिद्धत्वकारणत्व जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वव्यवहारः। यद्यपि तद्देहनंतरमि

वल्कत्वान्वयमाह यदीति तर्ह्येवरूपं स्यादिति शेषः। साध्यं प्रति विशेष्यस्य हेतुप्रत्याश्रयस्य चाधाहकतयो
पजीव्यागमविरोधादित्यर्थः। भास्करास्त्विह ब्रह्मयोनिरिति परिणामादिति च सूत्रनिर्देशाच्छांदोग्य
वाक्यभाष्यकारेण ब्रह्मप्रपंचनं द्विनास्मतो निष्पादितत्वादस्य वृत्त्यानर्थक्यं तु समत्वाविशेषादिति सद्द सत्यत्वप्रतिक्षेपेण
पूर्वपक्षमादर्शयन् संव्यवहारमात्रत्वादित्यनिर्वचनीयतासिद्धांतितानः परिणामस्त्विति मिथ्यापरिणामाभि
प्रायं। सूत्रं च तदभिप्रायमेवेत्यर्थः। उदाहरिष्यमाणश्रुतिसंमतां युक्तिमाह न खल्विति। परिणामः सर्वात्म
नैकदेशेन वा नाद्यः सर्वात्मना प्रकृतेन रूपस्य त्यागादनित्यत्वापत्तौ श्रौतनित्यत्वविरोधात्। न द्वितीयः। निष्क-
श्रुत्यवगतनिरंशत्वविरोधादित्यर्थः। नित्यत्वादिति हेतुगर्भनिर्देशायो विवरणं। एवं सौत्रपरिणामशब्दो विव
र्तपरतया योजित इदानीं तु यथाश्रुतिमाश्रित्य परिणामत्वेन लोकसिद्धस्य युक्त्यसहत्वेन विवर्ततामाह
न वमृतैरिति। मृदित्येव सत्यत्वावधारणात्कार्यमिथ्यात्वं श्रुतिरुक्ता। एकमेवाद्वितीयमित्यादौ साक्षान्नेतिने
त्यादौ निषेधेन। ननु सृष्टिश्रुतेः सप्रपंचतास्यैव न्याय्यं नहीति। उपक्रमाद्यवगततात्पर्यमहावाक्यमध्यस्था
वांतरवाक्यस्य प्रधानानुरोधेन मायामयसृष्टिविषयत्वमित्यर्थः। अत्र कश्चिदाह भ्रांतेर्ब्रह्मोपादानत्वे पूर्वपक्ष
एव समर्थितः स्यात् निर्विकारत्वश्रुतयः प्राक्सृष्टेरविकारितामाहुरिति। तन्न। वाक्याभासोत्थभ्रममात्रसि
द्धं ब्रह्मोपादानत्वमिति हि पूर्वपक्षाशयः स्वप्नवदर्थक्रियासमर्थप्रपंचास्य द्रव्यं सिद्धांतसम्मतमिति मनक्से दोष

वेदांततात्पर्यमित्यर्थः। यद्विनवृज्ञानात्सर्वकार्यज्ञाना तत्र ब्रह्मोपादानं अस्तु तर्हि ततोन्यन्निमित्तमस्तु आह
नदेतिन केवलमनुमानस्य प्रतिज्ञादिलिंगैर्बाधोपि तु श्रुत्यापीत्याह यत इतीति। मतुज्ञापकात् हेतोपंचमीति
तत्राऽनकारणमात्र इति ज्ञापकेनाविध्यन्नपनादिरमिह प्रत्यक्षविधिप्राप्तप्रकृति त्वोपादानमिति भावः। अ
पिच गुणवचनेषु हेतुपंचमी दृश्यते जाड्याद्बद्ध इत्यादिषु न च ब्रह्मगुणोऽनाश्रितत्वात् येन पतेरत्तस्य गुणवच
नतास्यादिति। ज्ञानिकर्तुर्ज्ञायमानस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञा भवतीति तोपादानेपंचमीसूत्रेण प्रकृतौ समर्थ तत्रत्यर्थः।
नाव्यस्य श्रुतिं व्याचष्टे ईदृशीति सोऽकामयतेति ध्याऽनागतवस्तुनीच्छा। तस्यामारव्यासं कर्तृत्वम इति। एतयाभिध्यया
स्वातंत्र्यं दर्शितं तेन च निमित्तत्वं श्रुतौ दर्शितमित्यर्थः। बहु स्यामित्यभिध्यायाः ईश्वरविषयत्वेन कार्यका
रणाभेदसूचनादुपादानत्वमुक्तमित्यर्थः। साक्षाच्चेतिसूत्रोदाहृतश्रुता वाकाशाद्यो ब्रह्मवचनरलाह ब्रह्म
णास्तिउपादाना त्तरेत्यादिनेति शेषः आकाशादेवेति श्रौतावधारणेनोपादानांतराभावं साक्षादिति सूत्रपू
देन दर्शयतीत्येवं व्यवहितान्वयेन भाष्यं योजयति आकाशादेवेति। आत्मेप्रकृतित्वग्रहणमुपलक्षणमित्यर्थः।
निमित्तोपादानत्वे हेतुपरं यत्कारणमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे। कर्मत्वेनेति। पूर्वं सिद्धस्येति भेदेनानिर्वचनाद्
भिन्नरूपेवेति योजना। सामान्येन द्रव्यत्वादिना विशेषेण पृथिव्यादिना निर्वाच्यमिति निरुक्तपदं व्याख्या द्वे
वाव ब्रह्मणो रूपे इति सूत्रं मूर्तं ब्रह्माभेदेन श्रुतं तत्कथं स्याद्यदि ब्रह्मोपादानं न स्यादिति व्यतिरेकसिद्धे

दमारभ्यं तथापि निर्णीततात्पर्यैर्वेदांतैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमानस्य काळातीतत्वं सुवचमिति सि
मन्वयावस्थाने छिद्रिरवे। अप्रदर्शिते तु विषये सम्भवेपि दुष्प्रतिपादइति कारणतामात्रं तत्रोक्तं। ईक्षितृत्व
श्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानाच्च ब्रह्म निमित्तमेवोतोपादानमपीति संशये पूर्वत्र प्रतिज्ञा
मात्रिसज्जीवपरत्व वाक्यस्य निरस्तामि हेतु निमित्तोपादानभेदाद्द्रोणीत्येति संगतिमापित्संधाय पूर्वपक्ष
माहे ईक्षेति ब्रह्मन इमप्रकृतिः। ईक्षितृत्वात्। कर्तृत्वात्स्वतंत्रत्वादितिपावकमनुत्वा प्रराजवत्। सुखा
धुपादानेशास्ति साध्य वैकल्यमप्युहत्त्वये प्रतिज्ञापाइमपदं। जलनपृथिवी प्रकृतिर्निर्गंधत्वादभाव
वदित्यादि प्रयोगान्मत्वाहाहासरूपेतेति एतेषामनुमानानामाशंकयातीतकाळतां विषयव्यवस्थया
परिहरत्यागमस्येति। आगमे हि मतदानि पंचमीनप्रकृतावपि तु हेतुत्वमात्रे हेतुमनुष्येभ्यो विकल्पेनेत्य
र्थः नूप्यइति हेतोर्मनुष्याद्रूप्य प्रत्ययविधौ तत आगत इति प्रकृतस्य पंचम्यर्थस्य हेतोरिति विशेषणेन हे
तावपि पंचमी ज्ञापनात्। अतो न विरोध इत्यर्थः। ननु निमित्तोपादानभेदे कथं प्रतिज्ञादृष्टांतयोजनात्रा
हेकेति सइत्यादिनायत्प्रतिज्ञानमिसन्वयः। ननु प्रतिज्ञादृष्टांतौ प्राधान्यपरौ नेत्याह। न मुख्य इति नन्वनु
मानवाधाइरं ज्ञोप्पतातत आह नचेति अस्यागमो निमित्तत्वपरस्तत्राह सर्वेहीति। कथमेकांतिकाद्वैतपरत्वं
प्रकृति विकारभावानिर्धार्यि वेदांतानामत आह इतेति कार्यस्य विवर्तत्वे नाधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावे १०६

श्रोत्रस्येतिना ज्ञातसत्वविरोधः। निरुपाधिकभ्रमेषु प्रातीतिकसत्त्वादिति वा परिहारः। किंच। आरम्भं श्रोत्रम
स्माकं नभस्सादृष्टिरेव वा। वायोः सांशत्वेन प्राणो नागः सत्यश्च संभवेत्। कूर्पाणि शरीराणि विविक्तानि निर्मायते
षां नामानि कृत्वा तेषु प्रविश्याभिवदन् य आस्ते एतं महान्तं पुरुषं वेदेत्यर्थः॥ प्रकृतिश्च। मध्ये पाद
वृत्तकीर्तयेनस्य प्रयोजनमाह। स्यादेतदिति। व्यवहितेन संबन्धात् पौनरुक्त्यं फलेत्यर्थः। जन्मादिसूत्रस्य संगत्य
निधित्साप्यं प्रथमसूत्रार्थानुवादेन यथाभ्युदयहेतुत्वादि स्यादि भाष्योक्तेन किं प्रयोजनमत आह तत्र
वेति। ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य विचार इति तथा संगतिमुक्त्वा नेनास्यार्थिकरणस्य कारणविशेषवि
चारपरस्य संगतिरुक्ता। आकस्मिके हि लक्षणे तद्विशेषविनाप्याकस्मिकी स्यादित्यर्थः। अत एवाध्याय
संगतिश्च ब्रह्मकारणत्वाभ्युपगमेन विशेषविप्रतिपत्तिनिरासस्याभ्यात्वात् संगतिः। अव शेषमाहेत्यक्तं
समवायिस्य माणमर्थमाहेन दुक्तमिति कारणत्वमात्रं लक्षणमुक्तं यदि ब्रह्म निमित्तमेवेति पक्षे आश्री
येत तदा जगदुपादानमभ्युपेतं न वा आद्यनिरस्य पाद इतीयं निराहासंभवाद्येति। भावकार्यस्य गगनादेरेवरश्या
श्रयणीय उपादानेन तत्तैः दृथिष्ठानत्वेन निमित्तत्वं वक्तुमंतदनभ्युपगमे तन्नस्यादित्यर्थः। उभयकारणत्वप
क्षे प्रधानानभ्युपगमान्नातिव्याप्तिः अद्वैताव्यासेधकत्वाच्चैवं विधिकारणत्वस्य न लक्ष्याव्याप्तिर्नासंभ
व इत्यर्थः। एतदधिकरणसिद्धवत्कारेण च जन्मादिसूत्रे उभयकारणत्वव्यवहारः। यद्यपि तदैदनंतरमि

सूत्रठकत्वादित्यर्थः। नन्वोंऽत्रास्याविद्याकल्पितत्वमाक्षिप्य समाय तेनच काल्पनिकद इति। यत्काल्पनिकं नत
द्ज्ञानद्वशापामस्तिरज्जुभुजंगवद्श्रोत्र ळळ ज्ञोंऽश्रोयदि काल्पनिकत्वे न ज्ञानमात्रप्राप्तजीवितः प्रातीति क
सत्ताकस्त्वाहिं कथंमज्ञायमानोऽपि इष्ट प्रसंगतामात्रं कथ्यात्स्मंश्वेति अज्ञातत्वेन हि श्रोत्रं शब्दधीहेतुस्तद ज्ञात
दशायां यद्यसत्स्यात्ततः शब्दधीर्नस्यादित्यर्थः। अज्ञातत्वं तदानीमासिद्धमित्यापादकासिद्धिमाह। ज्ञानत्वेति।
कुतोसिद्धिरत आह। का[illegible]र्येति। निगूढो न्यापित्संधिः। तमज्ञानं छकेन। कार्योत्पादादिति। शब्दोपळब्धिका
र्यळिंगकानुमानाद्याश्रोत्रस्याभिव्यक्तिस्साकार्यात्पराचीनेति प्राक् कार्यादसच्छ्रोत्रं स्यात्तद्वच्छानुतत्सत्वे
८२। स्वरूकंसति श्रोत्रे तत्कार्ये तस्मिन् सति श्रोत्रानुमानं ततश्च श्रोत्रसत्वमिति तथ्या चानियतप्राक्सत्वा १४२।
त्मककारणत्वमस्य न स्यादित्यर्थः। निगूढाभिसंधिं प्रकटयति। न पूर्वेति। पूर्वं कार्यलिंगकानुमितत्कपाथि
कसत्ववतः श्रोत्रादिदानीं तन कार्योदयः रसफलमजानतामपि श्रोत्रशब्दोपळम्भनादिति चेत्तत्राह। तस्यापी
ति। यथा कल्पितस्य प्रतीतिः सतोपाधिस्तथा तत्संस्कारोपीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति अभासमानं कार्यकं श्रो
त्रमिति न वास्तवसत्वं कल्प्यं श्रमसंस्कारोपाधिकसत्वसंभवादिति। अथ संस्कारः कुतः प्राक् नानुमिते
रिति चेत्तत्र न वक्ष्ये तिशंकां परिहरत्यनादित्वाच्चेति। अथ नैकैकस्यानादित्वं न च प्रवाहोनाम कश्चन
आह। रस्तु वेति। नोपपद्यतेर्थः परमार्थत्वं यस्मात्तस्याभावरूपत्वं। कुर्णने। मिमं उछोपाध्यधीनसत्व-

रक्ते तर्हीति। ये तु निर्वंधं कुर्वंतीति भाष्यं व्याख्यानपूर्वकं प्रतीकत आह ते येत्वित्यादिना इतीत्यंतेन। आ
श्मरथ्यस्य वैशिष्ट्यं तात्पर्य वाधकत्वं भाष्योक्तं स्फुटयति। ञ्ञलणइति भागशः परिणामे कार्यत्वं सावयवत्वा
त्तनश्चानित्यत्वं सर्वात्मनापरिणामे सर्वाभावादनित्यत्वं साश्चादित्यर्थः। अनेन कृतकमनित्यमिति भाष्यं व्या
ख्यातं। न्यायेनासंगतिर्व्याघातात्। औडुलोमेर्व्याख्यासंगतिमाह एवमिति भिन्नयोरैक्ययोगादेकत्वशास्त्रक
दृष्ट्येनमित्यर्थः। संस्थानभेदो नैरंतर्ये येणवस्थानं अथ नदीपाथः परमाणवः समुद्रावयवि नैक्यं पांति
तत्राहरवंसमुद्रादपीति। काशकृत्स्नस्य मतमनूद्य दूषयति येत्वित्यादिना सावयवत्वमवयवारब्धत्वं सांशत्व
भागवच्छिन्नमात्रमिति परोमेनो शब्दश्रवणयोग्यमित्यत्र तत्र दशायां कार्यकरत्वात् सत्यत्वमित्यर्थः। दिगारभ्यं श्रो
त्रमितिमते दृष्टांतमाह वाय्योरिति। नेम्याकारकर्णवच्छिन्नयतत्संयोगयोः आद्ययोराकाशांशानि दैशाद्यन्यथा
वानिर्दैशात्कालच्छिन्नतनभोवच्छेदानभ्युपगमाच्चकर्णरन्ध्रत्संयोगो वा आकाशांश इत्युक्ते स्यादित्यर्थः। किंवा
पीसंयोगो नवा आद्यमनुपपन्नं श्यान्वेरस्य द्वितीयं। निरस्यति नहीति। व्याहतिपक्षमादायानुपपन्नं तस्यायथा
सिद्धिमाशंक्याह व्याप्येवेति। कर्णस्य परिच्छेदानु काविल्कप्रयेत्यर्थः। परिहृतेपि सर्वत्र श्रोत्रप्रत्यनप्रसंगे
तत्कार्यस्य सर्वत्रापात्तिमाह ननामेति अतात्स्य तस्य शब्दधीहेतुत्वादित्यर्थः। इदानीमंशमात्रे साधारण
माहनचेति। भिन्नयोर्नांशांशित्वमश्वमहिषवन्नाभिन्नयोरैकवन्नापि भिन्नाभिन्नयोरुक्तविरोधस्य समन्वय

न अ

घले द हेतोरुपाधिताकाद्यावित्कतया भेदधीहेतुरुपलक्षणं। नीलोत्पलमानयेत्यत्र हि नैल्यं व्यावर्त्तिप्र
युक्तं मानयनकार्यान्वयि सदुत्पलं करकाद्यावर्त्तयति अलक्तकः काकोतु स्फुटिकं गृहं कार्ययोना
न्वीयते अलक्तकं तु यावद्रक्तस्फटिकानयनमनुवर्त्तते काकस्तु न चैत्रगृहगमनं यावदनुवर्त्तते तदिहा
विद्या न विशेषणमिति न तन्नाशे जीवनाशः नचोपलक्षणमिति नत्रलणि संसारः यावत्संसारं चानुवर्त्ति
ष्यसे तन्निवृत्तौ च जीवः स्वयंप्रकाशस्वभावमेष्यति। त्वमापि लिंगशरीरावच्छेदाभ्युपगमात्समोपर्यनुयोगपारि
॥१८१॥ हारो। नचोपाधिकस्य सत्यत्वमित्यनंतरमेव वक्ष्यमाणत्वात्। अतएव तद्विशेषणोऽतिन स्वाव्विति। अविद्याधीन
जीवविभागस्यानादित्वादुदृष्टप्रभावो सिद्धः अनादित्वाच्च मापापाआरचनाभावः। संसारस्यानादित्वा १८१॥
त्संसारिणं कथं कुर्यादित्यसोध्यमित्यर्थः। नमायाकृतसंसारे प्रयोजनानुयोगो गंधर्वनगरादिभ्यमवदित्सा
द्दृष्टान्तः। अविद्योपाधिवर्णनं नाममात्रभेदादिति भाष्यविरुद्धमित्याशंक्याहात्रवेति। नामेत्यवस्तुत्वेनावि
द्योतीत्यर्थः। यद्वा दार्ष्टान्तिकेपि मुखवादाऽववदातत्वादेर्लीलाभाने तन्वते नहाकेवाविद्यायाः कल्पेत्याह
यथा हीति। अविद्याऽगुहान गिरिदरीसाचैकस्मिन्नप्यंशे निरंशेऽपि भानाभानेवर्त्तेयत्यसंभावनीयाव
वास्तवतुरत्वादिति भाष्यटीकयोर्भावः। नन्वेकस्य सिद्धांतुपाधिनाभानाभानसमर्थनं तद्देवासिद्धमितिशंकते

णिनानेति भेदवादे दैवस्यात्। सामानाधिकरण्यं यद्ब्रह्म कुंडलयोर्नत इत्यादावग्राह्हीति प्राग्वाचस्पतिने
रितं। भाष्यस्थश्रुत्या भेदप्रभेदो निरस्त इत्याह एकत्वमिति। खिन्नेत प्र त्रेति भाष्योस्यितिर्नि:संशयना
ळोकप्रसिद्धा। जीवेश्वरभेदमाह कथं तर्हीति अनुमानादप्याह कार्यं चेति। पदिरुद्धधर्मवत्त्वान्नाना देह न
तुहिनवत्तथाच जीवेशावित्यर्थः। स्वाभाविकं विरुद्धधर्मवत्त्वमसिद्धमौपाधिकं तु। बिंबप्रतिबिंबयोरने
कांतमिति शंकिते त्वापरिहरति भेदवादी अविद्येत्यादिना। भाष्ये कार्डै: औताकेदसिद्धौ मृषा भेद इति प्रति
पादितं न द्यु त्ते भेदाभेद संभवादित्याशंक्याह नेतावदेदाविति अविद्याश्रयं अविद्योपधानं चेत्यादिनावक्ष्या
मः इति नावच्छेदार्थमाभूतामेकत्र भेदाभेदौ भेद एवास्त्वित्याह इतेति ळोकप्रसिद्धिमन्यथासिद्धयन्नु
मानं वानेकांतयति तत्रयथेत्यादिना परस्मिन्नुच्यते प्राचीनेतवायैरविद्या ब्रह्मणीति वदद्भिरिति स्यर्थः। अ
नादित्वमात्रे बीजांकुरदृष्टांतो न तु जीवाविद्याव्यक्तिभेदे उत्पन्नो हीतरेतराश्रयदोषोऽनाद्योर्जीवाविद्ययोरस्त्वनु
त्पत्तिः इतरेतराश्रयो न त्वं तु स्यात्। न च ... मविद्यानंतस्संबंधयोर्वाच्यवाचकत्वादीनां चेत्यर्थः ... आहके
भावः। यद्युपाधिविशिष्टस्य संसारो नात्मनः। न ... तस्य ... मुक्त ... मुख्यतामिति। तन्नाप
तो न विशेषणमविद्या नाप्युपलक्षणं किंतूपाधिकः पूनरेखाभेदः उच्यते। कार्यान्वयित्वे न विभेदकं हि विशे
षणं नेळ्ममिवोत्पलस्य। अनन्वयित्वेन तु भेदकानामुपाधिता ळक्षणता व सिद्धा। तत्र च यावत्कार्यमवस्था

अहीनुमितिपरिहारार्थः। इष्टिर्नितु पुरस्तादत्र हीत्यादि श्रुतिमत्त्वमित्यर्थः। उत्तरश्रुत्युदाहरणन्त्वा
न्यसप्तेन रूक्यमांसकनकवाक्यप्रदर्शकत्वेन परिहरति श्रुतिप्रबंधेति स्मृतिमत्त्वं च स्मृत्युपन्यासेने
ति शेषः। भाष्यगत उपसंहार उपक्रमो यस्य तद्धृतिमत्त्वं यथोक्तं। उपसंहारोक्तिस्तु द्वारान्तराभित्यायत्र
तश्चेत्साध्वक्षमपगतं तत् संदर्शितं भाष्यमुपसंहारार्थं ततः परं श्रुतिप्रबंधोपन्यासाय। आतश्चेतिपाठे
वेदप्रमाणसंदृष्टिरेव रक्षणतया सूचितो भाष्यकारेणास्तु वा एवं रूतिश्रुतिमुदाहृत्य सर्वविक्रियाप्रतिषेधा
द्विति तात्पर्यमभाणि तद्विरोधाद्यतिजननेनेति। श्रुता वमररत्यपश्चपशुप्रतिषेधः। भाष्यस्थस्य श्रुतीनामनन्यथा
१४०॥ सिद्धिमाहपरिणामेति। अन्यथा निरपवादहिंसानानुपपत्तेरिति भाष्यं व्याकरोत्यपि चेति। कोदाकोदाववविरु १४०॥
द्धावुक्तौ विरुद्धौ नाद्यरस्माहविरोधादिति। आविरोधश्चोदेद्यत्वं ताभेदाविरोधान्नभेदाववकाश इतिभावः।
द्वितीये विषमवल्लौ समवल्लौ वा आद्यमनूद्य प्रत्याहनात्मानीति। भाष्ये निरपहेवीत्यमावाध्यत्वं। द्वितीयम
नुभाष्यदूषयन्नुसु निश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्चेति भाष्यं तावमाहाभ्यात्विति समवल्लत्वोथितविपर्यमविषये
सुशयः सेत्स्यतिपक्षानुमानता दित्यर्थः। भेदाभेदव्यवस्थावेद्धिंसाविधिनिषेधवत्। कार्यकारणयोस्त
हिनेकत्रस्तांभिरकांभिदे। यथाग्नीषोमीय। हिंसायां विधिः हत्वा हिंसायां निषेधः नैकत्र एवं कारणमेकका

तंतिकरति। अभेदश्चात्संतिके सति विद्यमाने इति छेदः। आक्षिप्ते कथं चिदेकदेशे पीव देद आपततिसः कार्यकारण
भावनिर्वाहक इति कृत्वा ब्रह्मपर्यंतस्योक्त इत्यर्थः। ननु छेदादिधान मेतदित्यादि शेषं भाष्यं न संज्ञामात्रं
आसेध्वीशीत्यादि ग्रंथेनेत्यार्थ्याला र्थं इत्यर्थः। भाष्ये विज्ञातारमिति कर्तृनिर्देशात्लिंगं काशकृत्स्नमते नैवम्
रिपं हरणी प्रसिद्धेव कारस्यात्ति [illegible] माह काशकृत्स्नीये नेवेति। शंका निराकरणात्वमेव दर्शयति ए कांतिकेति
ती यत्रत्वस्य सर्वभाक्त्वे वाच्च तत्केन कस्य इत्यात्मनोन्ये कर्मकरणे निषिद्धे तत आत्मानं जानात्विति शंका
यां स्वप्रकाशं विज्ञातारं केनविजानीयादिति तत्कर्मत्वप्रतिषिद्धं। एता निर्देशे [illegible] तानिषिद्धं न
शाक्या निष्प्रमाणादेः सत्यत्वादिति तत्कर्मत्व इत्यर्थः। अत्यंतनिर्वचनतत्केन। निषिद्धे योवि ज्ञातारमि ति
व्यावृत्तत्वेन जीवग्रहण निषेध इति केन चिदेमुक्तं मुक्तो। आत्मैवाभूदिति निर्देशोभेदप्रतिषेधा यत्र हिद्वैतमिवे
तीव कारेण द्वैतवेतस्योपक्रमाच्च श्रुत्यनुसारि काशकृत्स्नमतादत्संत द्वैतसिद्धौ जीवस्य ज्ञातृत्वमावे
आवस्थायां भूतं न दावलोचनेन तान्निर्देश इत्यर्थः। स्थितमिदानीं पौरुषेयी काशकृत्स्न द्दष्टिम नपेक्ष्य
श्रुतितश्च विनिर्णयं तद्व्याहन केवलमिति। यदि श्रुति विरोधात् काशकृत्स्न इति तन्मतमादृतं हंत किं न श्रु
तिविद्ध इति रश्चाचार्य इति शंकते केस्मात्पुनरिति पुंगौरवेण श्रुत्यनुमानादिरं प्रत्यक्ष श्रुतिर्दृष्टं मतं

त्याजीवस्थीरिहतुत्र लप्पउत्पत्यामुखतएवेतिसाक्षात् दृष्टं दुर्ग्रहणं भाष्ये भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्य जीवत्ता
नात्सर्वज्ञतानोपचाररतिजीवपक्षस्योपष्टंहणाभासोऽदृष्टमित्यादिभिः सर्वज्ञतानोपपादनादुपचारापोगा
दित्यर्थः। सिद्धांतभाष्यंगतार्थत्ववर्णनच्छलेन विवृतमित्यभिप्रेत्याह। सिद्धांतस्त्विति। लिंगत्रयसमाधिंश्लो
कोक्तं दर्शयति तद्देवमित्यादिना। पूर्वपक्षमाशंक्याचार्यदेशीयैर्जितद्रूपेण वद्धिरूपेण निरूपणं येषां ते तथा
अस्यांतमभेदे ब्रह्मभवत्परस्परमव्यावृत्तिप्रसंगात् ब्रह्मव्यतिरिक्ते जीवाभावे च तस्यैवोपदेशः स्यात्तस्य
चपूर्वकत्वादित्यर्थः। परमात्मनिदर्शयितव्ये भोविशेषाणामनोपक्रमः सनतयोरभेदमादायसंचाभेदः प्रति
२८५। ज्ञातिहृष्टः इति योजना। आश्मरथ्यमताद्भिन्नतिजीवो हीति। उपाधिसंपर्को हेतुः कालुष्येन जीवपरभे
दे। स एष हेत्वनादिकालो भेदहेतोर्गमकस्य संसारित्वादेरीश्वरविरुद्धधर्मस्येत्यर्थः। दृष्टं वैशेषिक दृष्टान्त
ना अणुरूपामनोत्हृष्टतापव्याननद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपे विहाय इत्युदाहृतं व्यंतद्वितथावि
ज्ञानिनिः स्यस्य पूर्वोहृअर्थसाम्यात्नुपपन्नमोऽस्येमानद्यः स्यंदमानाः समुद्रं प्राप्यास्तंगच्छंतीत्युदाहरतुअ
नेनजीवेनात्मनेति सामानाधिकरण्यं कार्यकारणभावेन भेदाभेदपरमितिशंकितेपरिहरति। न चैते आरति
आश्मरथ्यमते कार्यकारणभावस्य वास्तवत्वेनन्यूनत्वात्किपानपीतिभाष्यनिर्देशायोगमाशंक्याह।

मात्मैवाभूत्तत्केन विजानीयादिति। वाक्यं विदृष्णोत्थानं द्वैतविषयाभावेप्यात्मभूतं ब्रह्म जानीयादिति
त्रांकापनुत्तये विज्ञातारमरे केन नाविजानीयादिति वाक्यं न द्यान्वष्टे ब्रह्मवेति। येनाहं नामृता स्यामित्यमृ
तत्वोपक्रमाद्बृहदुदुभ्याहिजिज्ञस्तदुपपादनात् ब्रह्म तं परादादित्यादि द्वैतनिंदा इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्यार
भ्येदं सर्वं यदयमात्मेत्यंतमद्वैतगुणकीर्तनं। अस्तीत्याख्यातप्रतिरूपकमव्ययं अविद्यमानपूर्वपक्षमि
त्यर्थः। यद्यपीह जीवब्रह्मलिंगसंदोहे सर्वात्मब्रह्मण्यंतर्गतं तो जीवधर्मान्ब्रह्मपरतया योज्यंतेत्रा
स्यर्थः। यद्यपीह जीव [illegible] नापि प्रसिद्धजीवानुवादेनाप्रसिद्धब्रह्मात्मत्वबोधनपरतावधार्यते सुबु
तर्दनाधिकरण एव तल्लिंगैः तथापि जीवमनूद्य ब्रह्मत्वबोधेनाहनुवाद्यविधेयपर्यालोचनया तेद्दावेति मत
ष्प्रकांस्यधिकरणे तल्लिंगैः तथापि जीवमनूद्य [illegible]
निरासेन ऐकांतिकमद्वैतं प्रतिपाद्यत इत्याह। मैत्रेयी ब्राह्मणे विषये जीवमात्रपरत्वप्र
निरासेन ऐकांतिकमद्वैतं तं प्रतिपाद्यतइत्याहात्रोच्यत इति। भोक्तृत्वादीनां भेदाभेदपरत्वेन शंकयमा
र्वपक्षेण प्रस्तावमात्रं तत्किमर्थमित आह भोक्तृत्वेति भोक्तृत्वादीनां भेदाभेदपरत्वेन शंक्यमा
नानां समाधये समाधानाय इत्यर्थः। भोक्तृत्वं विभजते पतीति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति आ
त्मनस्तु कामाय जायाप्रिये त्यादिसंबंध इत्यर्थः। तत्र नाम हनापीति॥ विज्ञातारमरे केन विजानीया
दिति श्रुतिमित्यर्थः। जीवरूपेण ब्रह्मण उत्थानमुत्पत्तिमाह। साक्षाद्वेति। भोक्तृत्व [illegible] तत्त्वाभ्यामभ्यां

वेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्या
नानीति। अथर्वाङ्गिरसां तथा च तु विधो मन्त्रः इतिहास उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसं मैसकमर इत्यादिः।
पुराणं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादि सर्गादिकथनं। विद्या देवजनविद्याध्यायाः उपनिषदः प्रियमित्ये
तदुपासीतेत्याद्या रहस्योपासनाः। श्लोकाः ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका इत्यादौ निर्दिष्टाः। सूत्रा
ण्यात्मेत्येवोपासीतेत्यादि वस्तुसंग्रहवाक्यानि। अनुव्याख्यानानि संग्रहविवरणानि। व्याख्यानानि मं
त्रव्याख्याः इत्यष्टविधं ब्राह्मणमित्यर्थः। श्रुतोक्तेशाद्दृष्टार्थादर्थस्य स्थितिरुक्तेति वदन्नामरूपप्रपञ्च
।१३८५। कारणतां ब्रह्मण इति भाष्याभिप्रायमाह यद्वा वेति सिद्धान्त एव प्रकृत इति गतार्थत्वं शंकते ननु संकाव ॥१३८॥
सरेऽपि युक्ता सिद्धान्तसाध्यव्याख्या स यथा सैन्धवखिल्य इति वाक्येन ज्ञाननिमित्त आत्यन्तिकप्रलयः
प्रपञ्चस्योक्तस्य किं तत्र माह यथा सामुद्रमिति खिल्योद्धृतः आत्यन्तिकप्रलये प्राकृतो प्रलयो दृष्टान्तत्वेनोच्यत
इत्याह नेत्यादिना समुद्रे त्वपां प्रलयः प्राकृतप्रलये दृष्टान्तो स यथा सर्वासां स्पर्शानां त्वगेकायनमित्यादि दृष्टान्तप्रबन्ध
स्तत्र हि महाप्रलयसमये त्वगादिशब्दस्य स्पर्शत्वादिसामान्येषु तद्विशेषाणां तेषां च सामान्यानां क्र
मेण ब्रह्मणि प्रलय उच्यते इति। एवं वा अर इदं महद्भूतमिति श्रुतिं व्याचक्षाण उदाहरति द्वाभ्यामिति करणैर
वच्छेदोऽस्त्वं यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीति वाक्यं विभजते न्महोवाचेति। यत्र त्वस्य सर्व

मा॰ह्याममृतत्वेति।अमृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यमुक्त्वा दर्शयितुं वाक्यसंदर्भमुवाचेत्यन्वयः।वाक्यसं
दर्भमाह स्म त्यात्मेति।आत्मा वा अरे इति कृतसंधिको वेदद्रष्टोऽनुकाराद्दाशङ्क्यः।विहितानि विधिवन्नि
गदैर्बोधितानीत्यर्थः।कस्मादित्यत्र इहश्रवणादित्यनुषंगः।श्रवणादीनि साधनानि यस्य तत्तथोक्तं।आत्मनो वेत्या
दिवाक्ये विदितमित्यस्यानंतरं भवतीति शेषो द्रष्टव्य इत्यर्थः।मतिर्मननं।विज्ञानं निदिध्यासनं।श्रवणादिनापि
दर्शनं तेनेत्यर्थः।आत्मदर्शनफलमुक्त्वाऽनात्मदृष्टौ दोषदर्शकं वाक्यमवतारयति कुत इति।ब्राह्मण्या
द्यभिमानोनियोऽयत्वाविर्भावनेनात्मतत्त्वाद्धि दुंशयेदित्यर्थः।यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य नवाद्याञ्छब्दां
च्छक्नुयाद् ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीत इत्यादि श्रुतिस्थितमनुमानं।वि
शदयति प॰ त्वेवं।तद्वदिति।सदृष्टांतो यथा लोके दुंदुभेर्हन्यमानस्य लक्षण ग्राह्यहन्यमानदुंदुभ्य
भिव्यक्तशब्दत्वसामान्यस्य विशेषभूतान् शब्दान् सामान्याद्भात्यत्वेन ग्रहीतुं न शक्नुयादिति सतिरेकः।
एवमन्वयोपि दुंदुभिशब्दत्वस्य ग्रहणेन तद्विशेषशब्दो दुंदुभ्याघातसंज्ञको गृहीत आघातस्य वा ग्रहणेन त
द्गतांतरविशेषशब्दो गृहीतइतिश्रुत्यर्थः।आर्द्रैधोऽग्नेरिति आर्द्रैधाः अभ्याहितः रूपचितः पंचम्यर्थेच
धूमोधूमग्रहणं विस्फुलिंगाद्युपलक्षणार्थं।किं तन्निश्वसितं तदाह श्रुतिः।यदृग्वेदो यजुर्वेदः साम

फलप्रदाः नाम नाड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इत्यत्र पुरीतदर्थ्यात्माधारत्वोक्ते
रेवमाकाशः किं न स्यादत आह य एष इति। भूतयमर्थमिति जीवनिरासहेतुप्रश्नोत्तराभ्यां स्थितपाक्षिप्तादेः सू
त्रेष्वोत्सूचना आनन्दमयाधिकरणभाष्योक्त प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशं दर्शयति तोहेति महत्वान्नहेतुं हनूपाड
र आपो वासस्तद्वे नास्य विद्यते इति तत्रोक्तः। प्राणस्यैवस्वं ज्ञात्वा सोमराजत्वं अपेतु तस्य प्राणस्यापेः
शारीरं ज्योतीरूपमसौ वा इद इति श्रुतेः। आपेषं आपिथ्यापिष्य यत्र सुषुप्तस्तत्स्थानं किमिति प्रश्नः यदा पुरुषः
स्वपिति त्यथ तदा प्राण एवैकीभवति प्राणः सर्वदेवानामात्मत्वेन महत्वाद्ब्रह्मतच्चात्र ब्रह्मत्वादिति परोक्षपास
स्तेतपरोक्षप्रियत्वाद्देवानां अस्माद्ब्रह्मराह्वात् पूर्वपक्षे ब्रह्मोपक्रमः प्राणे घटितः। सर्वेषां श्रेष्ठत्वं गुणोक्त
॥१३७॥ र्वं आधिपत्यमैश्वर्यं स्वाराज्यं अनन्याधीनत्वं मनः मन उपाधिको जीवः प्राणबंधनः प्राणाश्रयः। वाक्यान्व ॥१३७॥
यान्न। अत्र जीवब्रह्मलिङ्गानां विरोधः पूर्वत्र ब्रह्मोपक्रमात् तत्परत्ववदिहापि जीवोपक्रमात्तत्परत्वेति।
संगतिः क्वचित्समन्वयस्य जीवमात्रपर्यवसानं निषेध्यात्साक्षात्संगतिः। मैत्रेयीब्राह्मणार्थमनुक्रामन् प्रातर्दन
नयेन जाग्रितामाशंकते नन्वित्यादिना। पिपासतां तु मिष्ठता। कात्यायन्या द्वितीयभार्यया। पद्यदितो गोः
तावन् प्रातर्दनमामृताकिंस्यामिति प्रश्नः। उपकरणवतामशनवसनादिमतां। सिद्धरूपस्य वित्तस्यामृतत्व
साधनाभावप्राप्तेः प्रतिषेधायोगमाशंक्य तत्साध्यकर्मद्वारा प्राप्तिमुपपादयत्येवमिति। श्रुतौ तत [illegible] छद्वार्थ

पुरुषाणां परामर्शे एतेषां पुरुषाणां कर्त्तेत्यनेन पुनरुक्तिरित्युक्तं। तत्र पूर्ववादिनः पुनरुक्तिपरिहारमाशंक्य
भाष्यव्याख्यया परिहरति निर्दिश्यन्तामित्यादिना। कृतिशब्दनिर्दिष्टेति। यद्यपि कर्त्तेति शब्दे कृतिरपि भाति
तथापि प्राधान्येन। निर्दिष्टेत्यर्थः। कार्योत्पत्तिः कर्तृव्यापारस्य साध्यतया फलत्वात्तत्वं नास्ति येयत्वं किं
त्वनुपपत्तिगम्यत्वं। न देव दृश्यते न हीति। शब्दोक्तपुरुषाणामेतच्छब्दापरामर्शेन आर्थसन्निधिना जगन्मात्रपरा
मर्शेनैव कृतप्रतिवचनमपि पौनरुक्त्यचोद्यं भाष्ये क्रमप्राप्तं व्याचष्टे ननु प दीति। इदानीमन्यार्थं तु जैमिनिरिति सू
त्रस्य भाष्याणि व्याचष्टे ननु प्राण एवेत्यादिना। प्राणशब्दो हिरण्यगर्भवाची कुतोऽस्य प्रतीतिरिति शंकार्थः
आत्मशब्दात् गम्यत इति परिहारः एतस्मादिति वाक्योदाहृतेरेव वेदान्तार्थत्वासिद्धेरुत्तरभाष्यं तेषु व्यर्थमाशं
क्य सर्ववेदान्तानुगतिस्तेन दृश्यते इत्याहापि चेति। भ्रमसंस्कारे सत्यपि प्रोद्भूतभ्रमाभावान्मुक्तोपमानं सुषु
प्तेरूपसाध्ये नमाप्ये कृतमित्यर्थः। विभक्तेत्युपाधिजनितविशेषेत्यादिभाष्येणेति शेषः। नह्याचष्टे उपाधि
जनितेति। ननु विज्ञानमित्येवास्तु किं विशेषेति विशेषणेनात आह यदीति। एतद्विशेषणाविशिष्टं विज्ञानं यत
तन्नष्टे नसद्रूपं ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति कृत्वा नोपाधिजनितं नापि तेन ब्रह्मस्वरूपेण रहितमात्मनः स्व
रूपमतो विशेषपदेन ब्रह्मस्वरूपविच्छेद्यं रहितस्याभावे हेतुमाह। अप्रकाशस्याप्रहाणादिति। एतस्याः ईशरूप
भागमननमिति भाष्यं व्याचक्षाणः सुषुप्तौ ब्रह्मभावे दृष्टीकर्तुं तद्व्यतिरेके संसारमाहयदा त्विति। ननु हिताहित

कृष्ण

स्फलिंगाच्चेच्चेद्युरस्येवमेवास्मात्सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंत इत्यादिकमयादानप्रश्नोत्तरे बहुदृष्टं। एतानि न
नहिरण्यगर्भे संभवतीति जीवस्य जीवांतरात्मत्वायोगादित्यर्थः। प्रश्नस्योत्तरस्येति चैकवचनेन नं बहुत्वेवज्ञा
त्वपेक्षां। न केवलमनुपपत्त्या प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मार्थत्वमपि त्वात्मशब्दादपीति वकुपृच्छत्यप्यकस्मादिति। निर्णीतार्थ
वाक्ये रूढिर्बाध्येत्याह तदेवमिति। व्याप्तशक्तिर्धाने सतीत्यर्थः। ननु तवापि सर्वकर्तृत्वेसि ह आह इत्यादिकर्तृत्वपुन
रूक्तमत आह तदुक्तमिति। न तावद्व्यापकोक्तिरेकदेशोक्त्यापुनरुक्ताप्रवेन्नापेक्षरेशोक्तिर्व्यापकोक्त्यादित्यादेरन्य
त्राविशेषोर स्फ संकोचरतिवाक्याकिभ्रमापोहार्थत्वादित्यर्थः। कथं तर्हि ब्रह्मपरे वाक्ये जीववाची पुरुषशब्दः=
१३६ श्चातआह जीवेति। प्राणयतीति योगादित्यस्य संज्ञाप्रदब्रह्मप्राणशब्दो वक्ति जीववाची तु पुरुषशब्दो जीवसुप्तिस्थान
कृतब्रह्मणोऽध्येवर्थ इत्यर्थः। ब्रह्मभावापेक्षया ब्रह्मशब्देन जीवोपलक्ष्यते ब्रह्मशब्दोपक्रमो मृषावादिवाक्य १३६।
पवादविश्वकर्तृत्वं च वक्तुं सममंजसमित्यर्थः। ब्रह्मत्वेन जीवस्य न प्रतिपाद्यतापीत्याह नवानधिगतेति। स्वरसः
स्य भावः। ब्रह्मणाऽलोकानधिगते नाधिगत जीवोपलक्षणं चानुपपन्नमित्यर्थः। ननु किं जीवस्य ब्रह्मोप
लक्ष्यकत्वे न प्रसिद्धावपि जीवप्राणावनूद्य नामादिवदुपास्ति विधीयतामिति शंकां निराकुर्वन् जीवमुख्ये
तिसूत्रं व्याचष्टे न च संभवत्येकवाक्यत्वे इत्यादिना एवं प्रसंगागतं जीवमुख्येति सूत्रं व्याख्याय याथिक
रणाद्यसूत्रव्याख्यामेवानुसरति स्यादेतदित्यादिना। पूर्वत्रस्पर्शे वैतत्केषम्प्रेत्येतच्छेदेनादित्यादि पुर

स्फुलिंगा व्युच्चरेयुरेवमेवास्मात्सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठंत इत्यादिकमप्यादानप्रश्नोत्तरं बुद्धिस्थं। एतानि न
न हिरण्यगर्भे संभवंतीति जीवस्य जीवांतरात्मत्वायोगादित्यर्थः। प्रश्नस्योत्तरस्येति चैकवचनं बहुत्वे जा
त्यपेक्षं। नकेवलमनुपपत्त्या प्रश्नोत्तरयोर्ब्रह्मार्थत्वमपि त्वात्मशब्दादपीति व कुपृच्छत्यप्यकस्मादिति। निर्णीतार्थ
वाक्ये रूढिर्बाध्येत्याह तद्देवमिति। व्याप्तार्थकसंनिधाने सतीत्यर्थः। ननु तवापि सर्वकर्तृत्वेऽस्तीह आदित्यादिकर्तृत्वं पुन
रुक्तमत आह तदुक्तमिति। नतावद्व्यापकोक्तिरेकदेशो त्यापुनरुक्तापत्तेर्व्याप्येकदेशोक्तिर्व्यापकोक्त्या। इत्यादेरन्य
त्राविशेषेऽपि रक्षसंकोचरतिवाक्यशिक्षमापोहार्थत्वादित्यर्थः। कथं तर्हि ब्रह्मपरे वाक्ये जीववाचीपुरुषशब्द-
१२६ श्रुतत आह जीवेति। प्राणयतीति योगादिस्पष्टं ब्रह्मप्राणशब्दो वक्ति जीववाची तु पुरुषशब्दो जीव तु निर्स्थान
कृतब्रह्मणोऽन्वेत्येवेत्यर्थः। ब्रह्मभावापेक्षत्वाद्ब्रह्मशब्देन जीवोपलक्षणे ब्रह्मशब्दोपक्रमोऽमृष्यावादिवाक्याक्य १२६।
पवादेर्विश्वकर्तृत्वं च वक्ष्यमाणं जलमित्यर्थः। ब्रह्मत्वे जीवस्य न प्रतिपाद्यतापीत्याह नवानधिगतेति। स्वरस
स्य भावः। ब्रह्मणा लोकानाधिगते नाधिगत जीवोपलक्षणं वानुपपन्नमित्यर्थः। ननु किं जीवस्य ब्रह्मोप
लक्षकत्वेन प्रसिद्धावपि जीवप्राणावनूद्य नामादिवदुपास्तिर्विधीयतामिति शंकां निराकुर्वन् जीवमुख्ये
तिसूत्रं व्याचष्टे न च संभवत्येकवाक्यत्वे इत्यादिना एवं प्रसंगागतं जीवमुख्येति सूत्रं व्याख्याय यौधिक
रणाद्यसूत्रं व्याख्यामेवानुसरति स्यादेतदित्यादिना। पूर्वत्र स्पर्शे वैतत्केऽर्थे स्यात छंदोनादित्यादि पुर

शब्दादिति। नूद्धार्थं गृहीत्वा तदविनाभूतलक्षणादित्यर्थः। अथ हेति न तत्संबंधि निलक्षणा। यद्यपि ब्रह्मशा
ब्दाश्रवणात् स्पष्टं ब्रह्माभिधानं नोपलभ्यते। तथापि प्रश्नप्रतिवचनयोः क्वैष इति आपाए वैकधा भवतीति च
स्वप्नभीप्रश्नाभ्यां जीवप्राणाभ्यो भेदो वगम्यते। अत आह जीवव्यतिरेकश्चेति। जीवातिरिक्तो हिरण्यगर्भस्य प्रा
णत्वान्न ब्रह्मसिद्धिरित्यस्माकमिष्टासिद्धिरित्यर्थः। मृषेति। आदित्यादीनब्रह्मणो ब्रह्मेति मृषावादिनं वाला
किं मृषा वै खलु मा संवदिष्ठा इत्यापाद्य निरस्य सत्यं ब्रह्माभिधित्सन् राजा यदि स्वरूपेण जीवं प्राणं वा ब्रूया
त्ततो सत्यं ब्रूयाद्वा हीस्याद्यदि जीवादि ब्रह्मत्वेन वदेत्ततो मिथ्यावदेनत्वानुपपन्नं तस्माद्ब्रह्मैव वदतीत्यर्थः। का
नरइइ नीलक्षमानवर्णामिति मिथ्यावद्य मिथ्यावदनं। एवं च भिन्नवक्तृकवाक्यद्वयस्यापि धर्मप्रसक्तितन्निरा
समरतयैकवाक्यत्वात् अक्षेपक्रमसिद्धेः सिद्धं चास्योपसंहारेण संगानमिति ब्रह्मपरत्वं सर्वस्य संदर्भस्येत्या
ह तस्मात् ब्रह्मतद्इति। हेतूनां ब्रह्मपरत्वनिश्चीयतद्रत्कपरिहनप्रति तथैवान्वयः सर्वश्रुतेरसंकोचो निरति
शायफलोनोपसंहारे हेतुरुक्तः यद्वादेति वैरेकनिर्देशो हिरण्यगर्भस्यादिति तत्राह। क्वैष इति। हे बालाके
एष पुरुषः क्वैतदशयिष्ट एतदिति क्रियाविशेषणं इत्यामित्यर्थः एवं जीवाश्रयः प्रश्नः क्व वा एतदभूदिति भ
वनप्रश्नः। भवनं तादात्म्येन वर्तनं शयनमसंबोधः कुत एतदागादित्यपादान प्रश्नः आपाए वैकधा भवतीति
भवनप्रश्नोत्तरं। आदिशब्दात्तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येतीत्यादि शयनप्रश्नोत्तरं यथाग्नेः क्षुद्राः वि

क०८८

शाकल्य तस्य हिरण्यगर्भरूपेण वेश्यत्वोपपत्तेर्वाक्यशेषस्य च प्राणश्रुतेः कर्मशब्दस्य रूढार्थत्यागाभावाच्च प्राणस्य
व कर्मसंबंधीत्याह वाक्यशेषं चेति। त्रयस्त्रिंशदादिदेवानां कारणभूतः कोदेवः कतम इति पृष्टे शा
कल्ये स तदा हिरण्यगर्भात्मक प्राण कार्यत्वमादेशत्वादेरित्यर्थः। पाप्मसु भूतेषु चायं लौकिक वृत्तिः संकुचि
तवृत्तिः सर्वशब्दः। संकोचमेवाह च दूनिति। संप्रति विप्रतिपन्नवचनयोरेकत्वमुपेत्यापि पूर्वपक्षसंभवमाह
यादित्विति। यद्यपि गार्ग्यो ध्यातस्तथापि तत्रांते ब्रह्मोपक्रमः सहस्रमेतस्यां वाचि ददम इति ब्रह्मप्रतिज्ञा
यां शतलागोसहस्रस्य दत्तत्वात्। अत उपक्रांतं ब्रह्मैव गार्ग्यप्रतिविशेषतो निरूप्यमिति यदि मन्येत तथापि
॥१३५॥ कवादीनामपि नैतत्परब्रह्म। तथा न उपसंहारे जीवनिर्णयादित्यर्थः। उपेतं शिष्यभावेन गतं। प्राणो हि
सुषुप्तौ व्याप्रियते स चेतनश्चेदूहत्वात् [illegible] शिष्यं नाम जानीयात् न च जतिवान तस्य सुषुप्तस्य याष्टिघा १३५॥
तेनोत्थापनात् प्राणादिव्यतिरिक्तं बोधयतीत्यर्थः। उपसंहारशेषोपि जीवपर इत्याह परस्तादपीति। ननु
जीवस्यापि सर्वगतस्य निरवयवस्य च परिस्पंदपरिणामयोरसंभवात्कथं परस्यैवैतत्कर्मेति निर्देशस्तत्राह
यस्य चैतदिति। जीवप्रेर्यदेहादिसंबंधि कर्मणश्च जीवसंबंधित्वेनोपचर्यत इत्यर्थः। साक्षाज्जीवसंबंधिधर्म
धर्मौ कर्मशब्दो व्याकृताणिक इत्याह कर्मजन्यत्वादिति। ननु योगद्वारा जगद्वाचिनी यतां ने लोहरूढ्यनुसा

मित्यर्थः। मध्ये पि ब्रह्मपरामर्शमाह। आदित्येति। पुरुषकर्तृत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्रासंभवादित्यन्वयः। अवच्छेदकेप्रकर
णादौ वस्तुतो नान्यत्र प्रमाणमस्ति। इहमात्र जगतः परामर्शोऽस्तीति यज्जगत्कर्तृत्वमर्गवेतं तस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासंभवा
दित्यर्थः। जगत्कर्तृत्वमन्यत्र ब्रह्मणो नेति युक्तानि। वाचस्पतावनुपलब्धेऽपि मूलानाढ्योऽयो विरोधपरे। जीवास्तु तेऽजग
त्सर्वं सकारणमिति ब्रुवत्। द्विपनू समन्वयं जीवेन च्छेद्रो वाक्यतिः कथमिति। अधिष्ठाने हि ब्रह्मन जीवः
अधिष्ठाने च समन्वय इत्यनवद्यं। इह हि वाक्यभेदापादने न तावदस्य तात्पर्यमित्याह। उभयतरस्मादिना। अ
त्रवाष्कलिवाक्याद्ब्रह्म मन्यते सिद्धान्ती राजवाक्य ~~भेदेन~~ ह्यनाद्य इत्याह ब्रह्मेतरत इति। न द्वितीय इत्याह यस्य
चेति। ननु वाष्कलिवाक्यगतब्रह्मप्रतिज्ञया राजवाक्यं ब्रह्मपरमस्तु भिन्नवाक्यादिवाचार्यवाक्यमित्याशं
क्याह न चेति तत्र हि वक्तृभेदेऽप्येकवाक्यताऽग्निनिर्दिशिंतौ। आचार्यस्त्वेतेन निवकेतिर हेतुभावाद्वाक्यभेद
रित्यर्थः। ननु वाष्कलिवचने ब्रह्मशब्दस्य का गतिः अत आह। तस्मादिति। शब्दवाक्यार्थ एव ग्राह्याभ्यां न त्वा
तृगार्ग्योक्तिरत्र पूर्वपक्षत्वादस्मत्त्वादित्याद्येत्यर्थः। ननु राजवाक्येऽप्यंगीक्रियमाणे सर्वजगत्प्रातिकर्तृत्वं
ब्रह्मलिंगं गम्यते। तत आह। अन्यचेति। ब्रह्मकार्ये जगति योगसंभवमंगीकृत्य नू ध्यापारे हारमुक्त्वा योगासं
भवमाह न च ब्रह्मण इति। उदासीनस्येत्यस्येदं तो त्वाब्रह्मणि कृत्स्नभावाज्जगत्त्वकृतत्वा योगद इत्यर्थः॥
ब्रह्मणो यदि नव्यापारत्वत्तत्राकस्य तर्हि ननु प्राणस्यास्त्वनुसोपि कथं वेदितव्यतयोच्यते प्रसिद्धत्वादस्यो

पेक्षेत्यर्थः। इदमसादिवाव्यक्तं आसीत्। तद्यदात्मना आसीत् तत्कारणं सत् अर्थक्रियोन्मुखमासीत् का
र्यरूपेण च सम्भवत्। तत्र कारणविषये एके आहुस्तेषां मतं दूषयति कुतस्त्विति। तद्देवाह कथमिति व्यतिरेकमु
क्त्वा अन्वयमाह सत्त्वेवेति। इदं जगत् तर्हि इदानीमव्याकृतं कारणमासीत् तत् किं तत्कारणं शब्दार्थात्मना व्या
क्रियत क्रमेण च तत्। भाष्ये तद्द्विरूपेण कामयित्वेव वचने नेतिसोकामयतेत्यत्र नेत्यर्थः। अपरस्प्रेक्षत्वमिदं
सर्वमसृजतेति ख्यातं न्यं। तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति तद्विषय आत्मशब्दः। संप्रदायविद्वचनेनान्यथा
न्यथेति विप्सा इत्युक्त्वा ब्रह्मसुवर्णं। अव्यक्तापि ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः। प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्तिकेन्द्रेण विज्ञान
॥१३४॥ मित्यर्थः। मृत्युमत्येतीत्यन्वयः। ब्रह्म इत्यनेन वेदः वेदं साधुः स्यत्। परस्परमात्मावलोकेनोपलभ्यते इतिवत् कः। पूर्णो १३४।
तिमिन्नुत दातिच श्रोत्राद्यात्स्वोवति॥ ७५॥ जगद्वाचित्वात्। अत्र काचित्क हैरण्यगर्भमतं द्योतककर्मशब्दस्य
ब्रह्मानुगुण्यवर्णनात्संगतिः। उपक्रमानुरोधात् ब्रह्मेति उपसंहारानुरोधेन जीवः ब्रह्मवाद्दृश्य
सब्रह्मस्य द्विलाचभ्रतरति प्राणेपिप्रयुक्तत्वादिति शेषः। एकवाक्येसच्छब्दात्सच्छब्दो नीयतां वाक्यभेदस्तु न प्र
ह्मशब्दात् कर्मशब्देन यद्वा इति संगतिः। यद्वात्व त्राप्येकवाक्यत्वं तद्वाक्यशेषोत्तरस्सच्छब्दानुसारेण प्राचीनो यच्छब्दा
नीत एवमुत्तरस्मात्कर्मशब्दात् प्रापो ब्रह्मस्य नयनमिति संगतिः। प्रातर्दनविचारेण गतत्वं शंकते नाचेति।
तत्र त्युपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वे सति जीवप्राणलिङ्गयोर्ब्रह्मपरतयानयनं कृतं तद्दिहापि सम्भे

तया समन्वयो नासिद्ध्यति पराभ्युपगतमेवं रूपपूर्वपक्षनिषेधार्थ इत्यर्थः कारणत्व इति सप्तमीमादाय सू
त्रैकदेशेन वाक्यानां कारकेण कार्ये परस्परविरोधे तत इति पूर्वपक्षोक्तहेतोरसिद्धिरुक्ता। मानप्रतिपत्तयोच्यत इत्या
ह ज्ञाका सा सिद्धिरित्यादिना प्रतिज्ञानविज्ञानाभावे हेतुपरं सूत्रावयवं व्याख्यायैकुत इति। पुनरावृत्या कारणत्वेनेति
तृतीयांतमित्युभा वाक्यार्थविवक्षित्वा यथाव्यपदिष्टपदार्थविवरणपरत्वे न व्याख्यातिकेनेति। एवं कारणवि
ज्ञानेनिषेधकत्वेन सूत्रं व्याख्याय संप्रति कार्यविज्ञानुपरिहारपरतया योजयत्यनुरति कथ्यमः प्रकारः। अस्यां
व्याख्यायांच कारः समुच्चये। नदुक्तं नस्पष्टाव पीतिकारत्वेणं न विज्ञानं नर्वेव कार्यक्रमे इति सूत्रे इह प्रतिज्ञे। आद्या
प्रागुपपादिता द्वितीयायां हेतु योजयति यथा व्यपदिष्ट इति यथाशब्दो ऽनतिक्रमार्थः अलयस्तेजः सृष्टिमात्रमुक्तं
न क्रमो भव्यन्तर इत्यर्थः। परस्य कार्यांतरस्य व्यवधानमंतरेणतेजसोजलस्य भवत्वाभिधानात्क्रमो सन्निरपीसेवा
ऽतक्रमभंगाद्यथा व्यपदिष्टोक्तिरसिद्धेति शंकते नन्वेकत्रेति। सिद्धांतीनुस्याक्षा द्रुमस्य सृष्टत्वमव्यवधानानि देशस्य प्रयो
ज्ञानेन ननु कार्यांतरस्यासर्ग इति मन्वानः पूर्ववद्वावृत्या तृतीयांततामादाय साक्षात्सृष्टं वाच्याहृत सूत्रावयव व्या
ख्यायापरिहरति। अतआह हेति। पूर्वत्रेत्थंभावे व्याख्यातत्वात् द्रुमनुत्यर्थमाह हेतावित्ति। अयिस्तात् घृतचूर्णद्र
ष्टीर्णा कार्या। नामरूपाभ्यां व्याक्रियते तेनि कर्मकर्तरि कर्मणि वा ठकारः आद्येकर्मत्रपक्षत्रे हेतुमाह न होति तूयतं
के द्वारः स्वयमेवेति भिन्नकर्तृके कर्मे न सो कर्यापेक्षया कर्मकर्तृत्वमुच्यत इत्यर्थः। द्वितीये तिस्फुटे वाच्यकर्त

नानाकार्याणि कुर्वाणो देवदत्ते प्रथमस्येवारम्भस्यापि तेन साक्षात्स्पृष्टत्वात्ततो निष्पत्तिर्वक्तुं शक्या तथा पूर्वकार्यस्यो
त्तरकार्यनिमित्तत्वात्तु कार्यात्कार्यान्तरसंसर्गश्च शक्यवचन इति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह तत्र येहापीति अनन्त
ळिळेतितेजसः प्राथम्यनिर्देशस्तत्त्वमाध्यम्य गृहनस्य प्रकृतत्वात्। तर्हि किं तत्त्वात्। नहि कथ्यानि दृशविरोधस्तत्राह्य
सिद्धिविति। ओं ओंकाराशवायुतेजसां क्रमेणोत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्क्रमाभिधाने हि विरोधः स्यान्नतु तेजसः साक्षाद्भूलक्षणः स
ळिमात्राक्रियानेन त्यनेन क्रमो बाध्यत इत्यर्थः। एवमपि त्रुत्स्यभावमुक्ता नस्त्रष्टशे तिश्लोकभागं व्याचष्टे ष्फ
पत्तेति। प इत्वादि धूमसंदेहेन दहनसंदेहवत्स्वजसंदेहात्स्पृष्टसंदेह इति तद्दूनु आपनुदति न वस्तु द्विविनोगान
॥१३३॥ मिति। सत्यादिळक्षणकमानगमाय तद्दानं योपपिपाद्दपिनयाजगतस्तत्रारोपः श्रुत्यासहद्विरूच्यते मनुसृष्टो ॥१३३॥
तात्पर्यमतो मिथ्याभूतायां सृष्टौ विगानं न दोषोपित्वळंकार इत्यर्थः। ननु सृष्टेः कुत आत्मत्रामित्यर्थता विपरीत
ताकस्मान्नस्मादित्तत आह तत्तु ज्ञानं चेति। तदनुगुणतयाति व्याख्याताव धृतपूर्णदीकायपमित्यर्थः। मतत्त्व
स इत्येव मन्वयेति श्लोकभीग व्याख्येयप्रकारण इत्यादिना। तदप्येव इत्यादि परिहारः। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेतिप्र
कृतं प्रसृत त्रशाद्धाः समानार्थे तच्छब्देन परामृष्य श्लोके नासदभिधाने श्लोकवाक्यसंवं हे स्मादेत्यर्थः। श्रुत्यंत
इस्सदेव सोम्येत्यादि। मानान्तरं विमतं स तुल्यं कार्यत्वात् लंभवारित्याद्विनिरा कार्यं तया कविदिति श्लोकभागवि
नजेत हेक इति। यदा कार्यविगानमुपेत्य कारणेतद्भावकल्प्यते तदा समुच्चयाभावाच्चकारस्य शङ्कास्समानार्थ

पादांतरसंगतान्यप्यवांतरसंगतिर्लोभादिहठाठिखितानि।प्रकृतिश्चेत्यस्य त्वध्यायस्यावसाने ठिखने निमि
त्तं वक्ष्यते।एतेनैतस्यापि न्यायस्यातिदेशत्वादध्यावसानएव निवेशः।जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति
विप्रतिपन्ने विशेषे पूर्वत्रान्नत्युक्तौ निषेधे विकल्पे नोपास्तो।निवेशाद्विरोधत्वकरहेतुसिद्धे कारणे विकल्पायोगाद्विरो
धेसत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह वाक्यानामिति।वाक्यानां कार्यविरोधात्कार्यद्वारगम्ये जगद्योनोन समन्वयो वेदां
तानां कारणे विगानात्तदुपलक्ष्ये परात्मनि चेन्न सिध्यतीत्यर्थः।विभिन्नक्रमाऽक्रमा व युगपदुत्पत्तिस्तत्र
तिपादकानामित्यर्थः।आत्मनः आकाशस्तेजोसृजते तत्र विभिन्नः क्रमः।सएमान् लोकानसृजतेत्यक्रमर
ति।तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते त्यादीनि कर्मकर्तृविधानात्स्वयं कर्तृकत्वं शंसीनीति।ननु कार्यविगाने ब्रह्मणि।किमा
यातमत आह सृष्टा वेति।धूमधूलिसंदेहे तन्न व्यामिसंदेहे तद्गमके कार्यसंदेहात् गम्यब्रह्मसंदेह इत्यर्थः।
कार्यविगानमभ्युपेत्याह सर्गे तिस्यमं कर्तृकत्वाऽन्यकर्तृकत्वाभ्यां सर्गे ऽक्रमाक्रमप्युत्क्रमैस्तत्क्रमेव विवादे
पि सृष्टरि स विवादो न विद्यते सर्गस्य वा वि वक्षितत्वात्तद्विवादोऽकिंचित्कर इत्यर्थः।कारणविगानं परिहरति स्वत
स्त्वेति।असद्वा इदमग्र आसीदित्यादावसद्शब्देन व्याकृतनामरूपाभिव्यक्तिश्च न्यक्तिः।तद्धैक आहुरित्यत्र निराकरणीय
त्वेनानुवादो सदिह चरस्त्यर्थः।अपिशब्दात् सर्गक्रमे च न विवाद इति सूत्रवृत्तं तत्र कटयति नु तावदित्यादिना तत्र विभि
न्नक्रमत्वं तावत्परिहरस्यनेकारि वि।पर्षवद्दातः कुशलः सं पवनं मिश्रपांधृत पूर्णप कान्नविशेषः।क्रमेण

श्रम

ग्रत्वेनाभवमध्यं ब्रह्मनिश्चित्यु निश्चयेन तानवंतः पांचजन्यया प्रतमा। विप्रा इति तिविरा मनुष्यरूपया
रईडेआक्रांत मेघोवाजरैः स्वक्षत्रसृष्टाः। यत्सूर्यादि कालज्ञानवचैद्य मुनि तज्ज्योतिषामादित्यादीनां कालसकमम
तत्वेन आयुष्येत जीवनगुणतया वंदेवा उपासते तेनत आयुष्यं तो जाता। अस्मिन्मंत्रे षष्ठांत ज्योतिषां पंचवसं
रक्षासूरणंनाम ज्योतिषाष्टकस्यापि सत्वार्थं मत्वा पयोगादिहि कारणत्वेनोक्तेः। अकांडेन वत्सरे भविताकवि
व्यतिमानांतरविरोधपरिहारो द्वितीयाध्यायार्थः। श्रुतीनामितरेतरविरोधपरिहारस्य समन्वयसिद्ध
चेत्वादिहे ध्येनानाशाखागतवाक्यपर्यालोचननाएकशाखागतवाक्यपर्यालोचनया शाखानां
॥१३२॥ अन्योन्यं वाक्यानामपि इतरेतरविरोधपरिहारेण अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्तौ सिद्धांतस्यापि तियावत् ॥१३२॥
गतरस्याहनानेति नानाशिन्नाएकाबेति तयोकापदिमानांतराविरोधो द्वितीयाध्यायार्थस्तर्हि विषमादा
दोकथं श्रुतीनामितरेतरविरोधे वितानआह प्रासंगिकत्वाविति। विप्रतिषेधात्सरपक्षाणामनपेक्ष्यत्वैस्यापि
तत्प्रसंगे तान्निवृत्तिः प्रयोजनं तत्रैव प्रतिपादयिष्यतस्त्यर्थः। परैरुक्तावितोंदोषजातं तर्प्यः स्वदर्शने। इति
त्रिशाख्यमत्यंतविंतां तत्राकरोन्मुनिः। कश्चित्कस्यासच्छब्दस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्यचासद्भावादपरत्वस्य
जावद्वादपरत्वच युदस्यमति सामान्यमवस्थापनात्मा इसंगतिः। अथवैनद्वारभ्य त्रीण्यधीकरणानि

मुख्यात्तत्तं न देयं। उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भित्पदं कर्मनामधेयं न विधेयगुणसमर्पकमिति संशये उद्भि-
च्छब्दस्य खनित्रादौ प्रसिद्धेर्नामत्वे च प्रतिसमानार्थत्वेनानर्थक्याज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धां-
तः। अत्र हि यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थः। तथा चोद्भिदेति तृतीयान्तं पदं च ज्जिसामानाधिकरण्याद्यागना-
मस्यात्। न चेदं च वचनं गुणं शक्नोति विधातुं द्रव्ययागयोर्भेदे हि उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्यायोगात्। उद्भि-
द्वतेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातात् उद्भिद्यागं भावयेत् यागेन पशुमिति वैयधिकरण्ये तु यागस्य फलं प्रति सा-
धनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्यापातात् द्विधा वृत्त्या वाक्यभेदश्च। उद्भिनत्ति साधयति पशुमिति यागेऽपि प्रसि-
द्धिः स्यात्। न तु नामधेयत्वेऽत्र नामत्वसिद्धावन्यत्र साम दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गका-
मो यजेतेत्यादौ नामधेयानुवादेन गुणफलविधिसंभवान्न ज्योतिष्टोमः प्रकृतो यत्र गुणो विधीयते तस्मान्ना-
मधेयमिति। एवं यथासन्निहितयज्ञानुरोधेनोद्भित्पदं यागनामधेयमेवं सन्निहितवाक्यशेषात् पंचजनशब्दः प्राणा-
दिषु रूढ इति भाष्यार्थः। यद्यप्युद्भित्पदं यौगिकं तथापि सामानाधिकरण्यादवगतेनामत्वे वय वानुगमः क्रियत इति रूढि-
तुल्यत्वाद्भाष्ये रूढित्वोक्तिः॥ यस्मिन्न्याकृतारव्याः आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव तिष्ठं पंचं ब्रह्मात्मकममृतं मात्मानं
मन्ये त्वं किं विद्वान्मतं स्यादन्यो मर्त्यः न किं तत्त्वं हमस्य विद्यया मर्त्यः विद्वांस्कसन्नमृतब्रह्मात्मक इति मंत्रे दशो-
व वचनं प्राणादीनां जीवनादिप्रदत्वं पदलक्ष्यं ये विदुस्तेतस्य स्वरूपं पुराणं चिरंतनं अग्रे कार्यदशायामप्यक्षु

पुरुषाः पूरुषा नरा इत्यमरः ॥ हि उगौ। मनुष्येषु रूढस्य पंचजनशब्दस्य संबंधात् प्राणादिषु लक्षणया वक्ष्यतीति।
ननु रूढिसंभवे किं लक्षणया तत्राह नचेयमिति। अस्तु तर्हि तत्त्वेषु व्याख्यानिकः पंचजनशब्दो नेत्याह
एवं चेति। पञ्चोक्तवाक्यशेषयोर्विरोधात् न प्राणादयः पंचजना इति। तत्राह नच काण्वेति। पञ्चवस्तुनि निर्दिक्रम इ
ति तत्राप्याह न चेयमिति। उत्तरे मंत्रे विशिष्य वर्णात् तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धता न रूढिताप्युपास्तिः पुंसा विकल्पेन
कल्प्येत तु शक्येत्यर्थः। जनानां वाचकत्वेन न संबंधी शब्दो जनशब्द इति व्याख्यानाभावे दोषमाहान्यथेति। प्रत्य
क्षमिति। वयवार्थो यस्मिं तस्मिन् समुदायप्रवृत्तार्थे सिद्धा सक्तिमते प्राणादौ जनशब्दस्य समुदायैकदेशस्यार्थो नास्ती
ति जनशब्दस्य प्राणादौ कथं प्रयोग इति पञ्चोर्थः तद्दर्शयति अस्तु कोपालक्षं जत्वादित्यर्थः भाष्ये समाने रूढ्यतिक्र १३१।
॥१३१॥ मे वास्य शेषवशात् प्राणादयो गृहीतव्या इति प्राणादीनां लक्षणार्थत्वमुक्तं वाक्यग्रहणं तेषां प्रमितत्वार्थं शेषग्रह
णं सन्निहितत्वायेति लक्षणां दर्शयति जनसंबंधाच्चेति भाष्यं तस्य लाघवरूढ्यपरित्यागेनेति रूढार्थसंबंधादृष्टा
न्तरप्रतीतिसिद्धो न योगवृत्तिः प्रधानादौ कल्प्येति भाष्यार्थः। कुतस्तु रूढिविप्रयोगाद् दुर्बलत्वादाशंक्य सूत्रात्
कुत्सितमाह ननु सत्यमिति नोपसर्जनन्यायातिरेकोऽकरेणापि धारासंभवतीत्यत आह। प्रयोगानुसारित्वाद्व्या
करणस्य तद्दृष्टा वा न रूढिरिति साशंकते स्यादेतदिति मनुष्येषु पंचजनशब्दस्य लोक एव प्रयोगात् तत्संबंधा
त् प्राणादिषु वृत्त्युपपत्तिः स्फुटं जनसंबंधाच्चेति भाष्यसूचितां पृथग्वक्ति भगवान् भाष्यकारः प्रोद्यानुरूढिं स
मर्थयते इत्याह जनेष्विति। स्वकीयप्रतया स्फुटतयेत्यर्थः। शङ्कोद्भिदादिवदिति भाष्यं उद्भिदादिपदं इत्यधिकरण

प्रतिविशेषणं वाच्यं न विशेषणान्वयः ननूपसर्जनस्यापि विशेषणान्वयः किं न स्यादत आह विशेषणापेक्षायामिति
त्विति नैरपेक्ष्ये हि सामर्थ्यं साकांक्षत्वे च विशेषणेनान्वीयमानस्य न विशेष्यान्तरान्वय इत्यसमासस्यादिसमर्थः।
सापेक्षस्यासमासत्वेऽप्युदाहरणमाह नाहिकवतीति आदि विशेषणापेक्षस्य राज्ञो न पुरुषेण समासोऽपि तु परवृत्तिरेवं
प्रकारक्रमस्य रामस्य इतीति। उदाहरति भाष्यस्याप्यमर्थः स्यादहर् सर्वप्रतिप्रधानं त्रिधा विलक्षणातिरेकसमाधानाद्
समुच्चयमात्रस्य मिति चेत्कतार्हि गमनिका तत्राह यद्दीति। प्रधानं नित्यासंख्यो यथा दनेपितवनोपास्ते परं वचन
मिति यथा वस्त्रकं तत्राधारत्वेन यो करात्मनो योग्यप्रतिष्ठाहेतुत्वेन पृथक्कारेण काशपृथकुशोनिः ख्याप्यो
जन इत्यर्थः। कथं चेति भाष्यमयुक्तं पञ्चसंख्या द्व्यार्थत्वविंशतिः। सिद्धेरित्याशंक्याह द्विकसंख्ये इति। द्विकसंख्या
वाचि शब्दो संज्ञायां गम्यमानायामुत्तरपदेन समस्यते यथा दाक्षिणाभिः सर्वपदः इति सूत्रार्थः एकेनूपं चसं
ख्या द्वितीयपञ्चशब्दस्यापि संज्ञासमासगतस्य न संख्यार्थतेति ग्रंथार्थः। यद्यप्येवं यवनेथानस्यापेक्षो योगा
त्रिरपेक्षानूद्विवक्षीयसीनत्यापीठरूढमनुष्यये हेनिरूढा सर्पमुक्तमित्यत आह तद्यदीति। इह मनुष्याः वाक्येनसं
बंधा तद्गुणाद्वा अर्थान्तरवृत्तिसिद्धौ शब्दस्य ही अजाम [illegible] वाक्यविशेषयिनीति
रूढे योगिपत्तृते रूढार्थसंबंधात तद्गुणाद्वा अर्थान्तरवृत्तिसिद्धौ शब्दस्य न योगः कल्प्यत्यस्त्रोदाहरणमदाय यति।
उक्तोऽर्थस्यैवादेनयथाहुबेरूपेनो निपस्यादृतेएवमयांद्विवं तस्मात् एवं निपत्याहृतेयमपि चरतिश्येनेनेति। दोषोति
कमाह तथेति। अवयवार्थभूतपञ्चसंख्यासंबंधानपेक्षे। एकस्मिन्नपि मनुष्ये वर्ततेस्फः पुमांसः पुंवज्जनाः

असमासमभ्युपेत्यैवद्विःपंचशब्दप्रयोगेदशानामेवबोधः। भान्नसांख्यस्मृतिप्रसक्तिज्ञानमित्याहेतिप्रे
जना। असमासपक्ष एव वीप्सां विहाय विशेषणपक्षमात्रं व्याहन्नवेकेतिभ्रु क्वादिशब्दवत् पंचशब्दस्य
संख्यामुपसर्जनं कृत्वा प्राधान्येन द्रव्यपरत्वाद्गुणभूतसंख्यायां न संख्यांतरेण विशेषणं दत्यासनि
विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च संख्यया युगपदाकृष्यमाणा संख्यानेकेनाप्यन्वियादित्यर्थः तद्देव
मिति। नानाभावे न दूषितमापि परमपूर्वं पाक्षिणं संख्यांतराना कांक्षा नोपसर्जनन्यायाभ्यां दूषयितुंदु
नरुत्थापयतित्य न्येः। दूदोसस्त्यामितित ह्ना राप्राणादिषु ळ्ळक्षणापांचस्त्यामित्यर्थः अनाकांक्षां दर्श
॥१३०॥ यति पंचपूळीत्यत्रेति पृथक्केन सहैकस्मिन्नर्थे यासमवेतिसातथोक्ताः एवं तद्विगुसमासेन समाहार ॥१३०॥
निधानात् पदंभशेपात्तसंख्यया समाहारो वच्छेद्यउत्पत्तिशिष्टयानुसमानपदास्थया समाहारिणः पूळा
अवछेद्या इति पंचपूळीत्यत्रास्त्याकांक्षा पंचजनाइत्यत्रत्वीवेतथात्र वर्णात्समाहारप्रतीते र्जना
नाव स्वपदगत संख्यया वच्छिन्नत्वान्नसंख्यांतराकांक्षेत्यर्थः। विजातीयविशेषणात्तरप्रयोगे नरक्तटपी
त्यायेन सजातीयप्रयोगेन हिन्नवतिरक्तःपटोरक्तइति। इहापि पक्षे नोपसर्जनन्यायमवतारयिष्यन्नाशंक
ते स्यादेतद्विति नाहि सापीति आत्माश्रयप्रसंगान्नसंख्यातयावच्छेद्यतेतः संख्यांतरकांक्षेत्यर्थः। तत्र चोक्तो
दोषपरिहारभाष्यार्थमाहउक्तइति। पंचशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवाचकत्वादुपसर्जनसंख्यापान ग्रा
शेद्दांतरीकसंबंधिरत्यसमासवत्समासेपिदोषः समासे तु पंचशब्दोपात्तसंख्याया जनशब्दार्थे

पीसादिना। अपिशब्दे न विद्यत एवार्थोत्मना महासंख्यास्थ्वांतरसंख्यापरं त्वपरिच्छेदिकेति सूचितं। स्व
मस्समासमत्युपेत्य लक्षणे वद्वोषरस्य निधा यातु सुपगमं त्यजति न च पंचशब्द इति। भाष्ये भाषिकेण स्व
रेणेति तस्यार्थः। अत्र मंत्रे प्रथमः पंचशब्द आद्युदात्तः द्वितीयः सर्वानुदात्तः जनशब्दश्चांतोदात्तः तथाच
न द्वितीयपंचशब्दजनशब्दयोः समासाद्दते आकारस्यास्यो दात्तत्वमितरेषां चानुदात्तत्वं यद्यपि तेसमा
न द्वितीयपंचशब्दजनशब्दयोः समासाहृते आकारस्यास्योदात्तत्वमितरेषां वानुदात्तत्वं यद्य टते समा
सस्येति सूत्रेण समासस्यांतोदात्तत्वविधानात् अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रेण यस्मिन्पदे उदात्तः स्व
रितो वा विधीयते तमेकं विहायशिष्टस्यानुदात्तत्वस्मरणाद्य एवं मंत्रांतोदात्तस्वरवत्त्वात् समासो निरणा
पि भाषिकसंज्ञके तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रंथे स्वरितोऽनुदात्तो वेति सूत्रेण योमंत्रे दृश्यमानमनुदात्तः
स्वरितो वा स ब्राह्मणउदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः ततआकारादितरेषामनुदात्तानां ब्राह्मणउदात्तत्वं उदात्त
त्रमनुदात्तमनंत्यमिति सूत्रेण च मंत्रदृश्यमानुदात्तस्यानंत्यस्य परसंलग्नतयो च्चार्यस्यानुदात्तत्वं विहितं न त
श्चन कारोपरितनेआकार आकाशश्चेत्यनेनसंलग्नत्वेनोच्चार्यमाणो अनुदात्तो भवतीति चैवमंतानुदात्तस्य
रोविकग्रंथसिद्धो भाषिक इति भाष्यकृतः। पेलुः। छंदोगा बह्वृचाश्चैवं तथा वाजसनेयिनः उच्चनीचस्वरं प्राहुः
स वैषो भाषिके उच्यत इति वचनमुदात्तत्वांतोदात्तो भाषिक इत्याचक्षते। तेषामध्ययनं विरोधः
अंतानुदात्तं हि समाम्नातारः पंचजनपदमधीयत इति हेअज्यत्वा पंचजनानां कृते हे मह्यं गी इति मंत्रकरे शस्यार्थः।

॥ १२१ ॥

नत्वादिना । हेतुकत्वाभावेनाप्यवसायत्वेन । भाष्येष्टाहतामार्यां व्याख्याति मूलेति महानित्यध्यवसायात्मिका बुद्धिरुच्यते ॥
अहंकारोऽभिमानलक्षणः । तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि । पंचभूतानि स्थूलानि । अहंकारतत्त्वमद्भुततमस्कं प्रकृति
तन्मात्राणां । उत्कटे सत्त्वे त्विंद्रियाणां रजस्त्वहंकारगतं तदुभयप्रवृत्तिहेतुर्नारंकामित्यर्थः । ननु षोडशको
विकार एवेति कथं पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वादत आह । घटादीति । न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वांतरमिति । उभयेषां
स्थूलत्वेंद्रियग्राह्यत्वतावस्त्रमेतिन तत्त्वांतरत्वेत्यर्थः । आकाशात्मानौ विहाय यापंचविंशतिरुदिता तस्यां नावंति
रत्वेन पंचसंख्यानि वेशरत्वाह नखण्डवित्ति । उद्दिष्टाकाशानां पृथिव्यादीनां ज्ञानेंद्रियेभ्यो घ्राणमादायपू
रणमपुत्के तेषां तस्य वस्तादरणोपाधत्वाद्यादित्याह नापीति । तथा घ्राणातिरिक्तानां ज्ञानेंद्रियाणां कर्मेंद्रिये
भ्यो वाचमादाय पंच संख्यानि वेत्यपेक्षयाह नापि रसनेति । तथोद्दिष्टितवाक्कर्मेंद्रियाणां नमनस्तावत्वल
क्षणत्वाह नापि पाणीति । समासार्थः संख्यांतरेण विशेष्यतरत्तिसाक्षात् सूर्वेवादिनि निरस्ते समासं पंचजनश
ब्देनाभ्युपगच्छतामुत्थापयतीत्याह पूर्वपक्षैकदेशिनमिति । अस्याप्मक्तिप्रायोयघप्यत्रनानाभावाक्संतिपंचप
चसंख्यास्तथापि पंचपंचपूरणत्वादोपंचविंशतिसंख्याया पंचभिः पंचसंख्याभिराविनाभावादिह तानि
दृश्यमानाः स्वं मा..म्महासंख्यां लक्षयंतीति । ननु तत्रापि कथं महासंख्याया अवांतरसंख्याभिः संबंधा
पेक्षा बुद्धिनाशे तन्नाशादित्याशंक्य साह चर्याद्वा वेत्यपेहेतुहेतुमद्भावोक्ती संबंधो लक्षणाबीजमित्याह यद्य

॥ प्रथ ॥

विरहेणात्तत्किं कारणमिति वक्तुं श्रीहिः।ध्यानमेवपो गुक्ष्विति:।नानेत्यक्तमितिज्ञमितिआनुमानिकाधिकरण
इति।नानाविद्यास्वप्येकामिसेके ल्वेजीत्मक्तिप्रायंप्रकरणादविद्यानिश्चयात्।देवात्मशक्तिमितिदेवात्मविष
यांमःपिनंमायाविषयमहेश्वरमित्यर्थः।आप्येवपारमेश्वर्याः शक्तेरितिपरमेश्वरविषयायाइत्यर्थः।एवंच
जीवस्थायाअविद्याविषयंब्रह्मसुक्तंवत्।उक्तंचवाचस्पतिभिर्व्याख्याःस्योतदद्वेदिता॥२॥नसंख्याच।पंच
पंचजनाइतिसांख्यीयतत्त्वपरमुतार्थांतरपरमितियोगरूढ्याविनिगमाद्विशयः।पूर्वत्राध्यात्मप्रकरणे
रूढछागायाजसंबंधाद्रूढानेजआदिकेस्यक्तमिहापिरूढमनुष्यग्रहेवाक्यस्यानिरूढार्थप्रसंगादवयववृ
त्यासांख्यतत्त्वपरतेत्यवांतरसंगतिमधिकरणसंगतिमाहेत्यर्थः।ननूपलजनस्यसंख्यायाःसंख्यांतरे
णाविशेषणायोगात्कथंपंचविंशतिलाभोतआह।पंचजनाइतिहीति।विशेष्यजनैःसंख्यांतरान्वयइत्यर्थः।
नचपंचसंख्यावच्छेदाज्जनानांनैराकांक्ष्यंसंख्यांतरश्रवणेसतिरक्तेपट्याप्येनाकांक्षोत्थापनादिति।वाक्य
स्यानिरूढार्थतात्पर्याभावेहेतुरुक्तःसर्वस्येवेति।आपंतइतिमुलसाजनशब्दव्याख्याननुरूढ्यालोनम
नुष्यसंबंधिनःप्राणादयोळक्ष्यंतातंतथाचननिरूढार्थमतआहतत्रापीतिरूढार्थग्रहेपीत्यर्थः।वाक्यविशेषं
व्यनक्तिकत्रहीति।आत्माकाशाव्यतिरिक्तानांत्रयोविंशतितत्त्वानामपिप्रधानस्यत्रिधाकरणात्पंचविंशति
त्वंस्यात्तेनुतत्त्वेष्वात्माकाशावंतर्भाव्यप्रधानंचापित्वापंचविंशतितत्त्वगुणनेस्यविरोधमाहनचायरते

लक्ष्यमिहेतु त्रिगुणत्वादिनाऽप्रधानप्रत्यभिज्ञानात्स्मरोमं त्र इति पूर्वपक्षमाह प्रधानमेवेति। एकारेति।
अनेन मायायाः प्रतिजीवं भेदाद्देकामित्येकत्वानुपपत्तिरुक्ता। न च गौणत्वं दोषः समत्वादित्याह परेणा
अनेन मायायाः ... कारणशब्दः ... तत्त्वाद्यस्तिकल्पनेत्यस्तीति विभागः। इतर शब्दो नित्य बहुवचनः। तामेवाविद्य
पीति। उपनाद्येनकारणे रोहितत्वाद्यस्तिकल्पनेत्यस्तीति विभागः। प्रधानकार्यमन्तःकरणमित्याह विषया हीति चितिशक्तिरात्मास्त्व
येति। नाप्येतच्छब्दो विषयज्ञानाधारः प्रधानकार्यमन्तःकरणमित्याह विषया हीति चितिशक्तिरात्मास्त्व
पंसुखादिरूपेणा परिणामिनी परिणामिन्यां बुद्धौ वस्तुनोप्रविष्टत्वात् प्रतिसंक्रमविद्यमेतत्सात्त्ाक्षेविपर्य
पंसुखादिरूपेणा परिणामिनी परिणामिन्यां बुद्धौ सत्त्वबुद्धावेवेति शेषः। आत्मत्वेनोपगमेत्येतद्विवृणोति बुद्धिस्थानीतिविप
सेनेति। सांख्यानामप्यस्ति भ्रमः सत्त्वबुद्धावेवेति शेषः। आत्मत्वेनोपपत्तये ऽपवर्गशब्दस्तदुपायपरइत्या
॥१२८॥ यसिसिद्धवेद्यकोन बुद्धिधर्मेना त्मन्यात्तिमन्यमानेत्यर्थः। कृतत्वोपपत्तये ऽपवर्गशब्दस्तदुपायपरइत्या ॥१२८॥
हगुणेति। न चानुवादस्तामस्थ्यां प्रमाणं कल्प्यं विरोधादित्याह। स चेति। व्यवस्थाना छत्रस्वान्तरेणानिर्धार्य
हगुणेति। न चानुवादस्तामस्थ्यां प्रमाणं कल्प्यं विरोधादित्याह। स चेति। व्यवस्थाना छत्रस्वान्तरेणानिर्धार्य
यमाशंक्याह स्थेति। गुणवचनशरोहितादिशब्दैः लक्षणमपि निरूढ यामुख्यवत् प्रलापकः प्रतीतिमपि प्रत्यस
तिमुखार्थसंस्त्रव इत्युक्तं। नन्वजावदजेति गुणवृत्त्यंगीकाराद्रूढिरस्य क्षानेत्याह। आस्तविति। रूढ्याऽपहृते यो
गेनूढार्थ गुणयोगात्सिद्धाद्रूढिराश्रितेति रूढिः स्वीकृता इतरथा गुणयोगस्येवासिद्धेरिति। न केवलं शास्त्रान्तरा
न्निर्णयः प्रकरणादपि स्याकृतपक्षप्रस्तौत्यपि चेति यस्य जगदुत्पत्तौ साध्यायां किं सर्वकारिकारणमिति पृ
च्छतिते त्किं कारणमिति बहुव्रीहिः। ध्यानमेव योगो जीवस्य ब्रह्मणैक्ययोजकत्वात्। आत्मप्राप्तिरुक्तात्म

कस्मात्पुरुषार्थ्येनेति । अर्थक्रियाकारिणि सच्छब्दः प्रयुक्तः पुरुषापेक्षितप्रयोजनकारि महत्तत्वं सत्तत्वं समयो
पिस्वरूपपदेन सामान्यवाचीत्यर्थः । कार्यानुमेयं महत्तत्वमव्यक्तमिति मात्रशब्दः ॥ ७ ॥ गूढ आत्मा अग्निवा
ग्रास्सूक्ष्म वस्तु विषयत्वात् सूक्ष्मा । अशब्दमिति । शब्दादिगुणरहितं अप्रत्यक्षं भौतिकमित्येतत् । अव्यय
मपक्षय रहितं प्राक्प्रध्वंसाभाववर्जितमनाद्यनंतं । अत एव नित्यं । महतः क्षेत्रात्परं क्रमपरिणामिनिवा
प्यमात्मा मृत्युकरतालान्तं मुखं संसारः । स्वर्गादिहितं स्वधर्मं अध्येपि जानासि श्लोक कारण विराट्स्वरूपोपास्य
त्वाच्छ्लोकादिरिव सोऽग्निः । पाः स्वरूपतः यावतीः संख्यातः यथा वाग्निश्चीयते तत्सर्वं नचिकेतसं उवाच । ह
तेऽस्मिन्गुह्यं गोप्यं सनातनं चिरंतनं ब्रह्म हे गौतम ते प्रवक्ष्यामीति । ब्रह्म प्रतिवचनं प्रतिज्ञाय जीवं चाह आत्मा
मरणं प्राप्य यथा भवति तथा च प्रवक्ष्यामीति । योनिमन्ये देहिनः प्राप्नुवंति मनुष्यादिशरीरग्रहणाय अन्ये स्थाव
रं स्थाणुं संयंति कर्मज्ञानानुसारेण । स्वप्नजाग्रतोरंतो मध्ये तु जाये नात्मनानुपश्यति श्लोकः । १ । उरे हे पश्चेतन्यं
तदेवामुत्र परत्र असंसारि ब्रह्म यच्चामुत्र तदेवेह अनुप्रविष्टं वर्तते । यस्तु ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याज्ञानेन पश्य
ति स मरणात् मरणं प्राप्नोति पुनः पुनर्म्रियते । तावद्वः बोधः कामानां श्लोकं पंतद्वु पृच्छेदिनेश्रेयसो विच्छेदे नह
तवतः ततो विद्यार्थिनं त्वां मन्ये । वेद ज्ञाने अहं पुरुषं ॥ २ ॥ चमसवदविशेषात् । अजा मंत्रः प्रधानपरे उत तेजोबन्न
रूपानां तरप्रकृतिमायारूप परम प्रकृत्योरन्यतरपरत्वे संशयः । अजाशब्दस्य छागातो पक्षस्स्वप्र-
धानमाययोस्तेजोबन्नेव गुणा इति संज्ञा वा । पूर्वत्रार्थतः प्रधानमप्रत्यभिज्ञाया अजावाच्यत्वं पर गम्यते

पदद्वयप्रश्ने ज्ञानेनानंतर्भावोऽन्यत्रधर्मादित्यादेः स्यात् चतुर्थत्वादित्यर्थः। अथ प्रश्नानन्यानुपपत्त्यावरांतरं कल्पयंत
तत्रोत्तरीयेति संतु त्रयोवसाः परमात्मप्रश्नेऽपि स्वेष्वनंतर्भूतोऽस्त्येकपर्याप्तं कांचिद्गृह्णाणेत्य वृत्तीमापि रत्नमात्रं
प्रीत्यादृष्टेनेत्याह उत्तरप्रश्नानांतर्भावरतिमहतः परमथ्य कोमि तिप्रधाना नमास्ति नियोजनास्मकांतेतिचशब्द
एवाहूतैव माल्यादते तिगमयति नेवं महतः परमित्यत्र तमोवरप्रश्नानुसारेणैवार्थप्रतिपादनं स्कंदवसन्
देहादिव्यतिरेकधर्माधिगत्य यथाप्रश्नाज्जीवात् बुद्धिः कृतः प्रश्न इत्यर्थः। अत एवेति जीव परमात्मभेदादित्यर्थः। शोता
युवः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेत्यादिस्तत कामः त्वाहदनो नृपा नचिकेतः प्रष्टेति विशेषणपरत्वात्तृतीयप्रश्नः प्रश्न
॥१२७॥ ता जीवेशः दृष्टेतं दुर्दर्शमिति तिनुद्यति रिक्तः परमात्मप्रतिवचनमात्मप्रश्ने को विद्वान् प्रतिवचनं वदेत्संगतं
अत एक एव जीवप्रश्नः तत्केनेप्रश्नस्यापि जीवस्य परमात्माभेदप्रमित्यर्थत्वेन दृष्टान्यास्यादित्याहयदिदु ॥१२७॥
नरितिः एवं प्रतिवक्रुप्रक्रमाज्जीवपराभेदं साधयित्वा प्रश्नप्रवृत्त्यापि साधयत्यपि चेत्यादिना। तदुत्तरेतस्य
प्रश्नस्योत्तरतमेव विषयं यथावदध्यानानीयादित्यर्थः। पत्प्रश्नेति भाष्ये यच्छब्दो विषयपरोऽनुप्रश्नप. शोविषय
गोरवादिप्रशंसेस्याद्यस्मिन्निति उ आधिकरणाद्वाक्यस्य शाब्दस्य पौरुषेयीनूढिवेदानुपयोगिनीत्य
कमिदानीमहत्वद्वस्यैव वेदविरोधाद्वाव्याख्यानस्य अस्य शाब्दस्य प्रकरणादिना वेदेत्तरीरपरत्वावधारणादि
त्युक्तं तस्मान्नेति सांख्यैः सत्तामात्रेमहच्छब्दः प्रयुक्त इति काव्यमयुक्तं तेषु देवर्महत्वेन स्वीकारादित्याशं

हेतुत्वमकिंचित्करं अपि तस्य वशात् खेऽपीति मप्रतिभासहेतुतेति विशदमशेषं। यत एव ब्रह्माविद्याविजृम्भितएवात्र ल
विषयबोधराहित्यं जीवानामाहेत्यर्थः। उपाधिभूताविद्यैवास्य बोधेऽपि हेतुरित्याह सम्भ्रममिति जीवात्मके
प्यैरनादित्वेनानेयतपौर्वापर्यं नास्तीति न तत्प्रियम इत्यर्थः। तथापि जीवत्वनिपात्मकेष्वके पूर्वत्वमुपचारि
तमित्यर्थः। पश्चाद्वृद्धी वर्द्धमानयेत्युक्ता गामानयेति प्रयोगो गोपदमितरगोविषयमेवमप्यकेपदमित्यर्थः।
प्रकृतेति अप्रसंगेनेतिच्छेदः। अप्यकेपदस्य स्थूलदेहे मुख्यत्वाच्छत्राद्यौपचारिकत्वं यान्त्रवतत्युक्तं सूक्ष्म
क्ष्मतस्य सूक्ष्मस्थूलदेहविषयतया मुख्यगौणत्वे वैरूप्यापातादत आह न वमुख्यपेत अनतसरमितिच्छेदः
उ अन्योपघातनिराकरणाकांक्षायां वकुंस्त्वपुनेकाकपदकाकगतोपघातकत्वं ष्ययथा काकत
दिति रक्षाधारणमेवं पुरुषपरत्वप्रतिपत्तस्यैं तु ष्ये वदाकांक्षितप्रस्फुतशरीरद्वयं छन्न न्यायेनष्ठ अपत्य
व्यकपदं न सूक्ष्ममेवाभिधत्त इत्यर्थः। पूर्वमापाभिधानद्वारा शरीरद्वयलक्षणोक्ताइदानीं नु सूक्ष्मशरीराभि
धानद्वारेणएवमपि हि प्रधानं निरस्तं भवतीति। त्वक्मांसरुधिरादिमान् अस्थिस्नायुमज्जानः पि
तृनः एते जदकोशोशार जलाकौषिकं। व्यवहितं जीवविषयं प्रतिवचनमितिभाष्यस्य व हितं पदा
र्थमाह इत्थे नेनेति। हंतेत्यादि सनातनमित्यंतं परमात्मप्रतिवचनप्रतिज्ञा वाक्यं तेन व्यवहितं पद्येता
दिजीवप्रश्नस्य प्रतिवचनमित्यर्थः। प्रश्नाभेदे दूषणमाह एकत्वेतिमाँहि अन्यत्रात्मविद्ययोर्हित्वात् सू
त्रस्थत्रिशब्दविरोध इत्यर्थः। परमात्मप्रश्नस्य जीवप्रश्नाद्भेदेऽपि तुः सौमनस्यादिना आत्मज्ञानाविषयं

द्विति चेन्न बिंबस्याच्छरूपातिरेके कल्पितत्वात् अनतिरेके स्वरूपस्यैव निरवद्यत्वात् मुखमात्रस्य तूपाधियो
गःपारिच्छिन्नत्वाद्यविरुद्धः। अपि च दर्पणाद्युपाधे विषय एव मुखं नाश्रयः। ननु निर्विशेषब्रह्मस्वरूपस्यावि
द्यासंबंधसंभव इत्यना। ईजीवाविद्ये परस्पराधीनतयाऽविद्यातत्संबंधवदुपेयेरति येत्वादुर्ब्रह्मणो जीवभ्र
मगोचरस्यादित्यधिष्ठानतयोपादानत्वे सोऽकामयत स्वयमकुरुतेति च न स्यात्त्वाति जीवं च भ्रमासाधारण्यान्नाज्ञ
त्साधारण्यानुभवविरोधः भ्रमजनस्य चाकाशादेरज्ञातसत्त्वायोगस्तस्मादीश्वरप्रतिबिंबधारिणी साधा
रूपी माया तदुपहितो जीवोपाधिर्योऽविद्या मंतव्या इति तान् प्रति ब्रूमः अकामयत अकुरुतेति सकाम कृती जी
॥१२६॥ वाविद्याविवर्तः न ब्रह्मविक्रिया विवर्तश्च विवर्तहेतुः सर्प इव विसर्पणस्य प्रतिमाणककवर्यविद्यादिवर्णे
भुस्वरादिवैविशेषेन कृतस्यो यथाध्याय वक्रे इति वेदस्य वप्रपंचसाधारण्यप्रसिद्धिः। अधिष्ठानवर्णसा ॥१३६॥
धारण्यात्तत्साधारण्यं प्रकृतेऽपि समं सर्वप्रत्यक्त्वाद्ब्रह्मणः अज्ञानसत्त्वं तु प्रपंचस्य व्यावहारिकसत्त्वात्।
न च जीवाविद्याजत्वे तदयोगः स्वप्नादिवदुपपत्तेः पतंजीवस्य मनोवाच्छिन्नत्वं भूतसूक्ष्मावच्छिन्नत्वं च दृवि
तं तदस्यादि दृममेव वेदितं अस्मात्ते जीवस्यानाद्यविद्यावच्छेदाभ्युपगमात्तदिति अपि च। न मायाप्रतिबिंबस्य
विमुक्तै रूपसंपत्ता। अवच्छेदानंतत्वज्ञानात्सर्वविज्ञानसंभवः। अधिष्ठाने तु जीवैरविद्याभिरुपादानै।
जामद्भुमप्रासिद्धौ किं साधारण्येऽप्यमायया। गृहीतृस्थायामप्यविद्यापायात्स्वे ब्रह्मणि स्वसमंजउभयत्रास

मात्रस्य प्रकृतरथिग्रहणहेतुत्वाभावादित्याह तत्रेत्यभिज्ञानादिति। इंद्रियद्वारा बुद्धिस्थभोग्याकारतः पुरा
सामर्थ्यं भोग्याश्रयत्वं। आपनाद्यात्मेः। बुद्धिमात्रादस्मदादिवुद्धेः। ननु शब्दिनः संसारिणः कथमसंसार्यात्मत्वेन
निर्देशोत आह यथा हीति। अंबरस्य वरांगछति। त्ताप्योदात्तता यंयच्छेद्वाऽन्नं नसीं। तिश्रुतौ वाच्छेदे द्वितीयाव्योपः छां
दस इत्यर्थः। शरीरमेव रूपकेणरथेन विन्यस्तं रूपितमिति सूत्रपदार्थः। अनुशयोऽसंतोषः। मत्सरसोमंश्रीणीति
मित्रयेत्। एवं सतीति कार्यकारणाभेदे सतीति कार्यकारणाभेदे सतीत्यर्थः। सेश्वराणामीश्वरादनीश्वराणां जी
वेभ्य इति संबंधः। प्रमाणेनोपपन्नतेन निरूप्यत इत्सव्यक्तत्वमित्यर्थः। तदाश्रयत्वात्तद्विषयत्वादित्यर्थः। आधार
द्या। वाची आश्रयशब्दः अविद्यके निष्फमादाशंकतेस्यादेतदिति। अविद्याब्रह्मगतानिवर्तते न वाप्र्य्यमे सर्वयुक्तिः
द्वितीयेमुक्तानांपुनर्बंध इति। अविद्यादाहमुपेत्य सर्वमुक्तेरापादनाद परिहारत्वमाशंक्यभाष्यभावमाह।
यान्निति। पूर्वपूर्वभ्रम कृप्तेताप्रधानेनात्मनोऽविवेकसत्त्वाद्दाविवेकप्रतियोगीत्वेनापि कृतं प्रधाने नेत्यर्थः।
यद्यविद्यानानाकथं तर्हि श्रुता वव्यक्तमिलेकवचनमित्यत्र आह अविद्यात्वेति निमित्ततयेति प्रेरकतयाऽज्ञ
विद्याविषयत्वेन वतत्प्रेरकत्वं गंधस्येव घ्राणं प्रतिउपादानतयेति जगदुपादानतयेत्यर्थः। विद्यारूपभाव
रातिनिरवद्यमिति श्रुतत्वगतनिर्दोषत्वतानात्मत्वं विद्यारूपभावत्वं। एवं च विद्रूपत्वं जीवेपि तत्त्वमसिवाक्यजप्रमाद
पत्वं जीवेपि मत्सिद्धमिति केषांचिदाक्षेपोनवकाशः। स्वरूपमविद्याश्रयो विवेतु ब्रह्मनिरवद्यमितिकिंमत्स्या
स्य

शरीरस्य अव्यक्तशब्दोऽपि योगिकत्वादनिर्धेयविशेषाकांक्षीत्यत आह चेष्टोपात्तेंद्रियार्तें घाभिधानुमत्क्षमः शरीरी

कांक्षीति शरीरमेवाप्यक्तशब्दार्थ इति। विषयांस्तेषु गोचरानितिक्रनिर्व्याचष्टे तेष्विति विषयानुद्दिश्यमार्गत्वं अ.१ पा.८

विधेयं स्वगोचरमात्रं व्यवच्छिनत्तीति विप।रिण तानुषंगः। आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इत्येतद्व्या

चष्टे आत्मेति। युक्तमिति भावे निष्ठा। क्रियाविशेषणं चैतत्। तदेव दर्शयति योग इति। प्रकरणपरिशेषाभ्यामित्युक्तं न

नु प्रकरणं कर्मस्यस्येति कर्तव्यताकांक्षस्य वचनं कथमिह तदित्याशंक्याह प्रधानस्येति। प्रधानस्येत्युक्ते कर्थ

दाकांक्षांग विषयेति सिध्यति कीदृशमानुगतं लक्षणमिदमेवेत्यर्थः। किं प्रधानमत आह गंतव्यमिति। इंद्रिया

॥१२५॥ दयश्च तस्य परत्वप्रतिपत्तावंगं संयतात्मत्वेन तत्राप्तावपि। परत्वविज्ञानवानित्यादि श्लोकेनैभाष्येवास्तं यमाभिधान ॥१२५॥

मनुपयोगी स्यादाशंक्याह असंयमेति। संयमाभावे मोक्षाभावेन तद्भावे तद्भाव एव दृढीकृत इत्यर्थः। यदुक्तं पूर्व

वाद्दिनामहतः परमित्यत्र परशब्दः कारणवचन इति तत्राह परशब्द इति। मन आद्यवर्थादिकारणत्वासंभ

वादस्मिन् प्रकरणे परशब्दः श्रेष्ठवचन इत्यर्थः। इहाध्यात्मप्रकरणे आंतरत्वाच्छ्रेष्ठं च कथ्यते इत्यर्थेत्वनात्सी

तिसंशंकते नन्विति नाम नशब्दोवागस्ति व्यंग्यः सएव श्रोत्रेणग्राह्य इति द्विरूपातः। कामो मनसो विषयः। कर्म

हस्तयो। ननु मनस इंद्रियत्वेनार्थेभ्योऽपरस्य कथं तेभ्यः एव परत्वमत आह प्रहत्वेनेति। आत्मानं राथिनं

इत्यत्र य आत्मशब्दः स एव बुद्धेरात्मेत्यत्र प्रसज्ज्येतापन इत्यभिप्रायेणात्मशब्दादिति भाष्यमन्यथात्मशब्द

त्वात् घटवत्। सत्कार्यवादे प्राक् कार्योत्पत्तेरव्यक्तं कार्यवत्त्वात् कारणे मृदादाविव सक्तं शब्दप्रयोगः इति साध्यवैकल्यं
अन्यत्रापि तावेव प्रतिज्ञाहेत्वानो संभवेयातां। तदनुरागिविज्ञानवेदनीयत्वात्। यद्येन समन्वितमिति सामान्ये
नात्र व्याप्तिः। कारणशक्तितः कार्यस्य दृष्टेस्तेः कारणगतामक्तकार्ये हि शक्तिरित्यर्थः। इदमस्य कारणमिद
मस्य कार्यमिति विभागात्। अव्यक्ते कार्यसत्त्वरहितस्य नृशृंगवत् कारणत्वायोगादित्यर्थः। प्रलयस्थायां वै
श्वरूप्यस्याविभागात् लीनानन्तिमित्ता कार्यायोस्त्यव्यक्तमिति। अव्यक्तपदे किं किंरूढिः प्रधानप्रतीति
योगाद्वा स्मार्तक्रमानुगृहीतयोगाद्वा नाद्य इत्याह लौकिकीति। य एव लौकिका इति शाबरं वचः। लौकिकवैदयोः
शब्दार्थभेदो लौकिकाद्वैदिकारति व्यपदेशके शादेतद्दैव्यं मधु यत् घृतमिति देव मधु नो घृतत्वाभिधाना
च्चेति प्राप्ते पेनाक्षालितं। लोकावगतसंबन्धशब्दानां वेदे बोधकत्वोपपत्तेरैक्ये न च प्रसिद्धिज्ञानात् यद्यते मधुत्व
स्कलत्वं लाघवं कंशब्दार्थयोरिति। द्वितीयं प्रत्याह योगस्त्विति। तृतीयं निराकरोति प्रकरणेति। अयं भावः इह वि
ष्णोः परं पुरुषः प्रधानं तत्प्रतियसंगानीन्द्रियादीनि इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था इत्यादिनानिर्दिश्यन्ते। तानि चात्मानं रथिन
मिति वाक्ये रथादिरूपितान्यनुगृह्यन्ते। एवं स्थिते महतः परमव्यक्तमित्यत्र पौरुषेय वाक्यस्थपदार्थतत्क्रमापेक्षये
प्रधानप्रत्यभिज्ञा दुर्बला प्रकरणाधीनपदार्थाश्रयत्वात् सन्निधेयाकांक्षाश्रयत्वात् सन्निधेयाकांक्षाश्रयत्वाच्च या
द्विशेष्य निमित्ता शरीरप्रत्यभिज्ञा प्रबला तथाहि रथत्वेन रूपितं शरीरं पुरुषपरत्वप्रतिपादकवाक्यान्वय
मपेक्षते। इतरथा निष्प्रयोजनत्वात् नव सन्निधेयावरुद्धा इन्द्रियादिशब्दाः सन्निधेयदेतीतस्याव्यक्तशब्दापेक्षा

अ.१ पा.३ समाप्त

इतिश्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदमलानंदविरचिते वेदांतकल्पत
रौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्री आनुमानिकमपि। अर्वाचीनमहत्तत्त्वरूपेणापूर्वकालत्व
प्र७ मविशिष्टं कूटस्थमव्यक्तस्य परस्य इह आहुतत्वाच्च कारणत्वसिद्धिः नियत प्राक् सत्त्वं हि तद्धि सर्व्वः। ननु सिद्धे ग
तिसामान्ये काशंका महतः परमित्यादिवाक्यार्थनिर्णये वाक्यं गतिसामान्यसिद्धिः। उच्यते। अस्ति धी
प्रतिवेदांतं ब्रह्मकारणतागतिः प्रतिवाक्यं तत्सिद्धिः क्वचित्कार्ये दर्शनात्। पूर्वत्र हि प्रधानाद्येव सर्व
वेदांतार्थ इति प्रत्यवस्थिते तन्निषेधेन सर्ववेदांतेषु ब्रह्मावगतिः साधिता इह तु तामुपेत्य प्रधानाद्यपि कार
॥१२५॥ णत्वेन समन्वयति [illegible] यः। न दानेककारणवैरूप्यं [illegible] मे देनमवस्थोपपत्तेरिति प्रत्यवस्थीयते। सूत्रकारो ॥१२५॥
प्यपि शब्दमेकेषां पदं प्रयुंजानो ब्रह्मयोगीकारेण पूर्वपक्षः [illegible]। विलक्षणापंकिनार इति सूत्रयांचकार। अव्यक्त
पदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मार्तक्रमश्रौतपाठरिरे कान्यो मुखयोः प्रत्यभिज्ञानात्संशयः। सांख्यानां
सम्मतयोरनुमानसिद्धानुवादित्वेन तुल्यता। भाष्ये स्मृतिप्रसिद्धस्य सांख्यस्मृतिप्राप इत्याह सा ख्येति। शब्दादिहीन
त्वादिति भाष्ये गुणवैषम्योत्तरकालभाविशब्दादिहीनं अनुक्तं प्रधानकाले पि सूक्ष्मशब्दादिभावादित्याह शा
रा तेति। शांतः सात्त्विकः घोरो राजसः मूढस्तामसः। प्रकृतिस्थानि स्याप्येतिभाष्यं माख्यातिप्रकृतिरिति। जेषानां महदा
दिविशेषाणां कारणमव्यक्तमस्तीति संबंधः कुतः परिमाणात् परिच्छिन्नत्वात्। महदाद्यव्यक्तकारणकमव्यापि

चतुर्थ पाद प्रारंभ

शास्त्रार्थादि विषयशङ्कात्प्रकर्षोऽस्ति अत आह संकुचद्वृत्तिरिति। ननु भेदेन जीवपरत्वपदेशे वाक्यानि दृश्यन्ते न आ
हुष्ठो कश्चिद् मनूद्यते। न च्चिन्निष्ठाच वादनुवादस्त्वव ... वतु नेत्याह नात्विति। नन्व ... त्यासा जीवपरत्वं वाक्यस्य
नेत्याह नत्र एवेति। एतत् एवानुवादमात्रमनर्थकमत एव प्राणादिविवेकार्थमुपक्रमे जीववर्णनं स्वप्नादेर्मोक्षि
कारित्वाद्दनात्मधर्मत्वार्थमुथ्यते निर्देशः अन्ते च शोधितं जीवं परामृश्य तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यत इति विवेकः। उपरि
तन वाक्यसंदर्भो अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीत्यादि। वशीशब्दं व्याख्याति वश इति। वशः शक्तिरस्यास्तीति व
शी। फलितमाह सर्वस्य जगत इति। अयमीश्वरः सर्वस्य जगतः प्रभवति प्रभुर्भवति प्रभावं प्रकटयतीत्यू
हेतिव्यूहेन विभागेन ब्रह्मणो व्यवस्थापने साध्ये समर्थ इत्यर्थः। शाकस्य तथैव करणं सर्वेशानपदार्थः। कृतं
जगत्प्रतिनियं तृत्वं सर्वाधिपतित्वं। विज्ञानमन्तःकरणं तन्मयः तत्प्रायः प्राणेषु हृदीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ
प्राणबुद्ध्यतिरिक्त इत्यर्थः। अन्तरिति बुद्धिवृत्तेर्विविनक्ति। ज्योतिरित्यस्य त्वा नादिनीति पुरुषः पूर्णः यो यमेवं भू
तः स आत्मेति याज्ञवल्क्यो यं प्रति वचनं कतम आत्मेति जनक प्रश्नानन्तरं अन्वारूढो ऽधिष्ठितः उत्सर्ज
द्वनान्तः शब्दं कुर्वन्। ढुहौ ध्यायंत्यां ध्यायतीव चलं त्यां चलतीवाबुद्धान्तः जाग्रत्। अतः कामादिविवेका
नन्तरं विमोक्षायैव ब्रूहीति जनकः इत्युक्ते तेन जाग्रद्योगादिना अनन्वागतो भवति असंगत्वादेवेति प्रतिवाक्य
याज्ञवल्क्यः। तदा सुषुप्तौ हृदयस्य बुद्धेः संबन्धिनः शोकांस्तीर्णो भवति॥ ॥१७३॥

द्भूतं मावत् ब्रह्म तद्वपि नैव निर्वोढृ इत्यर्थः। एवं च ब्रह्मशब्दश्रुतिरपि ब्रह्मण्येव नाकाशादेः स्फुटं। अ
जिह्मा नास्ति येषां नामरूपनिर्वाहकत्वं लिंगं तत्त्वंतन्नकाशसि सत्वपूर्वकाशत्वात् त्वेद्यष्टत इत्याह नचेति। नाम
रूपकर्तृत्वेन वाक्यांतरगत ब्रह्मप्रत्यभिज्ञामाहाने नेति। नन्वनेन जीवेनेत्यत्रानुप्रवेशव्याकरणयोः स्वकाप्रत्य
येनैककर्तृत्वं प्रतीयते ऽनुप्रवेशो च जीवः कर्तेति स एव व्याकरणेपि कर्ता स्यात् तथा च नभ्यो कर्तृत्वादिह ब्रह्म
प्रत्यभिज्ञान आह ब्रह्मरूपतया चेति। जीवस्य व्याकर्तृत्वप्रतीतावपि न विरोधस्तस्य ब्रह्माभेदादित्यर्थः॥४०॥१२॥
सुषुप्त्युत्क्रांत्योर्भेदेन। अत्र विज्ञानमयशब्दादुपसंहारस्थप्रवेशानादिशब्दाच्च विशयः। अंगुष्ठमात्र इत्यत्रोप
॥१२७॥ क्रमोपसंहारयोर्जीवश्रुत्या तुल्य इ सगतार्थता पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदव्यपदेशात्कोदेशो ब्रह्मेत्युक्तं तत्र भेद
व्यपदेशोऽनेकांतः स्वेजो त्यपि भेदे प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति भेदोपचारदर्शनादित्याशंक्यात्रापि मुख्य ॥१२७॥
भेदपरत्वसाधनात्संगतिः पूर्वपक्षमाह आदाविति। आद्यंतेन विज्ञानमयशब्दात् मध्ये स्वप्नाद्युक्ते संसा
रिपरत्वे सति महान् इत्यादि सर्वं संसारिण्येव योज्यत इत्यर्थः। संपिंडितार्थविषयस्तं वंधकृतत्वविच्छिन्नपाभावात्
घनीभूतप्रज्ञायस्य सतथा संसारे वानूद्यत इति। अनुवादप्रयोजनं कर्मापेक्षितकर्तृस्तुतिः। नन्वसिद्धे
श्वरे धर्मिणि भेदव्यपदेशोस्ति इत्याशंक्याह अयमात्मेति संधिरिति। द्वितीयं विकल्पं निरावष्टे नचात्रेति। नन्वात्म
शब्दो जीवस्यात्मवचन इत्युक्ते तत्कथं तद्व्यतिरिक्तेश्वरव्यपदेशस्तत्राह नचप्राज्ञस्येति। ननु जीवस्यापि

त्वा श्रुतस्यानुपपत्तिरिति तत्राह तस्मादिति। आदित्यमुपसंपद्येति व्याचष्टे सूर्यन्नां मध्ये ब्रह्मलोकप्राप्तियवा
यां कारणत्वकृतत्वेनां जस्यं तु ब्रह्मणि स्यर्थः। तदेवं प्रकरणाच्छ्रुतिभंगं विधाय श्रुतिबलाद्दृष्याह अपि चेति।
नचोत्तमः पुरुषः प्राप्ता नतु प्राप्यं ज्योतिरिति कार्यं परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एवोत्तमत्वेन विशेषणं योग्यत्वा
दिति। भाष्ये प्रकरणादिति द्युसंबंधप्रसक्ति ज्ञानस्य ब्रह्मणो यच्छब्देन परामर्शादित्यर्थः। अथ य एतादृक्ष्य ना
ड्यस्तिनाडी स्वं उ अथ विशेषविज्ञानोपरमानंतरं यत्र काले एतदिति क्रियाविशेषणं एतदुत्क्रमणं करोतीति अथ
तदैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमुत्क्रमते उपरिगच्छतीत्युपक्रम्य आदित्यं गच्छतीति श्रुतं।। ४०।। ११।। आकाशः शात्। अत्राका
श ब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयः सर्वाणि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यंत इत्यत्र हि सर्वं जगदुत्पत्तेरेवकारावगतनिर
पेक्षकारणत्वस्य प्रश्नप्रत्युक्तिसामानाधिकरण्यसामर्थ्यस्य च दर्शनात् ब्रह्मपरत्वेन वसिष्ठे संगतार्थत्व
माह तथापीति। हेतुनामप्रसिद्धे भूताकाशो न तु ब्रह्मेति वक्ष्यमाणेनान्वयः। अनंतराधिकरणे नागतार्थत्वसंगती
वक्ति अकस्माच्चेति। पूर्वत्र हि प्रकरणादनर्थकः हतश्रुतिर्नीताः इह तु न ब्रह्मप्रकरणं नाप्याकाशश्रुतेरानर्थक्यं
नामरूपाधिष्ठानब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वादाकाशस्येति भावः। तर्हि नामरूपान्यत्वं ब्रह्मणो लिंगं ब्रह्मशब्दश्रुतिश्चने
त्याह नामरूपेऽइति। नामरूपे अंतरा ब्रह्मेति श्रुतिर्नामरूपयोर्निर्वोढृत्वं हि नु केशाकाशस्यांतराळत्वं नास्वबद्धे किं नु
ब्रह्मणः ततः किमत आह तेनेति। निषेधमुखेनैतदेव विशदयति न त्विति। निर्वोढृत्वमाकाशस्य तेनेवब्रह्मांतरा

दहरोपसनानुवादस्य च निश्चयो ऽनन्त्वमित्यर्थः। नाद्वितीयरस्याहृतचैतदिति। उपसद्दोऽवछेत्तुं विश्वा
तोऽस्त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पापत्तरित्यर्थः। समुच्चये पंच दहरोपासनापत्तेः तिस्र एवेत्येवकारविरोधश्चेति।
अपि च तिसृणामुपसद्द्वादशत्वे तावतां च यद्युभयोः संख्ययोः प्रकरणे निवेशः वृथा स्यात्। हीनशब्दो प्रकर
णादेव संख्ययो ज्योतिष्टोमसंबंधसिद्धेरित्याह हीनात्केति। यदा त्वहीनशब्दोऽहर्गणवाचीत तदासुतावरव
स्यं प्रयोक्तव्यः। तत्र त्रिस्र इत्येवोच्यमाने त्रित्वमप्यानंतर्यादहीनेस्यात्। तन्निवृत्तये स्याहेति शब्दोऽप्यर्थवानिति
भावः। ज्योतिर्वाक्ये तु मुख्यार्थेन प्रकरणाविच्छेदादित्याह रहत्विति। प्रकरणात् श्रुतेर्बलवत्त्वेप्यानर्थक्य
१२२५ प्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात्। ज्योतिःश्रुतेश्च मुख्यार्थत्वे आनर्थक्यस्योक्तत्वात् प्रकरणानुग १२२५
गुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्मेत्यर्थः। नन्वादित्यस्याप्यस्ति प्रकरणं। यथावह्निर्येन मनस्तावदादित्यं गच्छतीति प्रश्ना
वादित्युक्तमनुवदतीत्याहेति। परिहरति। नेति। दहरविद्याफलं ब्रह्मलोकावाप्तिरादित्यद्वारोक्ता। इदं तु पृष्ठा
त्मापहतपाप्मा इत्यादि निर्गुणप्रकरणमित्यर्थः। दहरविद्यावनाडीखंडात्पूर्वं प्रस्तुतेति न प्रकरणोत्कर्षशं
कानन्त्वात्यंतिकमोक्षोपि ब्रह्मलोकद्वारा प्राप्तमिति तत्र वक्तव्यं। किं मोक्षस्य गतिपूर्वकमाप्यत्वमप्यगीकृतसौ
तदा कथं क्रममुक्तिपरं उत्तनियमेन गतिपूर्वप्राप्यत्वमिति। नाद्य इत्याह नचेति। तस्मादिदं शरीरात्। अन्ते च ब्र
ह्मणि संभवनीयते। लीयते। न द्वितीय इत्याह न च तद्द्वारेणेति। तच्छब्देन ब्रह्मलोकमाह तदुपसंपद्येति।

पर्जन्ययागे जपाच्चपशु कि श्ववजनिवी मे त्यादीनां मिष्टदेवतानुस्मरणानुरूपोमंत्र जात्यमंत्राणां दर्शपूर्णमासप्रक
रणान्नोत्कर्षः स्यात् तत्राह पूषाद्यीति। दर्शपौर्णमासिकाग्न्यादिदेवतानुमंत्रणमंत्रानंतरपाठात् पूषादिमंत्रा
णां माग्नेयाद्विधिनिरर्थवादत्वेन समाप्तिर्वा। दाशवगतिः तद्दिदमुक्रमगत्येति। यत्र चनिनीष्यं तेतत्राप्यतोन
प्राप्तिरित्याह पौष्णादौ वेति। अस्तु तर्हि ज्योतिर्वाक्यस्यापि श्रुतिवशादादित्यवादिनो निर्गुणप्रकरणेनुप
योगात् अर्चिरादिमार्गे चसोपयोगत्वात् उत्कर्षः तत्राह द्वित्विति उत्तरा द्वौनेत्यर्थैर ह ज्योतिर्वाक्येनोत्कर्ष
इत्यर्थः। हेतुमाह अपकृष्टस्येति। फलस्य ब्राह्मणो कि कभोगस्योपायो मार्गः तत्र निपादकोर्चिरादिमार्गोपदेशा
ते चिवमसिकवं नीत्यादिरिति विशदो मार्गपरत्वेनादित्यः तत्रस्य शब्दोपात्त संवत्सरादादित्यमिति। ज्योतिर्वा
र्वाक्ये तु ज्योतिः शब्दमात्रं श्रुतं न मार्गः। ततश्चाविशदमिदमेकदेशमादित्यं पदं नु वदेत्। ततश्चास्पष्टस्य पूर्णमार्गो
पदेश्यंकिऽ विशदेषु पदेशेनोत्कर्षो निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः। ननु यद्यर्चिरादिमार्गे प्राप्त आदित्यः तर्हि नैव ज्योति
र्वाक्यं पूषादिमंत्रवदुत्कर्षेएकदेशाभिधानेन त्वर्चिरादिमार्गं निर्गुणप्रकरणे नुवदत्तु तत्र तत्स्थानं स्तोतु सायात्सोऽ
र्चिरादिप्रथ्यरदं तु निराशयासमिस्त तत आह नवद्वादशेति। अस्तु तर्हि द्वादशत्ववाक्येपि श्रौतार्थसंसर्गपरत्व
लोके नविधित्वमिति चेत्। तत्र वक्तव्यं।। किमहीनशब्देन द्वादिमत्वं त्का वाक्यं श्रौतार्थमाश्रीयेत उत भं त्का। नाद्य
इत्याह द्वादशेति। अहीनधर्मस्येह विधौ प्रकरणं विच्छिद्य तत्विच्छेदस्य वा सुक्तात्वं द्वादशाहोद्दोन प्राप्तद्वा

कथ्म

कथंना परेति यदि विधिपरं स्यादिदं वाक्यं तर्ह्यपकृष्येत ततोऽहीनधर्मो ज्योतिष्टोमप्रकरणे विधेयत्व इति स्यात्। तच्चान्याय्यं
कुत इत्यत आह संबद्धेति। मध्ये प्रकृताऽसंगतविधानेन तस्य दैःप्रकरणं विच्छिद्येत पुनस्तद्द्वारेण प्रसंधाने
माति कृतः स्यादिति। यदि नापकर्षो वाक्यस्य किंनु तर्हि प्रयोजनमत आह तेनेति। द्वादशोपसद इति वाक्येन द्वाद
शोपसत्ता तद्विकृतिष्वतिदेशप्राप्ताऽनेन वाक्येन ज्योतिष्टोमेऽनूद्यते त्रित्वविधिसौविस्थ्येन स्तोतुं अहीनो हीम
शान् तस्य द्वादशाहस्याहूरूकाशिशुः तस्यपतिस्वर स्यार्थः। अनेनापि द्वितीयाधिप्रतिज्ञा समर्थिता। प्राप्तत्वान्नविधिरिति। पि४
निवीतादीति। निवीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामिति दर्शपूर्णमासयोराम्नायते। तत्रो ॥१२०१॥
॥१२०१॥ पवीतं विधीयत एव। इतरयोः किं विधिरुतार्थवाद इति संशये सति अपूर्वार्थत्वात् मनुष्यशब्दस्य च मनु
ष्यप्रधानत्वाभिधायित्वात् तत्प्रधान आतिथ्ये कर्मणि नियतत्वं पित्र्ये च प्राचीनमाव्यात मित्यतिप्राप्ते राद्धान्तः
प्राप्तं हि मनुष्याणां क्रियासु सौकर्याय कंठलंबिवस्त्रधारणं देहार्थं बंधनं वा निवीतं। प्राप्तं च प्राचीनावीतं
वचनान्तरेण पितृयज्ञे तदनुवादेन निवीतमित्यादिरर्थवादः उपवीतं स्तोतुमिति। ननु यदि द्वादशोपसत्ता वा
क्यस्य प्रकरणादनुत्कर्षः कथं तर्हि भि निरपकृष्येतेत्युत्कर्षमाहात आह तस्मादिति। द्वादशोपसत्तायाः
प्रकरणांगत्वेन निवेशाभावाभिप्रायश्चोत्कर्षशब्द इत्यर्थः। ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातवाक्यस्य नापकर्षस्तस्य
स्यादन्वयः। तदेवं द्वादशोपसत्तावाक्यस्य प्रकरणनिवेशसमर्थनेन प्रतिबंदी निरस्ता। ननु तर्हि पूर्वोक्तदेव

फक्ष

तत्रात्मेति ज्योतिरादिश्रुतत्परस्य दृढबोधेन नैतत्साहस्राहर्गणस्य त्वाच्चेति। अत्र हि यज्ञात्मेत्यात्मा प्रतितानः।
एव त्वेवतरति परामृष्टः। सन्ततमःपुरुषस्य रूपसत्तहत। प्रकरणमनुरुध्य श्रुति लिंगे अधिकरणविरोधं शं
कतेतदिति। ज्योतिष्टोमे श्रुतं तिस्र एवेत्यादि। उपसद इति विशेषाः तत्त्रित्वं ज्योतिष्टोमस्यैव द्वादशत्वं नुसा
हस्यं अहीनस्येति विता। साद्य एकाहत्वात् ज्योतिष्टोमः। अहीनो हर्गणसाध्यत्वात् द्वादशाहादिः अहः
स्वः क्रतुसमूहे इति स्मृतेः स्वस्य नादेशात्। अत्र त्वं पूर्वपक्षं प्रसक्तेति प्रसंगप्रवृत्तेनाह्य माह प्रकरणेति।
अहीनश्रुतिरहर्गणे रूढा भगवांस्तूपाणिनिः स्वरार्थं प्रसयमनुशशास। सापि ज्योतिश्रुतिः रिवप्रलप्र
करणं नु हासा कूमामिदधीत तत्रैव सद्वादशोपसत्ता विदधीत तात्कं विधत्तां अयुक्तं हि विधातुं नुत्कर्षस्य सि
द्धांतितत्वादित्यर्थः। अवयव व्युत्पत्त्येत्यक्तं नामाहसहीति। सर्वप्रकृतित्वेन क्रत्वंगविधानात् न हीयते कुत
श्चित् तन्नूनो ज्योतिष्टोम इत्यर्थः। अहीनशब्दस्याहर्गणे रूढत्वात् न दुर्बलावयवप्रसिद्ध्यासाद्भविता अतद्वा
दशत्वस्य नसाङ्केति वैशाद्दिति द्वादशाहाद्यानुत्कर्ष इति यथा भाष्यं सिद्धांतः। अत्र वार्तिककारपादसंमतं सि
द्धांतमाहुः पूर्वविरोधं परिहृत्य हीर्णुमर्थ्यास्थितसिद्धांतमस्य एकदेशमनुज्ञानाति अवयवेति। द्वादशोपसत्तायाः
प्रकरणे विधानाभावेपि द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादुत्कर्ष इत्याह नापीति। प्रतिज्ञाद्वयमिदं इतः
प्रकरणादिदं वाक्यं नापकृष्येत अपकृष्टं च सदहर्गणे द्वादशोपसत्तां न विधत्त इति। तत्राद्यां प्रतिज्ञामुपपादयति

फ.थल

ज्योतिःश्रुतेः परश्रुतेश्च संशयः। ननु ज्योतिषां ज्योतिरिति ब्रह्मापि ज्योतिःशब्दं अतः कथमादित्य इति पूर्वप
क्षः तत्राह अत्रेति। प्रकरणात्प्राप्य शब्दं ब्रह्मेति यथ्योक्तं तथा ज्योतिरुपसंक्रम्य तत्राह पूर्ववदिति। तत्र हि सु
वेश श्रुतिसंकोचोस्ति न त्विह। परामिति तु श्रुति विशेषणं चेति न प्रधानार्थं ज्योतिःश्रुतेर्बाधिकेत्यर्थः।
अत एव संगतिः। समुत्थानश्रुतेश्चापीड न प्रसंगादित्यनुषंगः। ननु समुत्थानं विवेक इति ब्रह्माधिकरणे व्याख्या
तमत आह तथा हीति। अप्रसिद्धेरित्यर्थः। परमिति विशेषणमादित्यस्यापि विशेषः परत्वादित्यर्थः। आदित्यसमीपे ब्रह्म
लोके स्थित्वा तत्रोत्पन्नज्ञानान्मुच्यत इत्यर्थः। एवमादित्येवाक्यं जस्य मुक्त्वा ब्रह्मप्रक्षेप श्रुतिपीडा मुक्ता
॥१२०॥ प्रपंचयति ब्रह्म ज्योतिरिति। शरीरात्समुत्थायेति वा को ज्योतिः प्राप्य यत्स्थितस्य स्वरूपनिष्पत्तिरुच्यते सा ब्रह्मज्यो
तिः सर्वादिनो नस्यात् ब्रह्मणः स्वस्वरूपत्वात् स्वरूपं प्राप्य स्वरूपं प्राप्नोतीत्यसंगतिप्रसंगादित्यर्थः। नन्वभि ॥१२०॥
व्यक्तिः साक्षात्कार इत्यत्र आह नचेति। साक्षात्कारस्याभिव्यक्तिर्ज्योतिरुपसंपत्तेः प्राप्तेः पूर्वसत्तीपरत्वेन नवक्त
व्या। यान मुख्यं प्राप्य यद्यपि इतीति व्यत्यय योजनाद् हृराधि येरे करणे कृतास्ता कुं क्षेत्यर्थः। न चोपसंपत्तेरेव
साक्षात्कारः तत्व पर्वावधिपर शब्दयोगादुपसंपत्तेरेव प्राप्तित्वावगमादिति। ज्योतिरिति समुत्थायेति संपद्येति
चतिसृभिः श्रुतिभिर्य आत्मेति प्रकरण बाधः। अनेन विपक्षे श्रुतिसंकोचा नाडी खण्ड प्रस्तुतादित्य प्रकरणाद्य
तो ज्योतिरिति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन प्रत्यवस्थानासंगतिरपि ध्वनिता। प्रक्रममध्योपसंहारैकरूप्यान्निर्णी

वायुपरिग्रहे च ब्रह्मशब्दः श्रुतिर्निहत्त स्यादिति श्रुतिः। प्राणश्रुतिवच्छाद्वायुराध्यात्मिकः शारीरो वज्रश्रुतिवच्छाद्वाह्यस्थ
वायुरत्र प्रतिपाद्यः। न हि प्राणमात्रस्य वज्रोद्यमनहेतुता॥ तुभ्यं यो श्चर्विंतन न मेकं वर्गविद्यावदिति न वाक्यभेदः प्रति
क्षपः। सर्वशब्दश्रुतिविरोधमाशंक्याह पूर्ववादीय द्यपि चेति। यथा मंडूको वहून्विहाय स्वयं क्वचिद्गतमंडूकं प्रति
प्लवते एवं शब्दादिति प्रतिज्ञाय व्यवहितापि हेतुनानुषज्यत इत्यर्थः। शब्दो त्र सर्वशब्दः। स वायुकस्य जगतः कंपयितृ
त्वमुपपाद्यते ब्रह्मणो हीति। ननु प्राणवज्रश्रुत्योः स्वार्थत्यागं भया सर्वशब्दसंकोचश्च कः कथं स वायुकज
गत्प्रतीतिरत आह एतदुक्तमिति। प्रधानस्यांगाकांक्षस्य वचनं प्रकरणमिति प्रकरणलक्षणं प्रसक्ते च वर्णयति
मत्स्यवाक्ये इति। पृष्टं जिज्ञास्यत्वात्प्रधानं तस्य निपत्तृत्वाद्वी निप्रतिपत्तावंगानि प्रतिवचने निरूप्यं तत इति प्रकरण
सिद्धिरित्यर्थः। यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राणएजति चेष्टते तच्च ततः एव निःसृतमुत्पन्नं तच्च प्राणसंज्ञकं जगत्कारणं म
हत्। विक्रोत्रस्यात्तु जगदिति भयं भयहेतुत्वं नूपपद्यत इति वज्रमिति उद्यतं वज्रमिवेत्यर्थः। पूर्वपक्षे तु प्राणे निमित्ते महद्भय
हेतुः सर्वमुद्यतं भवतीति व्याख्यातव्यं वज्रमुख्यार्थो च तत्र शब्दः यद्वानुसिद्धांते पि ब्रह्मणि निमित्ते च वज्रमुद्यतमिव ति
व्याख्येयमत्र ततद्वापि वज्रशब्दः पंचलक्षणार्थः स्यात् वज्रब्रह्मणोः साधारणसंबंधाभावादिति। वायुरे
व व्यष्टिः विशेषः। समष्टिः सामान्यं। शुक्रं ज्योतिष्मत्। अस्येश्वरस्य भयादग्निसूर्यौ तपतः इंद्रादयस्तु धावंति
स्वस्वकार्ये पुनर्दृष्टानपेक्ष्य मृत्युः पंचमः। भीषाभयेन॥ ४०॥ ज्योतिर्दर्शनात्। ज्योतिरादित्यो ब्रह्म वेति

कब्स

मस्तिहीनवर्णेशजन्माचार्ये औपमन्यवादीनां ब्राह्मणानामुपनयनं तानूहेनि निषिध्यते तत्र एवोत्तमवर्णाचार्य
त्वाभे तेषामुपनयनं प्राप्नोति अन्यथास्येवाप्राप्तनिषेधतापातानू रस्यादित्येषामिति। तेहि ते प्राचीनशालादयः स
इषयोऽपरं ब्रह्मपरत्वेनावगतवंत इति ब्रह्मपर्यं राः तद्धा मानुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परंपरमात्मब्रह्म
अन्वेषमाणाः एष पिप्पलादः तत्कुशलासि तं सर्वे वक्ष्यतीति प्रतिपेदिरे ते नतमेव भगवंतमुपसन्नाः तां
नौपमन्यवादीननुपनीयैव तद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचाश्वपती राजा। त्रयुजतुभ्यां वंगक्षाक्षाभ्यां तत्राभ्यां।
॥११५॥ द्विजातीनां दानं साधारणं प्रतिग्रहस्तु ब्राह्मणस्यैवेति विवक्षितं ननु शूद्रस्य दानं वार्यते। रथा॥ कंपनात्॥
अस्यानुप्रसक्तेनापशूद्र इविचारेण न संगतिरिति व्यवहिते नोच्यते। शब्दादेव प्रमित इत्यत्र ब्रह्मत्वावाक्ये जीवानु १५५
चादेत्र ऐक्यबोधायेत्युक्ते इहतु प्राणस्य स्वरूपेण कथितस्य न ब्रह्मैक्यसंभवोपतो। न्यूथे ततस्तु दुपास्ति
विधिरिति प्रसक्तस्थीयते। प्राणमेवाभिसंविशंतीत्यत्र निरपेक्षकारणत्वपरैवकारश्रवणात् ब्रह्मपरत्वं र
इहतद्वा वादत एव प्राणरसेन नागतार्थत्वं। उपक्रमोपसंहारे कवूप्यस्यास्पष्टत्वाच्च अत्र तर्देन विचारेणा
पीतिस्यादेतस्य तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेति च भयादस्याग्निस्तपतीति प्राचीनपराचीनवचनसंदृष्ट तयाऽस्यतदेक
वाक्यत्वात् अन्यत्र धर्मादिति ब्रह्मप्रकरणाच्च ब्रह्मपरत्वावगतेः कथं पूर्वपक्षोत्थानमत आह प्राण वज्रेति।

।ब्राह्मणायनं ब्राह्मणवेषं धनाद्यर्थं नेच्छाशुश्रुषुकं निष्कं व्याख्याहारमिति। अश्वतरीभ्यां युक्तो रथः तथोक्तः
आटोपः संभ्रमः। अहहारे त्वेति पाठो व्याख्यातः। अहहरेत्वेति पाठे त्वाद्यस्यात्र वाक्येन केनापि संबंधस्य
त्वानर्थक्यं। शाकटोक्तेः प्राप्त्यां व्याख्यायामस्ति संबंधी इति। एवं तावत् न्यायपवल्लेन शूद्र इत्याद्युछिंगम
न्यथानीतं संप्रतिशूद्राधिकारवारकवद्वलिंगविरोधादूषितत्वे त्याह क्षत्रियत्वगतेश्चेत्यारभ्य आधि
करणसमाप्तेः। ननु कापेयस्याभिप्रतारी चित्ररथ एव किं नस्यादत आह एषवेति। नामकेदादस्य त्वस
तित इंद्रस्य त्वेन यथा जकेन उत्पातत्वमित्यर्थः। यद्यपि क्षत्रियसमभिव्याहारोन क्षत्रियव्याप्तः कार्येपरव व्यभिचारात्
तथापि द्योतकतया संभावकः। सर्वेव वैदिकालिंगमेवमेव स्याद्दा संभाव्यत इति। एवं तावद्वाक्योपक्रमे संदेहमभ्युपे
त्यैव वाक्यशेषान्निर्णयः कृतः इदानींतु नैव संदेहः शूद्रशब्दपरामर्शात्प्रागेव सहक्षत्तारमुवाचेत्यमात्यप्रेषणादि
नाक्षात्रियत्वनिश्चयादित्याह इतश्चेति। बहुदायी बहुपाक्य इतित्यर्थसंभावोधियतः अन्येदानशीलाः पृष्ठे
यस्यसतथाक्षत्रियत्वनिश्चयादित्याह अर्थसंभवे चनिमित्तेपद्देश्वर्यं तस्य जानश्रुतेरवगंतंततक्षत्रियस्य
द्द्वहमित्यर्थः। आद्यसूत्र एवाध्ययन नियमस्य सूत्रितत्वात् पुनरुक्तिमाशंक्याह नकेवल्लमिति। उपनीतस्य
पदृध्ययनं तद्विधिपरामर्शाआछेदनं। उपनयने मध्यपनांगमेकं अपरं च विद्याप्राप्तये उपसदनापरपर्याय

कच्छ

धारणेनेति कृत्वेत्यर्थः। मद्वादिभिः लिखितपठितवेदार्थबोध इति तत्रात्र यद्वावेति। एतं शुद्धस्यविद्याया
मसामर्थ्यमुक्त्वा। शास्त्रपर्युदासमाह यन्नइति। अनन्तरः शब्दो नाऽन्ता तार्स बोधीतिमनेमाकृतोऽ ल्लिङ्गादधि
कारसिद्धिः सिद्धान्ते तु किं नस्यादित्यत आह अस्माकं त्विति। असति बाधके वंगमाद थेसतामिद्धिरूक्तावि
धिनाचापि स्थित इति सम्प्रयोजनताभूद् शब्दस्याव यव वृत्तिप्रदर्शनाय तस्यापि कांश्रोतीमनुक्रामति एवं
किळेत्यादिना। जनश्रुतस्यापत्यं जानश्रुतिः। पुत्रसंज्ञस्यापत्यं पौत्रः तदपत्यं पौत्रायणः। श्रद्धया ऽर्थि
॥११८॥ भ्यो देयं यस्य स तथा। पाकपमन्नं बहु यस्य गृहे स तथा। भृगारकानि वनुस्थानि। शौं उस्य भूरस्य। तद ॥११८॥
नुग्रापउ तमविद्याजिज्ञासां कर्तुं। दोषेत्यस्य मम्पंरात्राविस्यर्थः। का ब्लाक्षत्त ज्ञाक्ष विरूहं लक्ष्यपाअंथैलु
पाळकाः। रत आरभ्य द्युलोके माऽसांश्रीः स्यां किं मा कार्षीः यदि करोषि तत्मध्यप्रावि ष्टं त्वां तन्माधाक्षी
त्। मादहतु चराको जानश्रुतिरिस्मे कदेशद्वारेणोच्यते एवं तावद्धारकः एनमब्लंसंतं कमेतद्वचनमात्थ
स्ते न तच्छ्रुद्धान्वयः। मुजेर्धातोः कर्तरि अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्वनिपि विकृतेयुग्वाख्यानं दंपुरुषं देशान्
तरे पुनः कोत्यर्थः। उद्देळ्लमपरं। विताविद्यस्य हि रात्रिर्बहुळ जवति। पिशुनः सूचकः। वंदारवः स्तावकाः
तेषां वृंदं समूहः। एकपदे नटिति। यं तारे सारथिं विपिन मरण्यं कान निकुंजं पर्वत गुहा पुळिनं सैकतं॥

मपिसामान्यप्रवृत्तिरिच्छाधीनेत्याशंक्याह इतिकर्मकर्तव्यतास्थितिः। अनधिगतः करणविशेषो विधितो येनं
पुंसास्मरतिकर्तव्यतासु न घटते न चेष्टते नेतिकरणसामान्यमिति कर्तव्यतयोपकार्यं किंतु विहितः कथंभावाकां
क्षः करणविशेषः तत्र पदांगसाम्यान्मतः यं अविशेषतः तत्र सर्वत्र विध्यधीनैव प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु कथं विध्यधी
नप्रवृत्तिकता क्रत्वर्थता क्रतुविध्योर्भेदादत आह क्रतुरिति हीति। क्रतुरिति शब्दो विनयेण क्रतुना तदंगविधा
यकं विधुपिणं विधिशब्दं परामृशति लक्षणयेत्यर्थः। अर्थतो ज्ञायते। मा भूवन्नध्ययनादयः पुमर्थाः मा च
क्रतुशास्त्रितो दृष्टनियमः अर्थावबोधे तु दृष्टे स्वाध्यायनं नियम्यतामत आह यदि चेति। यस्मान्न नियम विधे
र तो पूर्वविधिरित्याह तस्मादिति। यद्यपि नाप्य नांगकाध्ययनः विधिः काम्यकस्यः तदाशूद्रस्य स्त्री किं काध्या
यनादिना वेदग्रहणमित्याह तथा चेति। द्वौ हीह पूर्वपक्षोस्ति यत्र शूद्रस्याधिकारः संवर्गविद्यायामेव वेति। तत्रा
ध्ययनरूपस्य [illegible] यविधेर्नियमविधे नियामकत्वमुपेत्य वदितीयमा भूदिति। वाक्यप्रकरणयोरभावेपि कथमना
ध्ययनेनसामर्थ्यलक्षणलिंगेनवानुगृहीतस्तत्र त्ययः कर्मप्राधान्यमवगम यत्नध्ययनस्य संस्कारकर्मता
मापादयतीत्याह तथापीत्यादिना॥ विनियोगः पदान्वयः। परंपरयेति द्वारा वाक्यपदार्थव्युत्पत्तिविधापरंपरये
त्यर्थः। अन्यतोनुष्ठानतो पेक्षितमर्थावबोधमित्यर्थः। अर्थावबोधेध्ययनस्य सामर्थ्यं दर्शयति इहेत्यादि चेति। सं
स्कारो वाप्तिः सैव दर्शयते तेन हीति विपरिवृत्ते तेन कृतविनियोगाद्वा हृत्येत्यर्थः। विनियोगं तंगेनेति सुवर्ण

म

याहिसाध्यैककर्मणि शूद्रस्यानधिकार इत्येतद्यतः कारणाद्युक्तं यतश्च विद्यायां शूद्रस्यासंभवि साधनमलौकि
कं नास्ति तस्मात्त्वदुक्तमसत्प्रतमिति योजना। अग्नेः क र्मस्वपयोगमाहयदाहवनीय इति। ननु व्रीहिवदा
हवनीयोऽपि शूद्रस्य नेत्याह तद्रूपस्येति। संस्कृतोऽग्निराहवनीयः स चालौकिक इत्यप्रकरणाधीनवाक्यवि
हिताधानाद्येव लभ्य इत्यर्थः। आधानमपि द्विजातिसंबद्धं यदि क्रतुं कंचिद्द्वारभ्य विधीयेत तर्हि क्रत्वंतरेषु शू
द्रोऽधिक्रियेत नत्वेतदस्ति तस्याग्निद्वारा सर्वक्रतुसाधारण्यादित्येवमर्थमनारभ्याधीतग्रहणं। आधान
मप्यस्तु शूद्रस्येत्यत आह आधानस्यवेति। वसंतादिवाक्येनेत्यर्थः। विद्यायामलौकिकं साधनं नास्तीत्यसिद्धमध्ययनाद्वि
॥११७॥ ययालौकिकत्वेऽपि तन्नियमस्य वैधत्वादिति शंकां परिहरति न विकल्पासहत्वादिति। नानोपायसाध्येऽर्थाधिगमेऽध्ययनं ॥११७॥
नियम्यमानं पुरुषार्थे तस्मिन्नियम्येत तत्रक्रत्वर्थे इति विकल्प्य द्वितीयं निरस्यति न तावदिति। अध्ययननियमस्य क्र
त्वर्थाश्रितत्वं प्रकरणाद्वाक्याद्वेति विकल्प्याद्यं निरस्याद्वितीयं प्रत्याह न वानारभ्येति। यावत्पाठे तु द्वादशकृतो यापि के
चुहि स्त्रीकृते वाक्यं पर्णतां क्रतुनासंबंधयति। स्वाध्यायस्तु शाखात्मको ऽवयवी न कर्मविशेषेणव्याप्त इत्यनुप
स्थापिते कर्मणि कथं वाक्यमध्ययनस्य कर्मसंबंधं ब्रूयादित्यर्थः। नन्वज्ञातोपायेकथं पुरुषेच्छातः प्रवृत्तिरित
आह तदुपाये हीति। फलमभिलषंस्तदुपायमप्यनुष्ठेयं मन्यते विशेषं तु न वेत्तीति। तर्हि करणार्थेतिकर्तव्यतामा

ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिपंचात्मके भूतगणे समुत्थिते जिते सति योगगुणे चाणिमादौ प्रवृत्ते योगाग्नि
मये काम्निमयं तेजोमयं ब्रह्मशरीरं प्राप्तस्य योगिनो न जरादीत्यर्थः। तथा चावोचन्नाचार्याः प्रपंचसारे अवनिज
लानलमारुतविहायसां शक्तिविशिष्टतद्विबैः स्वानुरूपमात्मनश्च प्रतिनीत्वा तत्त्वरासु जयति सुधीरिति। लिंगा
नि भूतमंडलान्यापाने तच्छक्रयश्च निहत्याद्याः तत्रैवोक्ता॥१७॥ ॥ प्रसंगस्य हि ब्रह्मविद्यायां शूद्रस्याधिकारो न वा रन्तध्ययन
स्य प्रधानकर्मत्वसंस्कारकर्मत्वाभ्यां संशये पूर्वमत्रैवर्णिकदेवानां तद्योग्यरतिलिंगाद्यधिकारउक्तः तद्वद्विद्या
धिकारिणः शूद्रस्यापि न पर्यवशामर्शलिंगाच्छूद्रस्याप्यधिकार इति संगतिं भाष्यानुरोधमाहुः अवांतरे तिपूर्वपक्ष
माह निर्मुक्ष्ट्येति। आगंतुकं शास्त्रीयं। अधिकारलक्षणे एवाऽवैद्यत्वाद भावः कर्मणि स्यादिमत्यधीयानस्या
नधिकार इति स्थितत्वात् तावत्तामाशंकते अध्ययनेति। एतत् नस्यादित्यनीयादिरहिते न विद्यावेदितुं न शक्य
तरइति भाष्यं भावः प्रापः परिहरति ईतेति। तत्रानग्नेरग्निसाध्यकर्मण्यनधिकारस्थित्तौ अवैद्यत्वमसत्कल्पय
मानं अभ्युच्चयत्वं वाध्ययनविधेः पुरुषार्थत्वाशंकापरास्तानिरासात् इह संस्कारपरामर्शादित्यादिसूत्रैरध्य
यनविधेः संस्कारकर्मविषयत्वसमर्थनाद् [illegible]तोऽग्नीनामपि शूद्राणामग्निसाध्यायां विद्यायामधिकार
इति शंकया न गतार्थत्वमित्यर्थः। ननु कर्मण्य। नवद्विद्यायामध्ययनं हेतुरित्याशंक्याह नवेति। अग्निकर्महेतुः
स्त्ववन शूद्रस्य। अध्ययनं तु विद्याया नेति यतो हेतुः संभवति न शूद्रस्येत्युपपादयति यतस्मादिना। आहवनी

छोवितवान्निसर्ग्यः। नामरूपं वे ति स्मृतौ निष्पन्नकर्मणामनुष्ठापनमुक्तं। सर्वेषां त्वित्यत्र कर्मणा एव सृष्टिरिति विवेकः।
यत्नेनेति पुण्येन वा चो वेदस्य पदवीं पंथा व प्रथा नोनिर्देशः पदवीयतां। वेदग्रहणयोग्यतामित्युत्तरु आपन्नु आस
वंतः ततः ऋषि प्रपिष्टानां वा वं अन्वर्षिधा नोनिर्देशः पदवीयतां। वेद विदनु अनुष्ठवंतः। प्र[illegible]सु दीनरस्य
त्रप्राणः परमात्मा सर्वे प्राणाश्च ऋषयः तेभ्योनंतरं तदनुग्राहका आदित्यादि देवता तोल्लोका विषयाः। इहवा
कैकल्पितस्य ज्ञानसत्त्वाभावात् प्रतीत्यप्रतीतिभ्यामुत्पत्तिरूपविधानं व्यावहारिकसत्त्वे ऋतेरना स्व[illegible]यो ब्रह्म
जमिति। प्रतिपरीति दृशानि। आत्माकारबुद्धौ प्रकाशान इति तथोक्तः। नत्वमस्यादिवाक्यजबुद्धिविषयभित्वेतनु।
११६। स्त्रानयोर्दर्शमउच्छात्मक ऋग्वेदः तत्रभवाद्यानातप्पः। यो वा इति आर्षेयमृषिसंबंधः ब्राह्मणं विनियोगः। आ ११६।
र्षेयादीन्यविदितानियस्य मंत्रस्य मतथ्या। अध्यापयति। अध्ययनं कारयति। स्थाणु स्थावरं। गर्त[illegible]कं। ना
र्येयतेप्र[illegible]यांते। पर्ये ये पर्यायो व न्नुरायत्तिमानि नो देवः सांप्रतैस्तुष्ट्याः तदिति तत्र ब्रह्मवेदनात्सर्वभाव इति
त्कैते प्यो वे पोदेवानां मध्ये प्रतिबुद्ध वा न हं ब्रह्मास्मीति स प्रतिबोद्ध वतनु ब्रह्माभवत्। ते होचुरिति ते देवा असु
राश्चोचुः किल्लान्योन्यं ह तयद्यनुमतिर्जं वतां न हितमात्मानं विचारयामः। यमात्मानं विचारणापूर्वं ज्ञात्वा सर्वे
ल्लोकाकांक्षौ मान्य[illegible]निर्वाप्नोति त्वष्टृकाविज्ञाग्रहणाय इंद्र। विरोचनौ देवासुरराजौ प्रजापतिसकाशमाजग्म
तुः पृथ्व्यापस्तेजः इतिपाद तच्छमारभ्य जानोः जानोनारभ्या नाभिनाभेशरीरं ग्रीवायाआकेशपर्यंत

तोद्धिश्य तां तत्राह रूपांतरेति। अस्यैव प्रपंचो ननु देहेशरस्यादिबोध्यपरिहारौ। दृष्टानुसाराच्च चेतनादेवतेत्याह
तद्वमिति। शब्दमात्रत्वे तु नैव मित्याह अचेतनस्येति। देवतानां फलोत्पत्तौ श्रुतहानिमाशंक्याह नैवमिति।
यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य हि यागेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः तत्र यागभावनायाः फलवत्वं श्रुतं अर्थाच्च यागस्य
भावनां प्रति हेतुत्वं तदीयफलं वाशंक्यां वा प्रतिकरणत्वं श्रुतं यत्तन्न हातव्यं अत्र हेतुमाह यागेति। नव मे स्थितं देव
तावाश्च यो जयेदिति चिवद्धो जनस्य तद्वर्थत्वात्। देवताधर्मान्प्रयोये डौ तु अतिथिवत् भोजनस्य यागस्य तदर्थत्वा
तू यथातिथिप्रीत्यर्था धर्मा इति चासेऽपि चेति शङ्कांतः। यज्ञकर्मे प्रधानमंगग्राहिनं देवताच यजेत स्वर्गका[illegible]
यागगतफलसाधनतायाः शब्दपूर्वत्वात् देवतानुद्देशरूपाभूतत्वात् भव्यस्य यागस्य गुण इति तद्गुणत्वे देवताशब्दो
वर्तत इति तद्देश्यते अपविरुद्धं गुणत्वस्वीकारादित्यर्थः॥ ॥एत इति। एते असृग्रमिंद्रव इंदवः पवित्रमाशवः वि
श्वान्यभिसौभगेत्यस्याः अर्थः पद्देहवादीन् सृत्वा सृष्ट्वा जग्र त्वासांनिहितवाच्येतच्छब्दो देवानां करणेष्वनुग्राहक
त्वेन सांनिहितानां स्मारकः। असृक् रुधिरं तत्प्रधानदेहरमणान्मनुष्याणामसृग्रशब्दः इंदुमं उच्छपितृणामिंदुश
ब्दः। पवित्रं सोमस्यांतस्थिर स्फुर्वतां ग्रहाणां तेनः पवित्रशब्दः। अनो भुवनांस्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशुशब्दः। स्तोत्रा
नंतरं प्रयोगा विशनां शास्त्राणां विश्वशब्दः। व्याप्तिवत्त्वं वाच्य भिशब्दयुक्तो ऽभिसौभगेतिशब्दो ऽन्यासांप्रजानां स्मारकः
इति। स मनसेति। स प्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावं समभवद् भावयत्तत्र पीत्र कारी तां रत्नमनसा

॥ अपि तु तत्र द्रव्यैर्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीतिरूपेया अन्यथा विधेयाविनाभावो न स्यादित्येकत्वात् तथा
च तस्यां पर्यवस्यंत्यर्थवादाः ततो विध्येकवाक्यतां च यान्त्विति भावः । एवं तर्हि प्रयाजादिवाक्यानामर्थवाद
वाक्यानां च को भेदः अत आह सत्त्विति । स्तुतिप्रतीतिद्वारं विग्रहादि प्रयाजादि तु नान्यप्रतीतौ द्वारं किंतु द्वारि स्वयं
तात्पर्यविषय इति यावत् । यदि विध्येकवाक्यत्वेपि अर्थवादेषु पृथक्पदार्थसंसर्गप्रतीतेर्वाक्यभेदस्तर्ह्य
तिप्रसंग इति शंकित्वा प्रतीतिपर्यवसानतदभावाभ्यां वैलक्षण्यमाह नन्वेवं सतीत्यादिना । यद्यर्थवादेषु द्वार
कृतार्थभेदाद्वाक्यभेदः तदाप्यतिप्रसंग इत्याशंक्य परिहरति नेत्र द्वाभ्यामित्यादिना । पंचवाचदुपदानस्येति
॥११५॥ पंचषद्यद्वत् अरुणयेत्यादिवाक्ये अत्र नावांतरवाक्यभेदप्रसंगः विशेषणानां भेदेपि विशेष्यक्रयाख्येरेक ॥११५॥
त्वात् तस्य च गुणानुरोधेनावृत्त्ययोगात् गुणाः तस्मिन् समुच्चेया इत्येकवाक्यतेत्यर्थः । विशेष्यैकत्वे विशेष
णभेदेपि न वाक्यभेद इत्येतद्व्यतिरेकप्रदर्शनेनोपपादयति प्रधानभेदे त्विति । आग्नेयं युद्गेनकष्टतामित्या
दौ हि प्रधानभेदाद्वाक्यभेदाद्वाक्यभेदः तदभावादरुणादावेकवाक्यतोपपत्तेर्न प्रतिबंधा अवकाश इति । न
न्वतत्सरादपि वेदादर्थः प्रमीयेत समदितात्पर्यगम्यार्थोपयोगी विशिष्टविधा विव विशेषणं देवता विग्रहादि
तु न तथेति शंकायां तात्पर्यमपि चेत्यादिभाष्यं तद्वाद्वापव्याख्याति देवतामुद्दिश्येत्यादिना । ननु देवतारोपि

नसर्वत्रविशेषणंश्लोकेसिद्धमितिशक्यंवक्तुंविधिवाक्यैकगम्यमपिविशेषणंभवतियथैतस्यैवरेवतीषुवा
रवंतीयमग्निष्टोमसामकृत्वापशुकामोह्येतेनयजेतेत्यत्रहिविशिष्टविधौरेवतीनामृक्षुवारवंतीयसाम्नश्च
संबंधोविशेषणंवाक्यैकगम्यमितिज्ञावेनोपसंहरतीतस्मादितिनन्वर्थवादामानांतरापेक्षाःसिद्धार्थत्वात्तुवा
क्यवत्तन्नचरेवतादिविग्रहादौमानांतरमस्तीत्यप्रामाण्यंयद्धिसापेक्षंतन्मूलमानरहितमप्रमाणमित्यतआह
नचवभूतार्थमपीतिवाक्यस्यसतःसापेक्षत्वेपौरुषेयत्वमुपाधिरितिसमन्वयसूत्रउक्तमित्यर्थः।यदिवि
धेयप्राशस्त्यपराअपिअर्थवादाभिन्नंवाक्यंतर्हिस्यापविशेधरस्याहस्यादेतदिति।द्वितीयेस्त्वितिअन्यैक
त्वादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यात्।देवस्यत्वासवितुःप्रसवइतिमंत्रएकंवाक्यंभिन्नंवेतिसंशयेपदा
नामर्थभेदात्समुदायस्यवाचकत्वाद्भिन्नमितिप्राप्तेऽभिधीयतेएकप्रयोजनोपयोगिविशिष्टार्थस्यैका
र्थद्योतकपदानामेकंवाक्यंतच्चतत्त्वेवस्यात्यदिपदविभागेसतिपदद्वंद्वंसाकांक्षंभवेत्।भंगेवाविभक्त्व
र्थमात्रात्विभजनेत्वत्रसत्यपिविभजनेयथैकत्वेऽनाकांक्षत्वेनवाक्यभेदात्।स्योनंतेसदनंकृणोमितस्मिंत्सी
देत्यत्रसत्यपिसाकांक्षत्वेऽर्थभेदेनवाक्यभेदात्।एकत्रहिसदनकरणंप्रकाश्यंअन्यत्रपुरोडाशप्रतिष्ठा
पनमितिवाक्यभेदः।अतउभयंसूत्रितं।तात्पर्यैकोपिवाक्यभेदाभ्युपगमएतदाधिकरणाविरुद्धइत्यर्थः।परि
हरतिनेति।तथासत्यपिवाक्यैकवाक्यताजादिवाक्यानामवांतरभेदएवमर्थवादानामप्येकवाक्यत्वयापिहिस्तुति

किमितिशंकते नत्वेवमिति। तस्य स्वरतयानिरवकाशा वेदांतावाक्यं तेविरोधिप्रत्यक्षादिशार्थवाशअत
त्स्वरत्वे नसावकाशत्वादिति विशेषेण प्रतिवंदीं परिहरति। अत्रोच्यत इत्यादिना। इष्टप्रसंगतामाहाद्वेति।
विध्यन्वितोर्थवादो महावाक्यीभूयप्राशस्त्यं बोधयतीत्यनूपेण त्ववांतरवाक्यीभूयविम हान्दिवकीत्यर्थ
वाक्यद्वित्वमेष्टुमशक्यं प्रत्यर्थं तात्पर्यभेदेन वाक्यावृत्तिप्रसंगात् आवृत्तिं नपौरुषेयी वेदोनानुमन्यते
इतिशंकते तथा सतीति। नवयं वतहस्तेंद्रदेवतात्वात् प्रशस्तमैंद्रं दधि वज्रहस्तश्चसोस्तीत्यावृत्तिं ब्रूमः
किंतुस्तोस्तुमेव चोर्थोर्थवादेनाश्रितः तं नोपपद्यामः इतिपरिहरति नेति। ननु तात्पर्याभावे शब्दात्कथं द्वारभू
॥११४॥ तविग्रहादिविशिष्टविधेर्विशिष्टपरत्वं नस्यात् तस्य हि विशेषणेष्वपि गृहीता विशेषणान्यायेन प्रामाण्यं
वाच्यं नवतेषु तात्पर्यं प्रतिविशेषणमावृत्त्यापाततात्। तथा चविशेषणाप्रमितौ विशिष्टेप्यप्रामाण्यापातादिति। ॥११४॥
ननु विशिष्टविधिः अपर्यवस्यन्विशेषणविधीनाक्षिपति सार्थिका विशेषणाविधयः कल्प्यंते ऽतो नवाक्य
भेदः। यथा दृष्टः श्रूयमाणस्य वाक्यस्य न्यूनाधिकविकल्पने। लक्षणा वाक्यभेदादिदोषो नानुमिते त्वसौ।
इति। एवं वंकि त्वा परिहरति विशिष्टविषयत्वेनेति। प्रतीतो हि विशिष्टविधिर्विशेषणाविधिनाक्षिपेत् तत्प्र
तीतिरेव नविशेषेण प्रतीतिमंतरेणेति इतरेतराश्रय इतिभावः। ननुपदैः पदार्थयोग्यतादिवशेन विशे
षणविशेष्यभूतात् श्लोकतो वगम्यंते तद्वगतौ च प्रतीतो विशिष्टविधिरप्रेक्षा विशेषणाविधीनां। सत्यं।

ना

ऽऽ न्तादिति प्राप्तेराह्वांतः यदि प्रस्तरकार्ये यजमानो विधीयेतत दा प्रस्तरं प्रहरतीति शास्त्रात् यजमानो
ग्नौ टूयेन ततः प्रयोगो न समाप्येते अथ यजमानो विधीयेतत दानीमशक्यविधिः नाहि प्रथमश्रुतं दर्भमु
ष्टिः प्रस्तरः शक्रोति वेतन यजमानकार्यं कर्तुं तस्मात्प्रस्तरं बर्हिषउत्तरं सादयतीत्यस्य विधेरर्थवादः। द्वि
तीयादि मुष्टिर्बर्हिः। कथं तर्हि सामानाधिकरण्यमित्यपेक्षायां अत्र सूत्रं गुणवादस्त्विति। को गुण इत्यपेक्षायां ताद्
ह्विरिति सूत्रं। तस्य यजमानस्य कार्यं क्रतुनिर्वृत्तिः तत्प्रस्तरादपि सिध्यतीत्यर्हि तु ... क्रतुं निर्वर्तयतीति त
आदित्यो यूप इत्यत्र तेजस्वित्वं गुणः तेजसा घृतेन यूपस्याक्तत्वादिति। ननु विरुद्धान्यार्थवादेषु कथमभिधेयावि
११८ नाभाव निमित्ता प्राशस्त्य लक्षणा विरोधादेवाभिधेयाभावादत आह तस्माद्यत्रेति। यजमानादिशब्दैस्तत्संस्थितादि लक्ष
क्ष्यते तेन तच्च प्राशस्त्यमित्यर्थः। लक्षितेन यल्लक्ष्यं तदप्यभिधेयाविनाभूतमेव तदविनाभूतं प्रत्यविनाभूतत्वात्। न
न्वनुवादकार्थवादानामप्रमाणत्वात् कथं विधिविकल्पकवाक्यत्वमत आह यत्र त्विति। न स्मृतिवत्सापेक्षत्वं कि
तु प्रत्यक्षादिवस्तुल्यविषयत्वं। न चैतावता भवत्यप्रमाणता प्रत्यक्षानुमानयोरपि तुल्यविषयत्वादित्यर्थः। तर्हि कि
यमनुवादकत्वप्राप्तिसिद्धिरत आह प्रमात्रपेक्षयेति। प्रमातरि वरमप्रत्यक्षाध्यायकत्वादाम्नायस्येति वादकत्व
सिद्धिरित्यर्थः। यदि मानान्तरसिद्धार्थत्वेपि अर्थवादानामनपेक्षत्वं तर्हि विरुद्धार्थानामपि तद्वस्तु गौणार्थत्वेन

एवं पदैकवाक्यतां सोदाहरणां तद् दर्शयित्वा विध्यर्थवादेषु वाक्यैकवाक्यतामाह पत्रत्विति ननु विधिरूपस्यैवैषा
वाक्यैकवाक्यता अत आह श्लोकानुसारतस्त्विति। ऋष्यागोऽर्द्धैवदतीयायतो व दुक्षीरे सा दोषेब दुक्षीर त्वादेरामवा
क्यादवगतेर्विध्यर्थवादयोरप्यस्ति वाक्यैकवाक्यतेत्यर्थः। ननु कार्यान्वितएवपदार्थः तत्कुतोर्थवाद
पदानां पृथगन्वयो तत्राह भूतार्थेति। कुतश्चित्तद्धेतोरिति यो वाक्यस्य वाक्यांतरैकवाक्यत्वे हेतुः सूचितः तं
विवृणोति रहहीति अनेन विभिन्नवाक्यार्थपर्यवसायिनां पदानां कानुस्वरूपेक्षेतिशंका वार्यते। स्वाध्या
।।११३।। यविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थप्रकाशकं नयादि नानेन्प तनप्रापयेत ततो भूतार्थमात्रप ।।११३।
र्यवसिताः संतोर्थवादा विध्युद्देशेनैकवाक्यतां नागमिष्यन् न गच्छेयुः। प्रापयति त्वध्ययनविधिर्वेदस्य
पुरुषार्थतां तस्मादेकवाक्यतां प्राप्नुयुरित्यर्थः। ननु यदि श्रूयमाणमभिधेयविवक्षा कथं तर्हि विरुद्धार्थ
र्थवादेषु तस्याभिधेयस्य विरुद्धत्वादेव विवक्षानुपपत्तेः तत्राह अतश्चेति अन्यथार्थवादे पुरस्ता
र्थविवक्षाया इदं गमकमुत्तरत्र ह्याहि गौणाव स्थ्वन विंतामुधा स्यादिति यथा प्रमाणान्तरा विरो
धस्तथा सूत्रयद्गुणवादस्त्विति सूत्रेण यथा च यथा वस्थस्यर्थता ये न गुणयोगेन स्तुत्यर्थ ते त्यर्थः तथा
सूत्रपतसिद्धिरित्यनेनेत्यर्थः। यजमानः प्रस्तर इति किं विधिनुत्यार्थवाद इति विशये विधिरपूर्वार्थ

प्रीयेणेति द्रुतमद्दंतीतिमँद्दं द्रुताद्दः तस्मै होत्रे प्रीता देवा रखमन्नमूर्जं व च्छं वत्रप छंतीति। विग्रहो ह विषो व्योगएष्व
र्यंवप्रसन्नता। फलत्र दानमित्येतत्पंचकं विग्रहादिकं। ये सिद्धवादिनो मंत्रा न ते विधिशेषमात्र इति तत्स्वरूपमेवस्फ
ष्टयितुं दिशति रैं क्ष्ये त्यादिक्ति रु यत्र तत्र कर्मणि विनियुज्यंते ते नो न प्रमाणं स्युः तर्हि किमुच्चारणमात्रोपयोगात् अवि
वक्षितार्थाः नेत्याह दृष्टप्रकार इति ननु अनधिगतमेयाभावे कथं दृष्टार्थत्वमत आह दृष्टश्चेति। प्रयोगसमवेतो
द्रव्य देवतादिः स च विधिलिङ्गान्तरतिस्मार्यः। मंत्राश्च विधिपरवनिरपेक्षा देवता अपि द्दधतीति नाप्रमाणं। ननु
स्मृतेरविहितायाः कथं द्वारत्वमत आह स्मृत्वा चेति सामर्थ्याद्द्वारत्वमर्थः। ननु यथा देवतास्मारणे मंत्राणां
तात्पर्यं एवं देवताविग्रहादावपस्तु विग्रहादेरपि मंत्रपदैरवगमादत आह औत्सर्गिकी चेति। उद्देशत्यागस्य
हि देवतास्वरूपमेवापेक्षितं न विग्रहादि तद्बोधकपदानां तु उत्सर्गप्राप्तमप्यर्थपरत्वं विध्यनपेक्षितत्वात् दपो
घतरत्यर्थः। स्त्रिग्री त्वगास्मिपवान्। निर्णेजनं शोधनं श्वेतो वस्त्रं धावति शोधयतीति विवक्षायामितःश्चाधाव
तीतिनार्थधीरिति वेदेपि न तात्पर्यं विनाऽर्थधीरित्याह न चेति। यदि तात्पर्याच्छब्दधीः तर्हि प्रलक्षणादिस्वपितया
स्यादत आह न पुनरिति। जात्पकृद्दिनिषेधेषु पदान्वयैकवाक्यत्वांतरवाक्यस्याग्रहणाभिलक्ष कान्यपुत्रं साध्यावि
शिष्टत्वादित्याशंक्यान्वयभेदं द्रदे नदवैयर्थ्यापत्तिमाह अहैयमनिसंधिरिति। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह न
हीति। उपसंहरति वाक्यार्थेत्विति। माध्यलक्षार्थैत्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं किमतस्तत्राह न चेत् न श्यतीति।

इति। नाडीनिर्देशो मृताद्युपलक्षणार्थः। परःआयमृतस्याचाक्षुषत्वात् द्रष्टव्येति। ज्ञानमात्रविवक्षेत्या
हउपलभ्येति। कृताविद्रियमिति तत्साकल्यविवक्षयाइंद्रियमात्रसंबंधस्यसिद्धत्वेनफलत्वाभा
वादिसाहइंद्रियस्साकल्येति। अन्नंचतदास्यमनुयोग्यं। वस्वाद्युपजीवान्यमृतानिविज्ञानतामित्यादिभा
ष्यार्थमाह नकेवलमिति। एकाक्षिन्नादित्यउपास्योपासकभावोविरुद्धः। वस्वादौतुसत्त्वप्राप्यपकभाव
श्चेत्यर्थः। देवादीनांसर्वेषांसर्वविद्यासुकिमधिकारउतनेत्यासंभवमिति विकल्प्यप्रथमंनिरस्यद्वितीयं
शंकतेयद्युच्यतेति। वाक्यैवाक्यशेषःपुरस्तादुदेतापश्चादस्तमेतेत्यादिः। हेइंद्र ते क्षणिकं हस्तं जगृभ्णा गृ
॥११२॥ हीतवंतोवयं। इमेरोदसीइंद्रियदिगृभ्णामितर्हि तेनवकाशिमुष्टिर्मुष्टौसंसितेइत्यर्थः। इंद्रियतिमुष्टिप्रका ११२
रमानेनपतिरिदर्थामित्यर्थः। नुविग्रीवः पृथुग्रीवः वपाछिद्रंस्नावकाशोदरइत्यर्थः। अतएवअंधसोन्नस्यो
पयुक्तस्यमदेहर्षेसतिइंद्रोवृत्राणिशत्रून् जिघ्नतेवानिति। प्रस्थितस्यउपकल्पितस्यपक्वस्यहविषोभागं
मद्धिसोमस्यसुतस्यभागंपिबेत्यर्थः। ईशानामैश्वर्यदेवतायादर्शयितीत्यनुषंगः। इंद्रोदिवःस्वर्गस्यईशे
ईष्टेइतिसर्वत्रानुषंगः। अपांताम्रस्यदृथांवीरुधांस्थावराणांमेधिराणांमेधावतांजंगमामितियावत्॥प्रा
प्तस्यरक्षणेक्षेमेयोगेअप्राप्तप्रापणेइंद्रईष्टेअतोहव्यइंद्रोह्वातव्यइत्यर्थः। हेइंद्र जगतोजंगमस्यतस्थु
षस्थावरस्यवईशानंदिव्यज्ञानंत्वांनोनुमइत्यर्थः। वरिवसितारंजयितारंआहुतिभिर्दुनादोदेवान्

वृत्तीत्युपासनमुपसाम्य। अथ येस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि श्रुतिं व्याचष्टे अथास्येत्यादिना। परं कृष्णमिलम्
तञ्श्रुतौ निर्दिष्टं तदुत्तरमुपाधिकमिसम्निप्रेत्याह अति कृष्णमिति। चतुर्थपर्यायेन्थ वांगिरसो मधुकृ
तः इतिहासपुराणं पुष्पमित्यन्तं तत्रांथ्वांगिरसमंत्राणां मधुकरत्वाभिधानात्तैः प्रयोज्यमाथर्वणं चैदृ
कं कर्मपुष्पं सूचितं इतिहासपुराणमंत्रा यत्र प्रयुज्यंते तस्य कर्मणः पुष्पत्वेन निर्देशात्तन्मंत्रा मधु
कृत इत्यर्थादुक्तमिति मनसि निधायाह अथ वांगिरस इति। कर्मकुसुमेभ्य आहृतास्ताप्नो ह्यतममृतमथर्वमं
त्रा आदित्यमंडलं नयंतीत्यन्वयः। इतिहासपुराणमंत्रप्रयोगयोग्यं कर्माह यंतथाश्वमेधेति। कर्मकुसुमा
त् आत्मत्स्ये स्यनुषंगाश्रयते। ननु कथमितिहासादिमंत्राणां वाचस्तोमसंबंधोत आह अश्वमेधेति।
पारिप्लवोपदृष्टयाबुद्धिस्थमंत्रशंसनं। सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसतीति श्रवणादिति हासिकान्य 5
पि गृह्यंत इति भावः। विकल्पेनात्र विद्वेयं पुष्पभ्रमरचिंतनं। इतिहासपुराणस्थमध्यवाच्य वेदनं।
न च यथाश्रुतं शाकंघटयितुं इतिहासपुराणाथर्वाणमंत्रयोरसाधारणसंबंधाभावात् अतः कुसुम
मधुकरचिंतनैकप्रयोजनानां कर्ममंत्राणामगत्या विकल्प इति। अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्तावस्योर्ध्वा मधु
नाड्यो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पमिति पंचमपर्यायं व्याचष्टे ऊर्ध्वा इति। आदिश्यंत इत्यादेशा उपा
सनानि तेषां श्रवणं गोप्या नामाश्रयत्वा नाडीनां गोप्यत्वमुक्तं। व्याख्यातां मधुविद्यामुपसंहरति नाएना

मुक्तमनुवदति। स्यादेतदिति। भाष्यस्थमुपक्रमिति तस्य वै ष सम्ममाह यद्यपीति। लीयते तस्यां सर्वं कार्यमिति
लयमलक्षणा ऽविद्या ऽश्लोक उक्ते यो विरोधः। यजमानो नाविद्वत्स्याय दाग्निरिद्वानिमिश्चप्रयेनिर्वपत्ति तद्वान वि
ष्य द्वद्यत। नाग्न्यो रक्रूलमनामता। ननु किमितिशाविन्याद्वत्स्याऽयजमानोग्निरुच्यते अग्निदेवते वाग्नये निर्वप
तुनेत्याह न हीति। स त्वेवास एवास्माकिति द्वन्द्वं शकयते यागका ऽलइतिवारान्वीनोद्वस्थास्यादित्यर्थः। देवादी
नां स्वमिश्रविद्यासु नधिकारे पि ब्रह्मविद्या ऽधिकारसंभवाद्दाक्षेपायोगमाशंक्य विकल्प मुख्येन सू
त्रमवतारयति ब्रह्मविद्यास्विति। मधुविद्यावाक्यं प्रतीकमनूद्य आदत्ते असावितिः। तद्व्याचष्टे देवानामिति। त्यादिना। अ
॥१११॥ मरैर्निर्वृत्तं भ्रामरं द्यौः स्वर्गः तिर्यग्गतवंशः स्वादित्य मधुहितत्र लम्बमित्यर्थः। अंतरिक्षमपूपं इति ऋणित्या ॥१११॥
चष्टे आदित्यस्य हीति। अपूपव्याख्यापटलमिति। प्रसिद्धमधुपूपसाम्यमाह तत्रेति। श्रुतिनिर्दिष्टं पंचा
मृतान्याहयानि चेति। एवं त्यामनंतिः। तस्यादित्यस्यन्ये प्रांश्चो रश्मयः ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः अत्र
एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ता वा एता ऋचः एतमृग्वेदमभ्यतपन् तस्याभितप्तस्य यशः
स्तेजइंद्रियं वीर्यमन्नाद्यं रसोजायत तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं रूप
मित्यादि मधुनाडीमध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः। व्यक्षरत् विशेषेणागमत् गत्वा चादित्यस्य पूर्वभागमाश्रि
तवादित्यर्थः। ऋच एव मधुकृत इत्येतद्व्याचष्टे यथाहि भ्रमरा इति। ऋकु मंत्रैः प्रयुक्तं कर्मफलात्मकं रसं स्र

त्वत्सुखादीनामेतन्निष्ठप्रमाणाभावत्वरहितानादिस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेन साध्ये विद्यमानेप्युपाध्यभावे
न साध्याव्याप्तेरिति। त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारस्य चानुपपत्तिश्च मानं। न च प्रमाणतो न जानामि कं-
तु जानरतिव्यपेक्षार्थः। तथा सति को मदुक्तोऽर्थ इत्यस्य केनु वदेत् न च शक्नोति। न च सामान्येन ज्ञाते विशेषज्ञा-
तोऽज्ञानं सामान्यस्य ज्ञानत्वात्। विशेषस्य चानुद्दिष्टस्याज्ञानस्यावर्तकत्वेन प्रतिभासायोगात्प्रमितत्वे वाऽ-
ज्ञातत्वव्याघातात्। स्मृतत्वे चानुवादाद्ज्ञापकतात्। मम तु भावरूपाज्ञानस्य सविषयसाक्षिण्यध्यासात् प्रतिभा-
सो न मानान्तरस्य विरोधः। न च मानाभाव एव तस्मिन्नध्यस्तो भासत इति वाच्यं। स्वप्रकाशे भावरूपाविद्यातिरोधानमं-
तरेणाध्यासायोगस्योक्तत्वात्। पराक्रान्तं चात्र स्फुरितमिति। ०। तेन चावधिमुक्तिकाले प्राप्य पूर्वसमाननामरूपा-
कल्पोत्पत्त्यंतरस्यान्वयः। परमेश्वरेक्षणं। ईक्षितुः परमेशस्य वाचस्पतिमुखोक्तेः। नित्यत्वे परैः ज्ञानम-
सादित्वमिति साहसं। ईक्षणं च जीवाज्ञातस्येश्वरस्य प्रवृत्तेराकाशादिवदिति न प्रमातृत्वेनावि- द्यावत्त्वप्रसंगः।
कर्मयोगानादर्शनाद्दर्शनमात्रं तोत्पत्तिरित्यप्रदीपदृष्टान्तरमात्रमन्यथा चेति। ध्यानानि विज्ञानयनामेध्याः तत्कृतासा-
रेण संततधारावर्जेण सुदृढानि दृढीकृतानीत्यर्थः। अविद्यायाः पूर्ववासनाश्रयत्वेन जगत्कारणते ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वविरोधमाशंक्य उपकरणस्य स्यात् अविद्यात्मकत्वे न परिहरति एतदुक्तमिति। उपपद्यते चोक्त-
न्यायेनानादित्वमित्यर्थः। एवं पदपदार्थसंबंधे विरोधं परिहृत्य संप्रदायविच्छेदाशंकानित्यत्वविरोध

कव्म

तमित्यर्थः। समाननामेति सूत्रं महाप्रळये जाते क्वा वा छद्रार्थसंबंधानित्यत्वमाशंक्य परिहारोर्थ्यः। वेदस्य वाक्य
रूपस्येत्यर्थः। ननु जीवानवस्थाने पि ब्रह्माभिध्यानादिवासितमस्ति अत आह न च ब्रह्मण इति। निरविद्यस्याऽ
विद्यासिद्धप्रमाणानाश्रयत्वान्न तत्तुवासनाश्रयत्वमित्यर्थः। अध्यानपेक्ष्य वासना ब्रह्म जगत्सृजेत्तत्राह तब
लक्षणश्चेति। अध्यापकाध्येत्रोरुच्चारयितृत्वाप्येनिधानग्रहणे नोक्तिरित्यर्थः। सूक्ष्मेणेत्यस्य व्याख्या शक्ति
रूपेणेति। विक्षेपिकाविद्याभ्रांतयः तासां वासना निरित्यर्थः। क्रमात्संस्कारतश्चान्यामं रूकमृदुद्दाहृतेः। वा
दरूपामतावविद्यास्फुटं वाचस्पतेरिह। अप्रज्ञातं प्रसक्षः तः। अळक्षणमननुमेयं अप्रतर्क्यं तर्कगेन्वरः अ
॥११०॥ विज्ञेयमागमतः। साक्षिसिद्धस्याज्ञानस्यागमादिभिरमत्वनिवृत्तिः क्रियते। ननु किंभावरूपयाऽविद्यया
प्रयोजनं अज्ञातशुक्तिब्रह्मविवर्तत्वेन रजतजगद्भ्रमसिद्धेरज्ञातत्वस्य च ज्ञानाभावादुपप तेः। तत्राह स्वयं ॥११०॥
प्रकाशप्रसक्तब्रह्मणः स्वविषयप्रमाणानुदयेपि यथार्थवस्त्वकाशापत्तौ जगद्भ्रमाभावप्रसंगात्। नहि स्वयंप्रभं सं
वेदनं स्वविषयप्रमाणानुदयान्न भाति। यद्यपि शुक्तिस्तत्र व्यज्यमविद्यानावृणोति तथापि तत्स्थानिर्वाच्यभाव
रूपरजतोपादानत्वेनेष्टव्येति भावरूपाविद्यासप्रयोजना। प्रमाणं तु इत्थं प्रमादित्यागतत्वे सतिपः प्रमाभावरू
त्वा नथि करणानादिनिवर्त्तिका प्रमात्वात् उ विलक्ष्य प्रमाभावत् येनु प्रमास्यप्रागभावनिवृत्तिरेव न तु निवर्त्तिकेति
मन्यंते तान्प्रति निवर्त्तिकेत्यस्य स्थाने निवृत्तिरिति पठितव्यं न चैतद्द समवेतत्वमेतदन्यसमवेतत्वं वोपाधिः

पयति। अन्यथेति। नन्वत्रोपाध्यभावउक्तः तत्राह तस्मादिति। एकप्रत्यक्षानारोहेपि एकस्मृतिविषयत्वं वर्णानामुपाधि
रित्यर्थः। उपचारे हि सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तानुसारेणोपचार इति नैवं वस्त्वादिशब्दादिष्वतिप्रसंगः। एतेन समु
दितानां वर्णानामर्थधीहेतुत्वमुपपादितं। वाच्छेनस्यैकस्मृत्यारूढवर्णानामध्यमहहं प्रत्येकार्थधीहेतुतामनुमापयत्क
पदत्वं ध्यवसायान्तरेतराश्रयमित्याह नहीति। राजेति क्रमप्रयोगः जारेति विपरीतक्रमप्रयोगः वटुवक्रम्योयुगपद्क्र
मःप्रयोगः। यावन्तो यत्संख्याकायादृशाः पक्रमादिमन्तोयेवयत्स्वरूपाः। आक्षेपं किंतु हैपिपीलिकाक्रमवत्स्मृतौ वर्ण
क्रमसिद्धिरित्युक्तं तदाक्षिप्यसमाधत्ते नन्वित्यादिना। नित्यानां नकालतः विभूनां न देशतः क्रमः। पदावधारणेति।
राजाजारेत्यत्र क्रमउपायः। गौर्गोमानित्यत्रन्यूनातिरिक्तत्वे स्वरोभाषिकादिः पंचजना इत्यादौ। वाक्यं पदान्तरस
मभिव्याहारः यथाश्वेनगंतागच्छतीतिनखुउंतमाख्यातं क्रियान्तरोपादानात्। श्रुतिरूढिदृ। यत्र नामपदत्वं
समानाधिकरणश्रुतिगम्यं स्मृतिर्युगपत्सर्ववर्णविषया। वृद्धव्यवहारेत्यादिकल्पनास्या। हित्वंत प्राप्यम
तिरोहितार्थमित्यर्थः। शास्त्रयोनित्वाविरोधायाह स्यतंत्रस्येति। नित्यो वेद इति। अवान्तरप्रलयस्थत्वं नित्यत्वं।
अतोऽदृष्टेन व्यामिचारो ज्जारतीविश्वासो कोनवकाशः अतएव नत्वनित्यादिति वर्णितानुकूलत केपि अनित्या
नावस्थायामविद्यमानान्नजगदुत्पत्तुमर्हतीति तद्वानीमसतो नियतप्राक्स्वरूपकारणत्वायोगात् तन्यत
कुलत्वेतस्यापि तद्वैवोसाद्यत्वेनापर्यवसानादित्यर्थः। कर्तुरस्मरणात्सिद्धमेव नित्यत्वमनेनामानेन दृढीक

कल्म

पंतीति यौ बायव एव ध्वनयः। अशब्दात्मकः श्रावणो ध्वनिः पदार्थांतरं वर्णविशेषाप्रतीतौ प्रतीतेरित्यक
कंभाष्यस्य जातिविषयत्वेनायथ्यासिद्धेत्याशंक्य परिहरति नचाप मिति। तस्य ध्वनिर्भिन्नत्वान्न प्रत्यभि
ज्ञानमस्ति अतो ध्वन्युल्लेखि प्रत्यय स्यन जातिविषयत्वमित्यर्थः। अक्रस्वरेष्वप्येवं वसतीति दूषणांगी
करणवादो दूषणा ऽ प्राप्तेरुक्तत्वादित्यर्थः। पदबुद्धौ वर्णोल्लेखस्यान्यथासिद्धिं शंकते पदतत्त्वमिति एक
मन्यागममभिव्यंजयंतो नानेवन्नागवादेन भासयंतीत्यन्वयः। नानेवेत्यस्य विवक्षे दना नाभिप्रायं। न्यायवदि
त्यव यवप्रतीत्यभिप्रायं। विशेषानारोपे हेतुमाह सादृश्यपो पधानेति। सादृश्यमेवोपधानमुपाधिः सादृश्यं
दृमुपपादयति अन्योन्येति। येहि गकारौकार विसर्जनीया गंगा औष्ण्यं दृश्यते इति च विशदृशपदव्यंजकास्ते॥
॥१०५॥ सदृशा अपरेण कारादयो ध्वनयो गौरित्येकं पदं व्यंजयंति। ध्वनीनां सादृश्ये हेतुः। तुल्यस्थानेति। भिन्नपदव्यं ॥१०५॥
जकध्वनिसदृशध्वनि व्यक्तेऽप्येकस्मिन्नपि पदे संति भिन्नपदसादृश्यानीतिभेदभ्रमं दत्त्यर्थः। ननुपदांतरेषु किंपु
तां ध्वनीनां सदृशत्वात् कथं व्यंजकसादृश्यमनतुके प्रत्येकमिति गकारादीनामुक्तप्रत्येकं पदव्यंजकत्वात् गौ
रित्यत्र गकारादीनामस्तिभिन्नपदव्यंजकगकारादिसादृश्यमित्यर्थः एकविधप्रयत्नजन्यध्वनीनां न पदं भेदारा
पहेतुत इति भ्रमत्वभेदे ऽत्यक्तं। विभागारोपेपि कथं वर्णदूषितपदप्रतिभानमत आह काल्पितावेति। व्यंजकवर्णात्म
त्वं व्यंग्यभागे व्यारोप्यत इत्यर्थः। एतद्रूपाकरोति तत्किमिति। औपाधिकस्वाभाविकत्वाभ्यामेकत्वनानात्वे व्यवस्था

बाधिकभेदवदेकव्यक्तिविषय इति निपुणं निरूप्यतां निरूपणे वाध्वन्युपाधिकृतभेदमंतरेण स्वाभाविकव्यक्ति
व्यक्तिभेदो न भासत इत्यर्थः। व्यक्तिभेदप्रत्यक्षं च कल्पनागौरवमाह तत्रेति येन वर्णेषु व्यक्तिभेदो न स्फुटत्वेनेत्य
र्थः। न्यूनत्वनिश्चाने जाते प्रत्यक्षं तदित्यर्थः व्यक्तिकल्पने भेदज्ञाने निमित्तमर्थः। व्यक्त्या जातिबुध्युपपादने गो
त्वाद्युच्छेदमात्रं शंक्याह नवेति। दशवारमुच्चारितवानिति एकस्यैव गकारस्योच्चारणेषु आवृत्तिप्रतीतेः। उक्तै
कस्यान्यथासिद्धिमाशंक्य हि कथाह न चैष इति। सोऽयमिति उक्त्वा विष्कारं। एवं तावत् एवेति प्रसंगं। ज्ञानादि सा
रभ्यय तत्र त्वमितिज्ञानमिति संतभाष्यं व्याख्यातं अनंतरं कथं। हीति भाष्यं तत्र हि शब्दः संयुक्तमपि न पूर्वहेत्व
र्थ। प्रत्यभिज्ञायाहि भेदप्रत्ययबाधकत्वं प्रसक्तं तत हेतुत्वेन भेदस्य विनिवेध्यो नैकस्यानेकरूपत्वमेकत्वस्य
स्फोटवादिनानंगीकारात् यत्तु केचिद्व्याख्यातारो व भेदेषु भेदाभेदनिषेधोयमिति वदंति तत्प्रकृतासंगतेः
युक्तं तत इदं भाष्यं प्रकृते संगमयति चोदक इति उपक्रमे उक्तमपि बाधकंगतिनिरूपणाय पुनरुत्थापयतीत्य
र्थः गत्वकंवत्वः सास्नाः कंगादिस्थानयादृता वायवः अवर्णा इति तद्धर्मा वर्णेष्वारोपिता न श्रोत्रवणाः स्युः अ
श्रा तउदात्तादयो वर्णधर्मा इति मतं ग्रंथाद्बुद्धिरेव दूषयति इदं तावदिति। नवंत्व आश्रावणापुधर्माः श्रावणाः क
र्थे नेजां शब्दधर्म त्वप्रतीतिरत आह तत्रेति। ननु किमित्यारोपेण स्वत उदात्तादयः शब्दस्य संतु नेत्या
ह न चेति। अनेनादृ- त्या कथं हीत्येतदेव तात्पर्यपरिहारपरतया योज्यते। व्यंजकध्वनीनि ध्वनयंतिव्यंज

ताभिरिति ताभिर्व्यक्तिभिर्ये संस्कारा जायंते तत्परिपाकवन्मनःपरिणामे चरमे वकारस्तित दनंतरं चार्थधीः
नप्राप्तिरित्यर्थः। यदि प्राचीनध्वनिजन्याभिव्यक्तिसंस्कारसहितचरमप्रत्ययः स्फुटस्फोटदर्शकः हंत तत
र्ह्यर्थोपि प्रत्येकं ध्वनिभिर्व्यज्यतां पूर्वार्थव्यक्तिसंस्कारसहितमत्यं चेतरस्तत्वमर्थस्य व्यनक्तु तत्राह
नचपदप्रत्ययवदिति। आभिहितश्चेदर्थो नाव्यक्तः संदिग्धस्तु नाभिहितः स्यात् प्रत्यक्षे तु प्रतिसंनिकर्षं
विशदाविशदनिश्चयसंभव इत्यर्थः। स्फोटे प्रमाणं विकल्पयति। एवं प्राप्तीति। वर्णेषु वाचकत्वानुपपत्तौ
१०८ वाचकशब्दप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिः स्फोटे प्रमाणं उत प्रत्यक्षमित्यर्थः वर्णवाचकत्वानुपपत्तिमपि वि
कल्पयति द्वेधेति। समस्तानामेकैकवर्णानां समस्तानां वा वाचकत्वमिति पक्षप्रकारद्वयं तस्याभावा ॥५१८
द्वेत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानस्याप्रमाणं तदेव बाधानुपपत्तेरिति भाष्यं तत्र बाधकप्रमाणाभावाद्वा बाधानुपपत्ते
रित्यर्थः। तत्र सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसंगादप्रमाण्यं प्रत्यक्षस्यापवर्णभेदग्राहकं प्रत्यक्षं बाधकमाशंक्या
हनचेदमिति। इदं प्रत्यभिज्ञानं गकारत्वादिजातिविषयं न गकारादिव्यक्तिविषयमित्येतद्वचनयुक्तमित्यन्व
यः। तासां व्यक्तीनां प्रतीनरंभेदोपलंभादिति शंकाद्याए वहेतुः तस्य च समर्थनमतएवेति। अयुक्तत्वे हेतुमा
ह्यप्तरतिवदुपुगकारमुच्चारयत्सु योनुभवो जायते स किं व्यक्तिभेदावमर्शपुरःसरं जातिविषय उतो

वविधारणं वर्णानां तु नार्थधीहेतुत्वेमानमस्तीति भावः। भावनाख्यस्तु यः संस्कारः उ॥ स आत्मनो वर्णस्य
स्वस्यैव विषयस्य स्मृतिप्रसवसामर्थ्यात् तथा च तस्माद्वर्णविषयास्मृतिरेव स्यात्। यदि पुनस्ततोऽर्थधीः स्या
त् तद्धावक्रमं किं नद्देवार्थधीजननशक्तिः उ ततततोऽर्थधीशक्तिरूढेति नद्धावपीत्याह न च तद्देवेति। उ॥ यत्र
क्रमेपि निदर्शनमाह नहीति। अपूर्वसंस्कारपक्षस्त्वकं परस्पराश्रयं स्फोटेप्युक्तं तुल्यं। स्फोटे ज्ञातेऽर्थधीः
अर्थधीतश्च स्फोटधीरित्यर्थः। सत्वप्रहेतुत्वान्नेतरेतराश्रयत्यात् शंकाहसत्तेति। नानेति। नानावर्णातिरि
क्तैकपदावगतेः नानापदातिरिक्तैकवाक्यावगतेश्चेत्यर्थः। साहित्यमेकबुद्ध्यन्व ज्ञातेषु वर्णेषु पदवाक्यप्र
तीतेर्न शब्दांतरकल्पनावकाशः नैतत्। स्फोटस्य वर्णव्यंग्यतोपपत्तेः। स्यादेतत् स किमेकैकवर्णव्यंग्यः स्फुट
ति किं वा मिलितेभ्यः। नाद्यः एकवर्णादेव स्फोटव्यक्तौ तत एवार्थधीसिद्धेरितरवैयर्थ्यात्। न चरमः वर्ण
साहित्यस्य न नैव व्यासेध्यात् अत आह तं चेति। समुदितमंजकत्वम नभ्युपेतं प्रत्येकपक्षेपि नापरवै
यर्थ्यं प्रत्यारत्नस्य प्रतीद्रियसंनिकर्षमन्नियकावपि द्वाभ्यां ज्ञप्तिसंपत्तिः च तत्संज्ञप्तिः षड्भिर्वापि व्यक्तिभिर्जनि
तसंस्कारकृतपरिपाकनूपसहकारिसंपन्नांतःकरणेन जनिते चरमप्रत्यये विशदं ॥ चकास्तिरत्नतत्वं न
प्राकृतत्ययेषु नापि नैर्विरहिते चरमे चेतसि। एवं स्फोटः प्रत्येकं ध्वनिभिरभिव्यक्तोपि ध्वन्यंतरजनि

वै.ठ्मं

तरार्थः। आक्षेपसमाधाने निगदव्याख्याते इत्यर्थः। प्रमाणांतरापेक्ष वाक्यत्वादिति प्रमाणांतरापेक्षत्वमे
व हेतुः। त्वाद्वंप्रति संदेहात् प्रश्ने स्फोट ए इति पूर्वः पक्षः वर्णत्वे न सिद्धांत इति न भ्रमितव्यं। स्फोटवादिनापि
नित्यशब्दाद्वैवाद्युस्त्यभ्युपगमेन सूत्र व्याख्यानात्। तस्माद्वर्णात्स्फोटाच्च द्वे वाद्युसत्याक्षेपः क्रियते वर्णा
नामनित्यत्वात् स्फोटपक्षस्य वाप्रामाणिकत्वादिति स्फोटपक्षस्त्वेकदेशिन इत्यभिप्रेत्याह आक्षिपतीति। नन्वनि
त्यत्वेपि वर्णानां महाभूतवद्वैवादिहेतुत्वेऽस्याशंकायाह अयमिति। यथाग्नेयादीनां फलकरणत्वान्यथानु
पपत्त्या[illegible]वसेयमपूर्वं एवं वर्णानामर्थधीहेतुत्वान्यथानुपपत्तिसिद्धः संस्कारः सचार्थापत्तेः[illegible]त्
१०७१ त्वादपूर्ववत् तद्वर्णोपलब्धो वर्णस्मृतिकरः इति विकल्प्य क्रमेण दूषयति न तावदित्यादिना। अर्थधी
प्रसवावसेयः संस्कारः किमज्ञातः शब्दसहकारी उत ज्ञातः नाद्य इत्याह नहीति। स्वरूपेणाविदितस्यार्थ १०७५
धीहेतुत्वनिषेधो दृष्टांतार्थः। यथास्वरूपेणाविदितस्यार्थबुध्यहेतुत्वमेवमंगतोपीत्यर्थः। अविदितसंगति
रितिहेत्वर्थः। शब्दः सहांगेन ज्ञातोर्थधी हेतुः संबंधग्रहमपेक्ष्य बोधकत्वात् धूमवदित्यर्थः। इंद्रियवदि
ति वैधर्म्योपमा अवधिरेण गृहीतस्य वेत्यर्थः। अपूर्वस्यसंस्कारोपदृष्टज्ञानम्यः तदाऽर्थधियः प्रागेवक्षेपः
कारणस्य तज्ज्ञानस्य कार्याप्त्याभावनियमात् अथ जातायामर्थबुद्धौ तद्विगमस्तद्देतरेतराश्रयमाह
अर्थप्रत्ययादिति। आग्नेयादीनां त्वनारभ्य फलनामेव वेदेन फलकरणभावावगमाच्छक्यमर्थापत्त्याऽपू

दर्शनात् प्रश्नोपनिषदिकेतीत्तिदिवक्षितमित्याह वैश्वदेवेति। इतिगत वैश्वदेवपदस्य व्याख्या शतत्रीत्रीणि
सहस्राणि निवेद्यते तान्यतेषां व्यानयेत्तिनिवनत्यतां वंत इति। अधिकशतानि अधिकसहस्राणि चेत्यर्थः। महिमानो
विस्ताराः। एषु प्राणशब्दस्य वृत्तौ निमित्तमाह तद्वृत्तित्वादिति तस्मात् प्राणात् प्रवृत्तिर्वर्तनं येषां ते तथा। त्रतो
त्रयस्त्रिंशतः पूरणाविंद्रप्रजापती उक्तौ तौ चेत्संनयितुपक्षत्वेन व्याख्यातौ पुनः कतमः स्नयेन यितुः क
तमोयतरातिपृष्टेः पूर्वाक्रममाशनिरिति पश्च वदति तत्प्रत्युक्तं तदुपपादयति अशनिरिंद्र इत्यादिना। सत्य
शनिरिंद्रियस्य परमेशनापरमैश्वर्यं। अपै चरूपं पत्तंद्र वतथा रूपयंतोय ज्ञस्पस्वरूपं पशवस्ते प्रजापतिरि
त्यर्थः। व उद्धंतर्भावे क्रमेणेति काण्वं व्याचष्टे एतद्वेति। पवते पुनाति जगत् अध्यर्धशब्दस्य कस्मिन्नषि
योगिकः। स तत्र सत्यादित्यावस्तत इतिवाक्यं व्याचष्टे सद्वेति प्राप्तिरंगुल्यग्रेण चंद्रादिस्पर्शः प्राकाम्यमिच्छा
नभिघातः यथा भूम्या वुदकइवोन्मज्जनादि ईशित्वं भूतभौतिकानामुत्पत्तिव्यापारादावैश्वर्यं वशित्वं
षां नियंतृत्वं। यत्र कामावसायिता नाम संकल्पादेव सकल्पविषयलाभः। अनेकेषां शरीरिणां प्राणिरि
ति प्रथमा व्याख्या। द्वितीयां विविनक्ति अनेकत्वेति। गोत्वादिति। वादित्यमिति व्याप्तिपूर्वां परामर्शः सनत्वादावद्
देसंभवीअतस्ववोपाध्यभावः। मंत्रादिसिद्धेवस्त्वादौ असौ वसुरसावपि वसुरिति परामर्शसंभवः। त्रिदि
वत्वादि॥ आत्यवच्छिन्नैश्वर्येषु पाकत्वावच्छिन्नपाकयोगिष्विव औपाधिकत्वेपि शक्यः संगतिग्रहस्तत्

कल्प

तदुपर्यपि वादरायणः संभवात्। अर्थिकारित्विते यं पद्यपि न वेदादि प्रदत्त्यर्थान्तथापि क्रमशुक्तिफलोपात्तिषु
योगद्वारा मोक्षकाम मनुष्यप्रवृत्त्यर्थ। इद्विपार्थेति आयमादेरूपलक्षणं। ननु स्वयंप्रतिभानां वसरे गुरुमुख्या।
स्वाद्वेदग्रहणाभावादपुरुषार्थत्वं हानस्यात आह न रवच्छिन्ति। स्मर्यमाणः फलवत्कर्मब्रह्मावबोधहेतुरित्य
नुषंगः। वस्तुर्थ्यंत शब्दप्रतीतमात्रः शास्त्रोपाहितः ताहगर्थनियमितः शास्त्रो वा देवता। स्वर्गादिसाधनत्वं यागादी
नालोकादृष्टत्वात् वेदेप्यदृष्टमिति प्रसज्येत तत्त्वमाभूदित्यर्थः। अदर्शनात् वाधाद्वेति विकल्पयोराद्यं नि
रस्य द्वितीयं शंकते मनुष्येति। देवादयः नशरीरिणः मातापितृरहितत्वात् घटवत् विपक्षे दंडमाह संभवेदे
ति। पूकादावनेकांतत्वमाह हंतेति। ननु यूकादेः स्वेदाद्यस्ति देहहेतुः न देवानां तथा चेच्छामात्रं हेतुर्वाच्यः सर्वे
॥१०८॥ पुक्तः इत्याह इच्छामात्रेति। भूतानामधिष्ठात्र्यावा दनारंभकत्वमाशंक्याह भूतवशिनां इति पर्वतादि ॥१०८॥
व्यवहितानां दूरदेशस्थत्वेन विप्रकृष्टानां च भूतानामधिष्ठात्रदर्शनात् देवादीनामनधिष्ठा अधिष्ठातृत्वमि
ति न वाच्यं। कान्तारस्थानुनामेद्यसमूहे न वैष्णवस्य दूरस्थस्यापि दर्शनादित्यर्थः। ननु स्वच्छत्वात्का
चादीनामस्मदादिदृगप्रवधायकत्वं शैलजूम्भादय स्तु देवादीनां प्रवधोपकारत्वा शंक्य प्रभाववशा
न्नेत्याह असत्काश्यति। अप्रतिवद्धार इत्यर्थः। प्रभवतामीश्वराणां। कति देवा मान्नवल्क्येत्येतावानुप्रश्नः
शाकल्यस्य सह नये वनिविद्या प्रतिपेदे यावंतो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यंते त्रयश्च त्री च शता ते त्याद्युत्तरेत्येवकार

मात्मप्रश्नोत्तरत्वात्प्राथम्यमस्ति हृ मित्यर्थः। कथं तर्हि परिमाणनिर्देशो तत्राह जीवस्येति। उपहितपरमितिजीवानु
वादेन विरुद्धांशमपहाय तस्येश्वरैक्यपरं वाक्यमित्यर्थः। ब्रह्मणः परिमाणोपपादनमफलमुपाधिपरिमितजीवस्य ब्र
ह्मत्वबोधित्वाद्वाक्यस्येत्याशंक्याह जीवाभिप्रायमिति। जीवभावापन्नब्रह्माभिप्रायमित्यर्थः। जीवनिर्देशवारणमि
हृ वाक्ये न क्रियते तथा सत्यनुवाद्याभावप्रसंगात्। इत्याह न जीवपरमिति। मनुष्यग्रहणं शूद्रादेर्मातिप्रसंजीति
संकोचयति त्रैवर्णिकानिति। अतः संज्ञानां स्थावराणामेः हृभिक्षुतां बन्न नर्थित्वात्कर्मण्यनधिकारः। कामग्रहणे
न मुमुक्ष्वर्थानित्येषु कस्यचिन्मुमुक्षोरस्त्यधिकार इति सूचयति। तिरश्चं। वेदार्थज्ञानादिसामर्थ्याभावेनार्थो
त्वं। देवानां स्वदेवताके कर्मणि आत्मोद्देशेन स्वकीयस्य त्यागायोगाद् शक्तिः। ऋषीणामार्षेयवरणे ऋष्यंतरा
भावादसामर्थ्यं॥०॥ षष्ठे हि फलार्थे कर्मणि सुखकामस्य तिर्यगादेरप्यधिकारः स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशंक्य स
ग्रकृत्यर्थवत्वाय समर्थविषयतया स्वर्गकामपदं संकोच्यं तिर्यगादेश्चोक्तदिशानस्ति सामर्थ्यं अतो मनुष्याधिकारत्वे
स्थितेऽपि यज्ञे नेत्रविशेषात् चातुर्वर्ण्यमधिकरोतीति शास्त्रमिति प्राप्ते सिद्धांतितं त्रयाणामेवाधिकारः वसंते ब्राह्मणोऽग्नी
नादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति तेषामेव अग्निसंबंधश्रवणादिति॥०॥ सिद्धांतितमप्यंगुष्ठमात्रसंसार्यनु
वादाभ्युपगमात्संसार्येवायमंगुष्ठमात्र इति भाष्य इष्टप्रसंगतामाशंक्याह यद्येतदिति। अंगुष्ठमात्र इति।
धैर्येण अप्रमादेन प्रवृहेत् उद्यच्छेत् पृथक् कुर्यात् मुंजीतस्थेषीकामिव तं वविवेदितं शुक्रं शुद्धममृतं ब्रह्म विद्यात्॥२७॥

वै.व्य

एवमधिष्ठानत्रमभासैव जगद्धिकाति नान्यत्तस्य ज्ञानमित्यर्थः ॥८॥ शब्दादेव प्रमितः । अत्र जीवपरयोः समान
धर्मदर्शनेपि श्रुत्योर्विप्रतिपत्तिः संशयबीजमित्याहुनांजसेति । परिमाणविशेषवन्मात्रवाच्यंगुष्ठमात्रशब्द
स्य द्विशेषश्रुतिरेव । पद्यत्र परमात्मा प्रतिपाद्यः तर्हि परिमाणविशेषेण मुख्यः स्यात् जीवपक्षे ईशानश्रु
तिर्न मुख्या स्यात् अतएकत्र गौणताभावकल्पनात्संशयः । प्राक्सति विषये वसाधारणास्संक्षमीनत
द्वासपन्न इति विषयत्वनिषेधकस्मृत्या विषये व्यवस्थापिता तद्वत्परिमाणमपि जैवमेश्वरं वेति संशये अं
गुष्ठमात्रं निश्चयकर्षेति निर्णीतार्थस्मृत्या जैवमिति प्रसव्यवस्थानात्संगतिः । पूर्वपक्षमाह प्रथमे [illegible]
।।१०५।। णा पुनरुक्तिमाह अपिचेति शंकानिरासः समुच्चयार्थः । परमात्मनोऽमत्वेन हृत्पुंडरीकस्थानत्वं कारणं पुरुषस्य ।.१०५।।
न विशेषस्य हृत्पुंडरीकं वेश्मेति निर्देशादिति योजना । उपाधिसंकीर्णोऽमत्वोके शैपाधिकं न तु स्वर
रूपं नातः पर इति सिद्धमित्यर्थः । स्वोपाधिविनानदृष्टनिर्णयात् स्वभावान्निर्णयः । जीवपरयोर्निरंशत्वान्मिथ्याभा
वः पूर्वपक्षे तु मिथ्योदासीनस्य रूपे इति मिथ्यात्मशब्दोनवै । समुद्रिक निष्कि कंकरोरत्निः । एतद्वैतदिति ये यं प्रेत
इति जीवस्यापि प्रकृतत्वात्तच्छब्दोपपत्तिरपि द्रष्टव्या । यद्वा दिअंगुष्ठवाक्ये जीवोपक्रमात्तस्य तत्परत्वमिति
तन्न । ततोपि प्राक् परस्य प्रकृतत्वात् तत्सापेक्षत्वाद्वाक्यस्य वाक्यशेषमाह प्रश्नेति । अंगुष्ठवाक्यस्यान्यत्र धर्मादिति प्रकृतपर

मनज्ञाहवा क्लीति। एकैव इह न क्रिया वक्ष्यते। सैव तत्संश्लेषाद् द्यासि समारोपिताऽतः क्रियासाम्यमित्यर्थः।
ज्योतिषां ज्योतिरिति श्रुत्योक्तं तत् श्रुतिं व्याचष्टे ज्योतिषामिति। तेजो न रेण तु सूर्यादि तेजोविज्ञातीयं प्र
सिद्धमिति भावः। इंद्रियत्वमनापन्नेनेति विशेषणीयं। इंद्रियेषु सूर्यादिभानादित्याशंक्याह। निंद्रियभा
वर्मिति। अथवा न सूर्यादीनामिति भाष्यं व्याचष्टे सर्वशब्दस्य हीति। अलौकिके तेजो था तो ख्यी कृते सति भास्य
साकल्यवाचि सर्वशब्दस्य वृत्तिः रूपरूपि रूपे कार्यसमवायिषु संकुचेत् अलौकिकतेजसो रूपादिषु मध्ये रूपमा
त्रप्रकाशकत्वादित्यर्थः। तेन रक्तमिति प्रकृते परो यः प्रत्ययस्तस्मिन् विषयोऽर्थविशेषस्तस्मिन्न्वारव्यायमानेऽस्य
याथस्य न तत्प्रेत्यर्थस्थाने स्यात्स्वप्रस्तुतत्वमित्यर्थः। एवमनुकारलिंगं ब्रह्मणि समर्थ्यमानप्रतिषेधं समर्थयते
न तत्रेति। निजव्याहारप्रसंगं परिहरति नेनेति। तत्रेति विषये निर्दिष्टे सूर्यादेर्भानं प्रकाशकतये व्याख्यो नेति न तः
प्रकाशकतयेति नेत्याहारात्प्राप्तमपि तु व्याख्या अगृह्यत्वरितप्रतिज्ञाय न हि गृह्यत इति हि शब्देन अग्रा
ह्यत्वहेतुसाध्यं कं स्वरूपत्वं श्रुत्या सूचितं॥६॥ न तत्रेति तस्मिन् ब्रह्मणि भास्ये सूर्यादिर्भासकत्वेन न भाति
कुतो ऽयमस्मज्ञोवरोग्निर्भाति किं वक्तुं नास्तवं जगत्तमेव परमेश्वरं स्वतोभांतमनुभाति। किंब्रह्मभानादन्यतु
भानं यथा दीपप्रकाशादन्यत् घटस्थानं नेत्याह तस्य भासेति। यथाप्यग्निसंश्लेषाद् अयो दहतीत्युच्यते

कल्म

लिंगे कथं तेजःशंकाऽत आह सर्वशब्द इति। द्वितीयार्थं व्याख्यातिन वेति। ननु मंत्रस्थछंदसैः प्रकृतं ब्रह्म
परामृश्यते अत आह तत्रेति। उपरिष्टात्तत्र दर्शनीयं वक्ष्यमाणमेवाभिप्रेष्यंतितस्य परामर्शं करिष्यंति। शंग
वादिनः शंक्यते नेति तृतीयासमर्थाद्दुक्तमित्यन्वये उणुत्रयस्य योग्यवति मध्याकाशाय पूर्व इति। तस्येति षष्ठीसम
र्थादिपरस्येणुत्रयस्य योग्यवति प्रत्योपमवदिति। अनयोः सूत्रयोस्तु छंदो न प्रकृतार्थौ तद्दर्शनात्। ब्रह्मण्ये
वेति यदनुमानं मंत्रे तत् ब्रह्मण्येव। लिंगं तस्य भानुरूपइत्यादिश्रुतौ चैतन्यप्रकारत्वसिद्धेः तदध्यस्तसूर्यादेस्त
दनुमानसंभवात्। न तेजस्येवंभूते तस्य तस्याऽलौकिकत्वाद्वा निश्चितत्वाद्वा वेदे। अपि च तेजःपक्षे तद्रूपाश्रि
॥१०४॥ कल्पनाद् दृष्टार्थ्यं वाक्यं स्यात्। ब्रह्मपक्षे तु प्रसक्तं तस्य ज्योतिषां ज्योतिः समर्पणात् दृष्टार्थत्वमित्याह तस्मा ॥१०४॥
दिति। विरोधमाहेति। अनपेक्षाद्वारकभास्यभासकत्वविरोधमाहेत्यर्थः। किंभानेनपेक्षा तेजसि तेजसः उत भास
कत्व इति। विकल्पक्रमेण दूषयितुं कृत्वा समाधत्ते नहीति। भासमानं तेजसा न तेजो भातीति नियमाद्विरोधात्। अर्थः।
आद्ये त्वादेर्ब्रह्मानुकाराभावः। किंच तो विदृशत्वात् उत तद्दीपक्रियया समानक्रियानाश्रयत्वाद्वा। आद्यमनूद्य
प्रत्याह यदीति। धूलिपवनयोरदहनयोश्च व्यभिचार इत्यर्थः। द्वितीयमनूद्य दूषयति अपेति। ब्रह्मसूर्या
देश्च क्रियासाम्याभावो हेतुना साध्यः तत्र यदि स्वरूपसाम्याभावे हेतुत्वेनोच्येत तदा यत्र स्वरूपसाम्याभावस्तत्र
सद्दृशेऽपि तु तैलवत्तैलस्य क्रियासाम्याभावोऽसिद्ध इत्यर्थः। न त्वयस्मिन् दहनक्रिया कथं वह्नितुल्यक्रियत्व
क्रियासाम्याभावरातिनियमाभावात् १

तिरुक्तमध्यासभाष्ये अविनिगमपरिहारार्थं जीवपरामर्शस्यान्यथासिद्धिप्रतिपादकं सूत्रमवतार्य व्याच
ष्टे नन्वित्यादिना। स वा अयमिति। स वै ईश्वरस्तत्त्वतो यं जीव एव औपाधिकस्तु भेद इत्याह पुरुष इति। पुरुष
शब्दार्थमाह पुरि शय इति पूर्नुपाधिः किमेकस्यामेव पुरि शेते न अपि तु सर्वासु पूर्षु। तमाचार्यं शिष्या श्वे
तू ब्रूहु। तद्यत्रेति तत्तत्र अवस्थाद्वयप्रापककर्मोपर मे सति यत्र यस्मिन् काले। एतदिति क्रियाविशेषणमेत
त्स्वपनं सुषुप्तः। स्वापस्य द्विप्रकारत्वात् स्वप्नव्यावृत्त्यर्थमाह समस्त इति। उपसंहृतसर्वकरण इत्यर्थः। अ
तएव विजयासंपर्कात् संप्रसन्नः स्वप्ने महीयमानः पूज्यमानश्चरति पश्यति भोगान् ॥५॥ अनुकृतेस्तस्य च।
सप्रम्याः सति विषये वैसाधारण्यात् संशयः। पूर्वमेतं त्वेव तदरत्यैतद्धेतुस्य प्रकृतार्थत्वात् जीवस्य दहरस्तानि
निरास्यितदस्सापु तत्रेत्यादिसर्वनाम्नः प्रकृतार्थत्वानि युमादिति शंका॥ निरासात्संगतिः। तत्रेति विषयसप्तमी
स्वीकारे तद्भासयतीति णिजर्थ्याधारप्रसंगात् सातिसप्तमीमादायपूर्वपक्षमाह अभानमिति। तस्मात्तेजः प्र
तिभाभिभावकत्वलिंगादनुमानद्रष्ट्रानुकारश्चतत्र श्रवणेन तेजोरूपं परमेव नरं गम्यत इति। द्वितीया इत्या
र्थः। प्रत्यभार्थं व्याचष्टे वह्नीयस इति। विमतं तेजः तदन्तिभावकत्वात् सूर्यवत् इत्यनुमानस्य चितस्थाने कीर्ति
कत्वमाशंक्याह येपीति। भासकत्वे सति तेजोऽभिभावकत्वं हेतुरित्यर्थः। नान्वद्वितीयातिरिक्तस्य तेजसः कथं
तेजः प्रकाशकत्वमत आह श्रूयते वेति। अस्य तेजसोऽयं विशेषः श्रुतित आश्रित इत्यर्थः। अभिभवानुकार
योर्द्वयोस्तेजसि ब्रह्मणि श्रुतिविशदाम्नायणे तु गौरवमिति पूर्ववाद्याशयः। ननु तस्य भासेति सर्वं तत्वे ब्रह्म

आचार्यदेशीया आचार्यैकदेश्याः ननु सम्यग्व्याख्यातमित्यर्थः। एकदेशिप्रश्नपूर्वकं जीवोद्धर
णमिति पूर्वपक्षेण तत्स्थापयन्ति यदीति। उक्तं हि पूर्वपक्षिणा छायावद्वारोपेण स्वतएव वा देहादिवियोगमपेक्ष्या
मृतामयत्वादि जीवस्यैवेति तत्त्वेन दिस्साक्षित्वं पुरुषानुकर्षणमंगीकृत्य इत्यनीनुपरामर्शस्यान्यविषयत्वे
न सर्वैकदेशीभूत्वा प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः। नन्वेवं परमात्मावेदेह निर्दिष्टः स एव दहरः किं न स्यात् अस्तु
जीवोपि किं न भवेत् अतएवाविनिगमे न पूर्वपक्ष इत्यतीतानंतरसूत्रोपक्रमेवार्णितं तद्दिहापि सूत्रेनु
संधेयं। ननु एतत् व्याख्यास्यामीति परमात्मव्याख्यानं प्रति ज्ञापकं न्यग्रन्थस्य मुमुक्षुहितपर्यायो व्याख्या
॥१०३॥ यते। उच्यते। सू अन्येव तुर्थपर्याये वैं वक्ष्यमाणे परमात्मनि। धीनि वै शपजीवस्याप्युपास्तिरिह वर्ण्यते। अतए ॥१०३॥
व व्याख्यास्यामीति न विरुद्धतावगमः। ननु परमात्मपरामर्शे जीवः परामृष्ट एव तद्भेदादत आह न चेत्
ल्पितेति। इष्टे संकोचत्यद्दहरं कल्पमानुपपत्ते जीवानुवादेन ब्रह्मता बोध्यते नापास्ति विधिः। इत्र मत्वा व
सानान्तःतर्याम्यं त्वं भाविव्यत्वोक्तेरिति परिहाराशयः। अस्पष्टत्वोपाधिको जीवः अवच्छिन्नेचनाह तपाप्मत्वा
दिसंभवात् इतिमुत पारमार्थिकजीवनु ब्रह्मविभागमतमाह तामेतरमिति। शारीरकार्थमाह तथा हीति। सू
त्रे कोपं परिहरति नच वस्तुत इति। औपाधिकभेदेन गुणसंकर इत्यर्थः। कर्मविधिफपरोधं वारयति। अ
विद्याकल्पितमिति। अविद्याकल्पितकर्तृत्वाद्याश्रित्य कर्मविषयः प्रवृत्ता इत्यत्र हेतुमाह अविद्यावदि

जपाकुसुमादिना संयुक्तेऽभूतच्छन्ते न निकटस्थवस्तुयोगो येषां स्फटिकादीनां ते संयुक्ताः संयोगाः न रूपत्वं तद्धा
त्मत्वं तथा च व्यवस्था नेन संयुक्ता रस्य र्थः। आत्मविवेकविज्ञानोत्पत्तेरिति वाच्ये वेदनाशब्दार्थमाह वेदनेति। अ
नात्मस्य स्वरूपस्फुरणमुपसंपत्तिशब्दार्थमाह तथा वेति। ननु स्वरूपाभिनिष्पत्तिरिति तथा अपसारित आ
वरणीयस्था रूपोतिरूपसंपत्तिस्तत्केन युक्रमेण निर्दिश्येत आह अत्र चेति। यद्यात्मविवेकसाक्षात्कार इति
पूर्वं परोक्षज्ञानं शरीरात्समुत्थानं उक्तं रहानीं तस्य फलरूपपर्यंतत्वात् तत्फलं सा साक्षात्कारोपि शरीरात्समु
त्थानत्वेनानूदितमतो न विरोधः। नापि प्रतिच्छायात्मापमिति तात्पर्यं प्रतिबिंबसाक्षिपुरुषत्वेन निर्देशावारकं
प्रासंगिकमिव प्रतिभाति तत्स्वरूपाच्छितजीवदृष्टांतपरत्वेन प्रकृतसंगमपतिस्यादेतदिति। अक्षिपर्याये छाया
त्मानिर्दिष्टः स्वप्नसुषुप्तिपर्याययोर्जीवः अतश्छायात्मदृष्टांतेन जीवशंका अहे तत्र विंदुमध्या दृश्य व्याव
र्त्तेऽअहमात्मानमिति। अहमितिशब्दगोचरमित्यर्थः यथाश्रुतपाठेऽहेत्यवधारणार्थो निपातः नैव जानाती
त्यर्थः। सुप्ते चैतन्यस्फुरणात्सर्वथात्मज्ञाननिषेधो न युक्तः। अत औपाधिकस्फूर्त्तिनिषेधाय निपातस्याव
धारणार्थत्वं जानन्तैव विंदुरस्थ्यात्मतः। अविनाशित्वादिति हेतोः साध्याविशेषमाशंक्याह अनेनेति अस्य हे
स्यापि हेतोः सिद्धिर्निर्दिश्येन सिद्धहेतुभूतं प्रमाणं सूचितमित्यर्थः। तदेव प्रमाणं दर्शयति परं वाहमिति।

काठक

कमित्यर्थः। वरिवसितुं शुश्रूषितुं। अपनिनीषुपनेतुमिच्छन् प्रजापतिरुवाचेत्यन्वयः। यथा प्राक् प्रतिबिं अ०१
बात्मत्वेन दृष्टेन रवात्मनां छेदनाद्यधर्माभावादनात्मत्वं एवं सर्वस्य प्रतिबिंबस्येति विवक्षितं तस्मा
द्वंछंकाराद्युपन्यासेन। एष आत्मेति देहाद्यागमापायस्याक्षीत्यर्थः। देहानुपातित्वाच्छायायाः इति यथा पा०३
खलु नीला नीलयद्वयोरादर्शोदकस्य मानयोर्यन्नीलं तन्महांहमित्यकेन च्छायायामहांहत्वं एवं छाया
करदेहस्येवात्मत्वमिति विशेषनो मे नेदं इत्यस्य अपापत्वाद्युद्धानतया प्रतिबिंबमेवात्मेति प्रतिपदेशे
वंकृत्वा ननिर्ववार निहन्तिं सुखं नानुवभूव। अक्षिणि अक्षुपलक्षिते जाग्रति अभिप्रतीतः अभिप्रतीतवा
॥१०२॥ न्यावतुर्थपर्यायं प्रतीकतआदत्ते एष संप्रसाद इति वाक्बुद्धिशरीराणां कार्यन्तू तोय आरंभः क्रिया ततः संक ॥१०२॥
द्योपस्यपापादेरपूर्वस्य तत्तथा। जीववादीप्रष्टव्यः किमीश्वरमेव नमन्यत उत तस्य जीवप्रत्यगात्मत्वं अभ्य
वाभ्युपेत्येश्वरस्य जीवप्रत्यक्त्वमत्र वाक्ये ईश्वरप्रतिपादनं नमन्यत इति। नाद्य इत्याह यो वांपवेति। नद्विती
य इत्याह तदतिरिक्तं वेति। रज्ज्वां भुजंगवत् जगत्परमात्मनि। कल्पितं जीवोपि द्वितीयचंद्रवद्देहेनाध्यस्त इ
त्याह तथा चेति। तृतीयं प्रत्याह एवं च ब्रह्मैवेति। क्रमसा प्रजापतिवाक्यउक्तमित्यर्थः। भाष्येन्यो संसर्गिण
आत्मनोभिव्यक्तिसंभवे ऽन्यसंसर्गिस्फटिकदृष्टांतवर्णनमयुक्तमित्याशंक्याह यद्यपि स्फटिकादयरति

सर्वैर्विवक्षिते गंगापदमेव प्रयुज्यते ननु गंगायाः प्रतिलक्ष्यं संबंधं प्रत्यग्गुल्फका गंगेति प्रयुज्यत इत्यर्थः॥ परि
हरति तत्किमिति आग्नेयादौ पौर्णमास्यमावास्याशब्दप्रयोगाद्देवलक्षणस्य कालसंबंधस्य सिद्धावपि तद्व्यतिरेकेण
पौर्णमास्याममावास्यायामिति च कालसंबंधनिर्देशादुक्तन्यायो नैकांत इत्यर्थः। इष्टं तासिद्धिमाशंक्या
हनन्वेति। मुख्यत्वे त्वमावास्यायामपराह्णे पिंडपितृयज्ञेन चरंतीत्यत्रामावास्याशब्दस्य कर्मणि वृत्तिः स्यात्तथा
च पितृयज्ञः स्वकालत्वादनंगं स्यादिति साधिकरणबाधः स्यादिति। अपरं दूषणकारणमाशंकते यद्वेति। अन्यत्र मुख्य
त्वेन निश्चितस्य शब्दस्यान्यत्रार्थप्रयोगेऽर्थश्चेदन्यतोऽधिगतस्तर्हि मुख्यत्वं न चेदमुख्यत्वं गंगायां घोष इत्य
त्रापि गंगापदाद्देव गंगासंबंधि तीरमनुपपत्त्या श्रोता जानाति तत्र लक्षणया आकाशशब्दस्य यद्देव आका
शः आनंदो न स्यादित्यत्र सत्यं ज्ञानमनंतमिति वाक्यान्निश्चिते ब्रह्मणि प्रयुक्त इति वाचकः। तथा च दृष्टवाक्य
पि ब्रह्मवाचक इत्यर्थः। शब्दादनधिगतार्थप्रतीतौ लक्षणेत्येतद्व्यभिचारयति सोमेनेति। सोमशब्दो हि लता
वं द्वयोर्मुख्यः तद्वाक्यार्थान्वयित्वेन सोमपदादनंतोनवगता या लतायामत्र वाक्ये प्रयुक्त इत्यर्थः। अन्यतोनि
श्चिते शब्दस्य मुख्यत्वं रत्येतद्दनेकांतयति नन्वेति। अत्रापि हि समुदायानुवादिवाक्यद्वये पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ
लाक्षणिकौ न न भवतः यागषट्कस्य प्रकृताग्नेयादिवाक्यात् ज्ञात इति ज्ञातार्थविषयत्वं मुख्यत्वे नैकोति

तु ब्राह्मण्यनादिकाल एव दृष्टत्वःप्रयोगान्निरूढलक्षणेत्यर्थः। एवं पाद्यां तु रूढिरूकाला दूषयति ये त्विति।
न मलिब्राह्मणपि वन्द्यप्रभुपगमे ने कार्थत्वं नाभस गुणी योगान्न ब्राह्मणि वृत्तिसंभवे वशक्तिकल्पनायां गौरव
मित्यर्थः। अत्र केचित् सम मंतात्काशते रस्मा काशः शब्दस्यावयव वृत्तिसंभवे सेतु शब्दस्येव तद्वृत्तिर्यतगु
णवृत्तिरप्युक्तेत्याहुः। तन्न। अपर्वस्य योगार्थद्यार्थे प्रत्यापि ते रूढिं पुरस्कृत्य कृतमादेव गुणयोगादन्यत्र वृ
त्तिकल्पने नपेक्ष्य रूढिम वयव व्युत्पत्ति कुशस्यायुक्तत्वात् सेतु शब्दोपि सेतु गुणद्विधारणादेव ब्राह्मणिवर्त
ते। भाष्यकृद्भिरस्य सेतु शब्द व्युत्पत्तिरभ्युच्चयार्थमाश्रिता। अस्मत्तन्त्र्यं नेकार्थत्वपरिहाराय ब्राह्मण्येव मु
ख्यत्वमत आह नचेति। तेनैव विभुत्वादिगुणयोगे न वृत्त्यर्थेति यतो भविष्यति आकाश शब्दस्य ति न वाच्यं न १०१॥
॥१०१॥ त्रहेतुः वैदिकपदार्थ प्रसपस्य लौकिकपूर्वकत्वादेव द्युप्रतीतेरिति। एतास्मिन्थ्यर्थमाह लौकिकार्थीनेति
स्यां तेन। रूढिवादीतु प्रसिद्धगुणवृत्ति वैषम्यं शंकते नान्विति। व्यतिरेकेण निर्देशादिति। अंतर्हृदय
आकाश रति ब्राह्मण्याकाश शब्दप्रयोगादेवाकाशगुणयोगस्य लक्षणस्य सिद्धौ लभ्यापायमपित द्व्यतिरेके
णाया वान्याये नैभा काशस्वा वा नित्याकाशसाहृदयनिर्देशाल्लक्षणनयुक्तेत्यर्थः। यत्र लक्षणमाकाशादिप्र
युक्तस्ते तत्र लक्ष्यां शस्यपृथक्कुत्वनिर्देशस्तत्र दृष्टांतमाह नहिकिंवतीति। गंगापदेन गंगायाः कूलमि

प्रकृत्यर्थकृतिः प्रवहन्तरस्यान्वयः। धनायद्भिर्धनेच्छावद्भिः। यद्यपि सुश्रीत्र लप्राप्तिर्न श्लोकसिद्धा तथापि वेदे स्थलेन ज
नप्रसिध्या वेदस्य तत्र तात्पर्यमस्मतेरस्या हे तथापीति। कर्मधारयस्यैव षष्ठीसमासाद्दुर्बलीयस्त्वाल्लिंगोपन्यास
वैयर्थ्यमाशंक्यात्युच्चमाचै त्वेनपरिहरति। अत्र तावदित्यादिना। षष्ठे स्थितं। स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्या
त्। शेद्वीमिश्रिविधायामाम्नायते। एतयानिषादस्थपतिं याजयेदिति। तत्र निषादस्थपतिस्त्रैवर्णिको नामन्यतम
उतान्यस्ति संदेहे। अग्निविद्यावत्त्वेन समर्थत्वाद्वा निषादेपि निषादानां स्थपतिः स्वामीति शब्दवृत्तिसंभवाद्धन्य
मतरानि प्राप्नोतिधीयतो निषाद एव स्थपतिः स्यात् कर्मधारयस्य समासे। निषादशब्दस्य श्रौतार्थलाभेन
शब्दसामर्थ्यात्। षष्ठीसमासे तु संबंधो लक्ष्येत षष्ठ्यश्रवणात् समासस्थषष्ठीलोपेपि शब्दाज्ञानत्वान्नैव ष
ष्ठ्यर्थबोधो द्वितीयापक्षे निषादस्थपतिशब्दाभ्यां संबंधसंज्ञेस्मति नाश्रुतषष्ठीकल्प्या। तस्मान्नि
षाद एव स्थपतिरिति। तद्व्याख्यार्थिकमुक्तं सूत्रकारेण चकारं प्रयुंजानेन त्यर्थः सूत्रार्थमाह तथाहीत्यादिना। विप
क्षाद्युक्तो हेतुमाह उत्संज्ञवादिति। सेतु विधृतिरितिश्रुतौ धृतिशब्द आत्मशब्दसामानाधिकरण्याद्यद्य
पि केवलं कुंजतः तथापि सूत्रगतधृति शब्देमहिमशब्दसामानाधिकरण्यात् किंनेतत्त्वेन ज्ञानवचनरत्या
हसोत्तरति। प्रसिद्धिशब्दस्य रूढिवाचित्वमसमपन यातिनचेति। रथांगमितिनामचक्रवाकेलक्षणयासंप्रत्ये
वप्रयुज्यते रथांगशब्दपर्यायस्य चक्रप्रातिपदिकस्य चक्रवाकशब्दावयवत्वेन निवेशात् आकाशिदृशोस्य
तृवाची ७

सत्यः। काम्यंतरति कामा विषयाः। चारः उपलब्धिः। अथ संशयस्थपूर्वपक्षमनूद्य सिद्धांतयति स्यादेतदित्या=
त्यादिना। भाष्ये द्यावापृथिव्याद्यन्वेष्यत्वापत्तिरिष्टापादनमिति शंकते स्यादेतदिति तर्ह्यथ यद्दहरात्मानमि-
त्यात्मशब्दः कथमत आह ताभ्यामिति तथा च भूताकाशस्य दहरत्वसिद्धिरित्यर्थः। अस्मिन्कामा इत्यस्मि-
न्शब्देन। द्यावापृथिव्याधार आकाश एव परामृश्यते समाधानाधारत्वप्रत्यभिज्ञानान्न द्यावापृथि-
व्यौ तथा चैवं इत्यात्मेति चेत्तदुपरितनशब्दाभ्यामप्याकाश एव निर्दिष्ट इत्याह नेनहीति। आकृष्येति भाष्ये
॥१००॥ व्यवधानेन सूचितं न वदितस्य त्याकर्षणं तत्कथयति द्यावापृथिव्यादीति। उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अं-
तरेव समाहिते इति पूर्ववाक्ये आकाशनिर्देशानंतरं द्यावापृथिव्यादिनिर्देशाद्व्यवधानं। एतांश्च सत्या-
न्कामानिति आत्मानं तरं कामनिर्देशात्तस्य ह्येषु लोकेषु कामचारो भवतीति फलश्रवणं गुणविज्ञानस्यैवेति ॥१००॥
शंकते नन्विति। चकारात् गुणगुणिनोर्द्वयस्य समुच्चयावगमात् समुच्चितोपास्तिफलं कामचार इति परिहरा-
र्थः पूर्वत्राव्यवहित द्यावापृथिव्यादि परित्यज्यास्मिन् शब्देन प्रत्यभिज्ञानाद्दाकाशमेव परामृश्यत इत्युक्तं। तत्रैव
हेत्वंतरमाह अस्मिन्कामा इति चेति। व्यवहितात्मनः एकोऽपि पूर्वशब्दतोऽनुपात्तेनैकवचनपरामृश्यत इत्यर्थः।
यदि दहराकाशस्य विज्ञेयत्वं कथं तर्हि तदाधेयस्य विज्ञेयत्वोपदेश इत्यत आह तदनेनेति। एतमेव दहराकाशो

द्दृश्यते। यदि चेतनत्वसमं जीवब्रह्मणोस्तर्हि कोऽपि शेषः तत्राह उपथा नेति। उक्त्वा। एतस्य ब्रह्मशब्दार्था
मे यत्वमिति शाप्ये वाच्यत्व तात्पर्य गम्यत्वं वा कल्वे सत्याभिधेयत्व विरोधादित्यर्थः। अन्यस्य ब्रह्मणस्सर्थं।
अनिर्दिष्टाधेयमिति। वेश्माधेयतया निर्दिष्टस्याल्पाकाशस्य संदिग्धत्वात् अनिर्देशस्येत्यर्थः। उपमा
नोक्तेरन्यथासिद्धिमाशंक्याह तेनेति। त्वंस्तनाद्यनन्तत्वादिना मुख्ये भेदाक्षेपः क्रियते गगनं गगनाकारं
सागरः सागरोपमः। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यत्र। अल्पत्वोपाध्यपेक्षयाकाशे भेदारोपः त
थापि स्वात्याकाशतुल्यत्वं हार्दाकाशस्येत्याह नचेति। मार्हि नूनत्वा हार्दे न ह्यसो न वाच्ये नोपमेयता ह
ताऽधिकत्वात् ब्रह्मणोपि न स्यादत आह न भूताकाशेति। आधेयत्वाच्छेत्येतत्प्रत्याहोपलक्षेरिति।
विशेषाच्चेत्येतन्निराकरोतीति तेनेति। मुख्याधेयत्वत्यागे हेतुमाह तथाचेति। नन्वनिर्णीताधेयं वेश्मसंनिहि
तपुरस्वामिना संबध्यतरत्फकैत्वात्कथं जीवपुरे ब्रह्मसदनलक्षको ऽ तत्राह उत्तरेभ्य इति साधितलिंगै
र्बाध्यत इत्यर्थः। ननु लिंगानि ब्रह्मणो भेदपराणि जीवस्य नेत्याह ब्रह्मणो हीति। इह ब्रह्मणि बाधकं जीवे साध
कं प्रमाणं नास्ति ब्रह्मबाधकत्वेन जीवसाधकत्वेन वेश्मस्य संनिधेर्लिंगैर्बाधादित्यर्थः। अपि च अप्रसिद्धो
ब्र जीवसन्निधिः पुरस्य ब्रह्मसंबंधोपपादनात् ब्रह्मशब्देन जीवानाक्षिप्तानादित्याह ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चेति।
अयमर्थ आत्मानमिति भाष्यस्थश्रुतेनानुशब्दार्थमाह श्रवणेति। विदेरर्थमाह अनुभूयेति। साक्षात्कृते

प्रकारांतरेणार्थभेदं निराकरोति। अपि चेति। समभिव्याहारादिति सईक्षत इति प्रकृतापेक्षनिर्देशादित्यर्थः।
तदनुरोधेनेति प्रमाणद्वयानुरोधेनेत्यर्थः। हेसत्यकाम परं निर्विशेषं अपरं हिरण्यगर्भाख्यं च यद्ब्रह्म
तदेतदेव। एतच्छब्दार्थमाह यदोंकारः सहि तस्य प्रतीकः प्रतिमेव विष्णोः तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मनावि
द्वानोंकारध्यायी नेनायतनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयोरेकतरं यथोपासनमनुगच्छतीति प्रकृत्य ए
कमात्रद्विमात्रोपास्तीरुक्त्वा वक्ति पिप्पलादः। यः पुनरोमित्येतदक्षरं त्रिमात्रमिति तृतीयाद्वितीयात्वेनपरि
णेया ब्रह्मोंकारालंबनोप मानत्वाविधमक्षरं सूर्यांतस्थं परं पुरुषमभिध्यायीत स सूर्यं प्राप्तः साम
क्तिर्ब्रह्मलोकं प्राप्यते। ४। दहर उत्तरेभ्यः। प्रागुदाहृतपरमपुरुषब्राह्मस्य दहरवाक्यशेषगतोत्तमपुरुष
शब्दवद्ब्रह्मविषयत्वशंकायामस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपादनात् संगतिः। पूर्वेभ्य इति श्रवणमननध्या
नेभ्य इत्यर्थः। आधेयत्वादिति ब्रह्मपुरशब्दोक्तं देहलक्षणं पुरं जीवस्य युज्यते तस्यापरिच्छिन्नत्वेनाधे
यत्वात्। स्वकर्मोपार्जितशरीरेण संबंधविशेषाद्ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठीसमाससंभवात्। ब्रह्मणस्तेन
संयुक्तं परं उक्तहेतुद्वयाभावादित्यर्थः। विशेषादित्येतद्व्याख्याति असाधारणेनेत्यादिना। जीवाभेदाज्जी
वविशेषः। आधेयत्वहेतुं व्याचष्टे अपि चेत्यादिना। तेनाधिकरणेन सह अनेन ब्रह्मशब्दार्थेन आधेयेन संबंध
यंसमासाभिहितसंबंधसामान्यस्याधाराधेयभाव एव विश्रमात् इत्यर्थः। भक्तिर्गुणः तेन हि शब्दो मुख्यार्थः।

॥१९५॥

चेत्। चेतनेदृष्टस्य नियंतृत्वस्य जगदैश्वर्यरूपेण चेतनत्वस्य समारोपसंभवात्। नहि गजतुरगपत्तिपरिवृते
राजामात्ये राजत्वमारोपितमिति कुड्यादावारोप्यते। आरोपितमपि नियंतृत्वं ब्रह्मणि मुख्यमेव प्रपंच
स्थितत्वस्यार्थक्रियाकारित्वादकारणत्वमुख्यत्वादिवत्। प्रधाने नु गौणं तदिदमाह न च मुख्यार्थसंभव मु
रति। स ईक्षतीति कर्म। अंतरावधिकाधारात्प्रणवः पर्युदासितः। तद्ध्येयमपरं किंवा परमित्यत्राशिंष्यते। ए
षा बुद्धिसंनिधिसंगतिः। कार्येति। कार्यब्रह्म हिरण्यगर्भ एव जनो जीवो यस्मिन् स ब्रह्मलोकस्तथा। तत्रा
प्तिः फलं यस्य ध्यानस्य तत्तथा तस्य भावस्तत्त्वं। ततो हेतोरपरं ब्रह्म ध्येयमिति गम्यते। ननु परं पुरुषम
भिध्यायीत परात्परं पुरुषमीक्षत इति ईक्षणध्यानयोरेकविषयत्वावगमादीक्षणस्य च यथार्थत्वा
त्परमार्थब्रह्मैव ध्येयं न त्वपरमित्यत आह अर्थभेद इति। ध्यानस्य परविषयत्वादीक्षणस्य परा
त्परो यस्तद्विषयत्वादेकविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः। प्रथमहेतुं व्याचष्टे ब्रह्मवेदेति। अर्थभेद इत्येतच्छंको
त्तरत्वेन व्याचष्टे नचेति। ननु पुरुषपर्यालोचनमीक्षणं तच्च तत्त्वविषयमित्याशंक्याह न च मनन
मिति। किं मननदर्शनयोरैक्यं उत नात्र मननविवक्षा नाद्य इत्याह मननादिति। न द्वितीय इत्याह न चेति।
ईक्षणध्यानयोरर्थभेदं निराकरोति। ईक्षणेतीति कोऽर्थ इत्यन्वयः। यद्वा दिनेन सर्वदर्शनं तत्त्वविषय
मिति तत्राह औत्सर्गिकमिति। ईक्षतेरीक्षणस्य तत्त्वविषयत्वमौत्सर्गिकं न च हापवादः कश्चित्तथा
ध्यानस्यापि तत्कारणस्य स्यात् अन्यथा अन्यत् ध्यायति अन्यत् पश्यतीति हेतुहेतुमत्त्वासिद्धेरित्यर्थः।

दः तेना यातात्राहा। गृहीतसंबंधैः पुंभिः। यत्संज्ञास्मरणमिति। अन्यहेतुकमर्थात्मत्वहेतुकं। ननुस्मर्यमाणसं
ज्ञायाः परोक्षत्वात् तद्विशिष्टोर्थः अर्थं प्रत्यक्षः स्यात् अत आह संज्ञाहीति। संज्ञिनः प्रत्यक्षत्वं स्मर्यमाणापि
संज्ञा न बाधते। साहि तटस्थात्र्यर्थ्याऽ निविष्टऽतो नार्थस्वरूपाच्छादनक्षमेति। भास्करस्तु अस्फुटमित्यादे
वर्णेषु अप्राप्तनिषेधत्वानुपपत्तेरधिकरणमन्यथयामास दं तेनूय दूषयति। येत्वित्यादिना। अवं[illegible]रांत धृतेः प्र
धानं न निराकर्तुं शक्यं साधारणत्वादित्यर्थः। यतु कश्चिदाह भूतभविष्यद्वाद्याधारत्वाद्व्याकृतमाकाशं
तथा च प्रधानं निराक्रियते। तन्न। तथा सत्युत्तरसूत्रवैयर्थ्यात्। अत्र स एवाह आकाशशब्दस्य रूढिभंगः
॥९८॥ फलं न तदाश्रयस्याव्याकृतस्य प्रशास्तृत्वायोगात् अव्याकृताश्रयस्य तदुपपत्तेरिति। तच्चिन्त्यं। आत्मन
आकाशरतिरूढताकाशाश्रयस्यात्मत्वाधिगमात्। अपि च प्रधानस्यापि न तदाश्रयत्वं साधारण्यात्तद्वु ॥९८॥
दासायनूढिभंग इति वाच्यं तच्चाप्युक्तं अभ्यासायामपि नूटौ वा क्वचिच्छोत्रस्थ प्रशास्तृ निर्णयव्याभादिति। न
नत्वच रूपमिति। प्रौढोद्वेषवादः संभवति नु प्राप्तिर[illegible]ति धानानुरक्ताभिधेयस्य तत्प्रकृतिकत्वे प्रकृतिकत्वे
प्रकृतिविकारानन्यत्वेन प्रख्यापवस्य च वर्णेषु स्थौल्यादिप्राप्तेरिति। प्रपंचाधिष्ठानत्वमात्राभ्युपगमाद्
गुणः प्रशासनाश्रयत्वायोगाद्वा च स्यात् स्यातिम तुं सा च प्रशासनादिति सूत्रमसंगतमिति केचित्। तन्न।
रज्ज्वां भुजंगवत् प्रशासनव्यापारस्याध्यारोपात् तं प्रधानेपि तमारोप्य तद्दापि प्रशास्तृ किं न स्यादिति

विग्रहोपृ — दिभ्र रमनि त्वेति रमनिविष्टत्वस्यैव दूरशब्दोपादि कृते वहोर्ष्ठ्यैपो भूववहोरिति सूत्रेण व
होरुत रेषामिमनिजादी नाम्निकारस्य ब्धोपेवहोः स्थानेभू अदिशोकमेति रूपगाह पत्योहवोएषो
पानरत्यादि नाम्नित्वे नरूपितत्वात् प्राणात्मयः पुरेशरीरे दे वोमनउपाधिको जीवः पठितः। उपक्रमो
त्संहारयोः शोकतमसो अन्तद्दापत्सुखं तदस्मिन् शरीरे भवति। सत्वाएष एतस्मिन् संप्रसादे स्व
म्नातेषु हांत इति छान्दोग्य श्रुतौ सहसुषु संप्रसादशब्दः पठितः उपक्रमोपसंहारयोः शोकतमसोरपि मेधा।
नादिसंवाद इति वाक्यात् उत्तरं भाष्यं तमरति शोकादिकारणमिति। अक्षरं। अक्षरशब्दस्य वर्णब्रह्मणोरू
ढिनिरूढिभ्यां संशये प्राणसार्वात्म्यं न गौणं प्रणवसार्वात्म्यवदिति प्रत्यवस्थाननिरासः संगतिः। पूर्वपक्षमाह
अक्षरशब्द इत्यादिनां रूप्यते निरूप्यत इति रूपमात्मा [illegible] थेयं स्वार्थे थेयप्रत्ययः अर्थे शब्दात्मकत्वाभवोनतद्
म्नत्वकृतः धूमगम्यवद्वेस्ततादात्म्यानवकाशादिति शब्दे बोध्य विधायमानान्तरगम्यार्थबोधेयः शब्दवेधस्ततो
पायत्वप्रयुक्तिशंकापि नेत्याह अपि चेति। प्रत्यक्षिताः संवृत्ताः विद्वांसः तादात्म्येन। शंकुना पर्णनालेन पर्णानि पर्णावय
वाः संतृण्णानि विद्धानि। किंतु परमात्मैवेति धारयितुमर्हं प्रतीत्यनुषंगः। स्वरूपप्रमाणाऽर्थक्रियाभिर्भेदमाह
तव्याहीति। ननु उक्तिः त्वोयमिति नामसंज्ञे दोनुभूयं ते अत आह न चेतिस्थ इतिपद्यर्थो न शब्दात्मा तर्हि कथमय
प्रत्ययेशब्दः प्रतिज्ञाति न हि [illegible] तदास्येन परेण वोद्धार्यते अत आह संज्ञान्वितिति। संस्कारोद्बोधस्य संपातउता

कृष्ण

आहुः। संशयबीजोपपत्तिस्तनंतरमेव वक्ष्याम रत्स वादिष्वतामिदानीं नामाह न वा तमनरस्त्यादिना। नि
र्णीतार्थप्रतीकविषयोत्तरवशात्प्रश्नोपि प्रतीकपरः अन्मे शाद्दश्च नामादिश्वारोप्यमाण ब्रह्म वि
षयः। प्रश्नस्यारोप्यविषयत्वे दूषणमाह अतदिति। प्रश्नोपद्यात्म विजयः स्यात्तदा उत्तरस्य प्रतीकविषय
स्यात्तद्विषयत्वमपृष्टविषयत्वं स्यात् तदा च प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः। प्रश्नस्येति चद्दिपा
ठोप्यनेतदा सुगममिति। तदेतदिति प्रकरणानुत्थानं। प्रकरणमेव प्राणसंनिधिसमकक्ष्यत्वेन संश
यबीजं दर्शयताप्यकारेण प्रकरणत्वमस्य न निश्चितं संनिधिमात्रमात्मशब्दस्येति सूचितं अत एव
पूर्वपक्षावसरे पुनर्नोक्तमित्यर्थः। पूर्वपक्षस्कप्राणस्यात्मशब्दाद्व्याप्तिसंनिधानादुत्थितेरस्य फलं
॥९॥ अपि च कूर्मे निभावद्रस्तत्रापि लिङ्गस्य नामाद्यतिवादित्वाद्वक्ष्यमाणेनान्वयः। फलित
मारतद्दिति। वाक्ये प्राणस्य पुनरुक्तौ प्रश्नोऽनमाह मनने ति। सत्यादिपरंपरयेति। भाष्योक्तसत्यादिदर्शय ॥९॥
तिमत्रवेति। यद्वादिप्रतीकविषयोत्तरवशात्प्रश्नोपि तद्विषयरति तत्राह एवं वा नात्मविदरति। नत्व चु
द्दिनिवेशाय नामाद्युपन्यासउपास्तिस्त्वाश्रित्य विहितेत्यर्थः। योपि प्राणात्परं प्रश्नाभावउक्तस्तत्राह न च
प्रश्नेति। अनुमानं नु प्राणसमानाधिकृतत्वेन सोपाधिकं। सर्वप्रकरणसमाप्तौ कस्यापि वचनायोगाद्याव
क्षे प्राणेति। ननु भूमा प्रकरणसमाप्तेरनुकर्षोऽस्मिन्स एव प्राणः किं न स्यादत आह संदंशेति। पुरस्तात्परिस्य
घनिईशारह संवंशः। प्राणस्यान्याप्ततो तयासत्यशब्दाद्यस्यानान् धामपुक्तमित्युक्तं। यहो भावर तिमन्नी

ज्ञानं शास्त्रीयं कारणं। तस्य मनोगतं वञ्छं प्रतिभानसामर्थ्यं कारणं। तस्या ध्यानमन्नं। तस्यापः एवमाकाशप
र्यंतं ज्ञेयं। आकाशस्य भोग्यत्वे स्मरः स्मरणं। तस्य आशा तया हीष्टं तात्पर्येण स्मरति प्राणः नामाद्याशांतस्य
वे हेतु यथा भूमा गुणितस्य तरोत्तरं भूयस्त्वं दृश्यते। भवतु प्राणे प्रश्नप्रत्यक्षनिर्णयपर्यवसानं तथापि न तस्य भूमत्व
शंकाएषत्विति तु शब्देन ग्रन्थं विच्छिद्य भूमोपदेशादित्याशंक्य विषयप्रदर्शनावसरे एव संशयोपयोगितया
पूर्वपक्षसंभावनामाह प्राणस्येति। सर्वात्मत्वलिंगान्नू प्राण एव भूमा। तु शब्दश्च सत्यप्राणवेद्विन एव नामा
द्यतिवादित्वाद्विशेषाभ्यंतरेति संभवः पूर्वपक्षस्येत्यर्थः। प्राणस्य भूमत्वे लिंगांतरमाह एष एवेति। यदि प्राणा
दन्यो भूमा तर्हि प्राग्वत् प्रश्नेन भाव्यमित्यर्थः। भूमशब्दस्य निकृष्टवकृत्ववचनकत्वात् किं प्रमाणो भूमेति
भाष्ये सामानाधिकरण्याद्योगमाशंक्याह भाव भवितोरिति। काव्यकारेण प्राणसंनिधिशत्मप्रकरणं च संश
यबीजमुक्तं तदपुक्तं प्रवक्ष्ट्र दुर्वल्लाभ्यां सं शया योगादित्याशंक्याह संशयस्येति। एवं हि विप्रतिपत्तिनेन
क्रतो के अतीयथा कताल्लो विनिर्णवत्तेयं। उपपत्तित्वनंतरमेव वक्ष्यामस्तिकाः। पूर्वपक्षमाह एतस्मि
न्निति। यो वै भूमेत्यतो भूमानं प्राणादन्यस्यास्ति भगवत्आशाया भूय इति प्रश्नातिरिक्तप्रश्ना विषयत्वे सत्यो
[illegible] स्थ भूमरूपत्वात्। आशापेक्ष प्राणभूमवदित्यनुमानं सूचितं। आर्तिमात्रस्यो दुःखरूपत्वापर्यवसाना तु ह्वि
चाविशेषपंसहामहे। पर्यपस्ति तस्य तुदुःखरूप विशेषणं वाक्यभेदावहं ग्रहस्यैवैकत्वमिति शाबरस्वामिन

रणहेतुनिर्देशात् अयमात्कृतवाद्याप्यपि पूर्वपक्षत्वेन सूचितमित्यर्थः । नवोपाधिपरिच्छिन्नस्येति भाष्येव
त्र कारप्रयोगात् सौव शब्दस्यार्थ्या न त्वस्य ममप्रकोशो निर्देनेति । जीवात्मैव द्युवाद्याधानमनन्तमिति न च वत्म्याभि
त्मन्वयः । जीवात्माधिगमायेति । तस्यप्रसिद्ध जीवस्वरूपम नूद्य तस्य पारमार्थिकस्वरूपाधिगमायेत्य
र्थः । प्रकरणे नपठितमिति कृत्वा विंतानपुक्रांप्रकरणादिति सूत्रादिति केन चिदुक्तं पुक्तं कृत्वाविंतोयु
टनार्थत्वात्सूत्रस्य ॥१०॥ द्यु विश्वं पुरुषरूपं व यस्मिन् पृथिव्यादिर्द्रुतं तस्य माध्यतं किं तदिति अत आह कर्मा
त्मि होत्रादिनैपीतानं अर्थात् तत्कण्ठवसत्वपुरुषः परामृतब्रह्म । भूमा । आत्मशब्दात् द्युवाद्यावतनं ब्रह्मे
॥८८॥ त्युक्तं तत्र आत्मशब्दः प्रायोगेनैकान्तः तरति शोकमात्मविदित्यत्रापि आत्मान प्रयोगादित्याशोपि कीसंगतिः ।
आत्मानामिकामर्थे व्यंतोऽनुक्रामन् विषयं विवेचनात् । नारद इत्यादिना । आत्मज्ञानसिद्धं स्वभावाम् इमं भगवन्तमुपस ॥८८॥
त्र्य वुवा वक्तव्ये आत्मज्ञानेति । प्राणेषु पर्यवसितेषु भूयसी वस्तु तरे प्रश्नोत्तरे र त्यन्वयः । तेजो वा अद्भ्यो भूय
रस्य त्र वायुरपि ग्राह्य रस्यातं वायुसहितेति । कर्तव्यादि पदार्था दृश्याव बहुके कर्तव्ये त्यादिना । पूर्वापरेति । पूर्वे वा
परे च त्रिषया निमित्तं यस्य प्रयोजनस्य तन्निरूपणमित्यर्थः । वर्णनिष्पादिनी वा कुनाम्नो भूयसी वाक् प्रेरके त्वा
द्वाचो मनो भूयः । कुर्यामिति निश्चयस्य मनसः कर्तव्यादि विवेकः संकल्पः कारणं तस्य चातीता विषयसाध्यप्र
यो जनन्ज्ञानं वित्तं । तस्मादपि लौकिक विषयाच्छरीरी स्त्रीमदेवताद्यैकार्ग्य ध्यानं फलतो भूयः ध्यानस्य वि

द्विनाम्नेऽर्थे ध्यानं ज्ञानं न सर्वनामपरामर्शार्हमिति काश्चित्तं प्रत्याह नन्वेति। यत्तु केनचिदुक्तं तज्ज्ञानयेति तत्रेयं अ० १
प्रत्यक्पसर्जनं ज्ञानमेव इति पुंल्लिङ्गनिर्देशानर्हं चेति। तन्न। सत्यपि ज्ञेयपर्याप्त्यनिर्देशे ज्ञानस्य फलसाधन पा० ३
त्वेन गुणकर्मत्वाभावात्प्राधान्यात्। पुंल्लिङ्गं तु विधेयपरत्वप्रसिद्धेति न किंचिदेतत्। तत्रोपपत्तिरैरध्यानय
तिस्मामिश्रं तत्रापि शस्त्रे द्वतो प्रधानस्यापि पप आदेः सर्वनामानि हृत्स्थानि यतन्ते सर्वनाम्नः प्रधानपरामर्शि
त्वमित्याह नन्वेति। अविद्यारागद्वेषादीनि भाष्ये आदिग्रहणेन शक्तिर्द्विष्ट भयमोहादि कौण्टते अविद्यादयः
कृतो हृदयग्रन्थिरित्याद्यर्थमित्याह हृदयग्रन्थिश्चेति। अज्ञानस्याविद्यात्वाच्चेन निर्दिष्टत्वात् मोहश्च
विषादः शोक इति च वि हृदयाख्यापरा वरमिति श्रुतिपदं व्याचष्टे परामिति। भाष्ये सूत्रोपात्त मुक्तेप द्
व्याख्यामाह प्रक्षिप्यते हृदयग्रन्थिरिति मन्त्रमुदाहृत्य ज्ञानात् ज्ञाननिवृत्तौ ब्रह्मणः प्राप्यत्वमुपलक्ष्य
पदार्थमिति च कृत्वा तथा विद्वानिति मन्त्र उदाहृतः। ततश्चोत्तरमन्त्रे विद्वानित्यभिधास्यमानं ज्ञानं पूर्वमन्त्रोऽभि
धत्ते इत्यादि कर्मसंयोगे निमित्तार्थं यद्दृष्ट इति। उत्तरस्य सम्पातानि दिश्य निष्ठावभावेदर्शनार्थ्या विद्यादेः परो
क्ष ज्ञानान्नास्तिविद्या भावो विद्यतर स्यादिनो रस्यापि प्रेत्याह तस्मिन्ब्रह्मणीति। उत्तरमन्त्रस्य नामरूपत्या
द्वार्थमाह नामेति। यत्तु कश्चिदाह सूत्रेणानिरस्तत्वाद्याद्यादिपूर्वपक्ष इति तन्नाह नाव्याकृतमपीति। सा यथा

खल्वानन्दामृतमपिब्रह्मलक्षणमृतंतरसंबंधिनेत्याह नचब्रह्मण इतिअतोन्यदार्त्तमितिश्रुतेरित्यर्थः पुरुषंप्रति अ० १

प्रेप्सावत्ताहात्म्यंतावदार्च्छस्कृतःपरिच्छिन्नत्वविपारवर्त्तं। अन्यत्वितिसाक्षाद्दासतनत्वेनश्रुत्युक्तमितियोजना

व्याकृतंहिकारणब्रह्मोपाधित्वेनप्रतिपाद्यतेनप्रधानमेवेति। तस्यहिकार्यत्वेनेतिदेहाद्यवच्छिन्नरूपेणेत्यर्थः पा०

धारणादितिअसाध्युवाद्यायतनस्य वातुज्ञानस्यवायथाक्रममृतलक्ष्यसंसारणात्सायिनोद्यासेतुताय ध्येपिब्रह्मे

वामृतंतत्थापितद्देशान्तंनमोक्षइतिज्ञाप्यमानदत्तामात्रेत्यधारयितृत्वा। अतएवबहीन। नन्वेवंनूदिमिते ३

त्पत्तिकसाम्यमाहपूर्वपक्षेपीति। पारवतां वर्जयित्वायोगप्रवृत्ता नायोगाद्वछिन्नीतिमात्रादितितृथात्व

र्च्ययोगादित्यर्थः। धिकारकत्वमेवसतुगुणोपिस्यात् तथाचपारवत्वयोगोपीचत्तिःनूर्द्धत्यागेनप्रवृत्तायोगाद्व ॥ ५५॥

२५॥ छिन्नीतिवनर्शकर्मिति। अमृतस्यब्रह्मणोहेत्वसावात्तत्साधनत्वं ज्ञानस्याप्युक्तमित्यात्रीक्यब्रविद्यानिवृ

त्तिरमृतत्वसाक्षार्थइत्याह अमृतत्वश्चेतिद्वयोरेकस्यचसंख्येयानामुपाज्ञानतेषांबहुत्वात् द्यकोच्छि

भिस्यात्। भानार्थस्याधारणेनसहकृदुच्चारणमिहतंत्रेणवैवावृत्तिलक्षणवाक्यत्तेदोषुदृष्टः। अस्यब्रह्मणः

खीयाःशद्वाःध्यानत्यर्थः। तत्रायतनायतनवत्त्वावस्थव्यादितिभाष्यं छुवाद्यायतनस्यब्रह्मत्वेसिद्धेतस्य

सविशेषत्वनिरासार्थंतत्प्रधानवादनिरासानुपयोगित्वात्तकृतासंगमित्याशंक्याहिरण्यगर्भपूर्वपक्षनि

रासार्थत्वेनप्रकृतेनसंगमयतिस्यादेतदित्यादिना अप्रधानं ज्ञानंनसर्वनामपरामर्शार्हमितिस्यादेतदित्या

तन्न अत्युक्तसमासशब्देन न प्रकृता । तत्कथं विजानीयामित्यपसर्जनं विज्ञानं प्रकृतमपि न स्त्रीलिंग
निर्देशार्हं ततः शब्दोपात्तभूतप्रातिपदिका चैवक्तिविवरणात् शब्द इति श्रुत्यर्थयो वा व्यस्ततिरेव । वैश्वानरसम
र्काकेतु सूर्य वैश्वानरस्य शोभनमतौ विषयाश्वेम । सच केसुरवं । अभिमुखाश्रीश्च । यो भानुरूपेण रोद
सी द्यावापृथिव्यौ अंतरिक्षं च ततान व्याप्तवान् । रोदसी एव दर्शयति । इमां पृथिवीं । द्यामिति । प्रादेशमा
त्रमिव देवाः सूर्यादयो ऽभिसंपन्नाः प्राप्ताः उपासनया यदा तदा तेसु विदिता भवंति । अहं कैकयराजो यु
ष्मभ्यं ते पमन्युवादिभ्यः एवान् देवांस्तथा वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्या[illegible] मितद्यो
ठो । कानतीत्यास्थिता ऽभिप्रायो मूर्ध्नि अन्यथा समारोप्य एवं सुतेजस्त्वादिगुणवतो वैश्वानरावयवानादि
५४ सादयस्तस्य चक्षुरादिष्वारोप्यः ॥ इति श्रीमच्छुद्धानंदपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवदानं
दकृते वेदांतशास्त्र न्याये प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । निर्विशेषब्रह्मलिंगनिरूपणं पादार्थमाह इहेति । आद्याधिकरणमवतारयति तत्रेति ।
आयतनत्वं साधारणधर्मात्संदेहे पूर्वपक्षं संगृह्णाति पारवत्त्वेनेति अमृतं परं ब्रह्म न तत् द्युभ्वाद्यायतनं कर्हि
चित्तु कदाचिदपि न युक्तं आयतनं स्वस्य ब्रह्मत्वाभावे हेतुमाह पारवत्त्वेनेति । सेतुत्वस्य पारवत्त्वेन व्याप्ते
र्लक्षणश्च अपारत्वादि स्मर्यते । पारं परकूलं अवारमर्वाक्कूलं ननु पित्रोर्बंधनार्थात्सेतुशब्दः सुमर्ते जगन्मर्यादाया
वंधरि ब्रह्मणि प्रयोगः किं न स्यादत आह नात्विति । यत्रेदं रूपीछिद्रितेनियपाणां प्रादुर्भूतेनं तत्क्षुद्रः निगडश्च

अ.१ पा.२ समाप्त

अ.१ पा.३ आरंभ

तर्भावादवयवस्योपनयव्याश्रितो गृहस्य दग्धग्रामस्य इत्यर्थः। न त्ववयवाश्रितस्यावयव्याश्रितत्वमपदे
शोद्दिष्टां तोवत्कल्यो भाष्यकारस्त्ववयवस्यावयविविनिसृतायपदेशमुदाहरति तत्तो न निदर्शनतेत्यादौ शंक्यप्रा
त्रेवेति। शाखादीनां समुदाये प्रतिष्ठितात्राप्त स्वासमुदायमध्यपातिनीतीयावत्। एवमेवमू ह्यादिवुवुकांतावक्ष
यवानां कार्यकरणसमुदायान्तर्भावेन निदर्शनं अवयवस्वरूपस्यानुवेष्यानररस्यावयंविमुरूपान्तस्य त्वम
र्थादेव सिद्धतीत्यर्थः। विश्वेषां मानसे नेता कारणं। भाष्येवरणानाशीतिनिनुक्ते रमामे व प्रासिद्धान्भूसहि
तां नासिका वारयतीति नाशयतीति वरणा साहितानासीतिनिरुक्तेत्यर्थः। वरणाशब्दार्थमाह भ्रूरिति। अत्रिः
७०५ किल्व्याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ य एषो नन्तो व्यक्त आत्मानं कथं विजानीयामिति। प्रत्युवाचेतरः। सो विमुक्ते प्रति ॥१५॥
ष्ठित इति। अविमुक्तस्य स्थानमुक्तं। का वै वरणा का च नासीति प्रश्नप्रत्युक्तिः सर्वानिंद्रियकृतान्दोषा
न्वारयतीति वरणेति सर्वानिंद्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नासीति। नियम्यजीवाधिष्ठानत्वद्वारेणनि
यंतुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वेन तदुक्त्वा नासाभ्रुवोः पापनाशकत्वाद्युपपत्तिः। नासाभ्रुवोर्मध्येपि स्थानविशेष
जिज्ञासया प्रश्नः कमेतच्चेति। भ्रुमध्यमाहेतरो भ्रुवोरिति घ्राणस्य नासिकासंबंधि [illegible] र्द्युलोकस्य स्वर्गस्य च
अत्रलोकस्य संधित्वेनोपास्य; केचित्तु उपासनबुद्धिर्वा कत्वेन नाशकत्वे न च वरणा नासी। साहित्यकृतान
नु भ्रूः भ्रुवोरिति द्वित्वेन सन्नवक्ष्यमाणजाप्याद्यकवन्नापेक्षागाद्य अतः [illegible] सन्नपि तो वा वस्पतिवदति।

यदुपसंहाराद्दपीत्याह उनत्र युर्मूर्द्धत्वादिकमित्यादिना। प्रतीकोपदेशमुपाध्यवच्छिन्नस्योपास्युपदेशं वक्ष्यं
वयति तथात्वेति। पंचपादीकृत स्कंवा। जसनेपि वाक्यस्याप्यात्मोपक्रमत्व ळाभे किं शाखांतरा ळोचनयेतिपश्यं
तः पुरुषमनूद्य वैश्वानरत्वं विधेयमिति व्याचष्टे। तत् दूषयत्यतर एवेति। यत एवांतः प्रतिष्ठितत्वेन सहस
समुच्चयः सूत्रगतापि शब्दार्थो तएवांतः प्रतिष्ठितत्ववत्पुरुषत्वेमापि वैश्वानरमुद्दिश्य विधेयं न विपर्यय इत्यर्थः।
यदि पुरुषमनूद्य वैश्वानरो विधीयते तदा पुरुषस्य दृष्टाश्रयत्वं स्यादित्याह तथासतीति। किमतस्तत्राह एवमि
ति। न केवळं सूत्रविरोधोपि तु भाष्यविरोधोपीत्यर्थः। स यो हैतमिति वाक्ये प्रथमनिर्दिष्टाग्न्युद्देशेन पुरुषत्व
वेदनं स एषोग्निरिति वाक्यस्यार्थत्वेनानूद्यते। तथा च तस्यायमेवार्थः स्थितर इति श्रुति विरोध इत्यर्थः पुरुष
स्य विधेयत्वे यच्छा योगमात्रं क्वाह तस्मादिति। पंचपाद्यां तु जाठरे ईश्वरदृष्टिपक्षमुक्तौ योगादग्नि वैश्वा स्को.
नरशब्दयोरीश्वरे वृत्तिरितिपक्षांतरवर्कमयमुद्दिश्य विधेयत्वावयस्य अशितश्चत्ति विंस्यमिदं दूषणमि
ति। मूर्द्धादिषु चुकां तावयवेषु संपादितस्य कथं पुरुषविधत्वं। तेषां पुरुषैकदेशत्वादित्याशंक्य वैश्वानरपु
रुषस्य पादादिमूर्द्धांतावयवानामेषु संपादनात् पुरुषत्वाद्दृश्यमित्याह अवयवसंपत्येति। मूर्द्धसु कांतराळेष्वस्य पु
रुषावयवस्य त्वात् कथं पुरुषे तः प्रतिष्ठितत्वमित्याशंक्याह कार्यकारणेति। कार्यकरणसमुदायएवपुरुषस्त
स्यावयवानां मूर्द्धादिषु चुकांतास्तेष्वंतः प्रतिस्थानात् पुरुषेंतः प्रतिष्ठितत्वं। अत्र हेतुः समुदाये तिअवयवविन्यवय वस्यां

का.ब्र

तस्मादेकवाक्यत्वानिर्देशात्यर्थमात्मपदमित्यपि द्रष्टव्यं। इकुस्मरण इत्यस्य रूपमध्येवीति। द्युमूर्द्धेत्यादेर्भाष्य
मादाय व्याचष्टे वैश्वानरस्येत्यादिना। सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्द्धा विश्वरूपत्वगुणः सूर्यः एष
चक्षुरेष नीळ इत्यादिश्रुतेः। स वैश्वानरस्य चक्षुः। पृथग्वर्त्मत्वगुणो वायुः। प्राणः। बहुलत्वगुण आका
शो देहमध्यं रयिर्धनं। तद्गुणा आपो वस्तिस्थमुदकं। तत्र पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्। मूर्द्धपादादिरू
पणैरुपासनानां निंदयेति। मूर्द्धा ते व्यपतिष्यदित्यादिना एकैकोपासननिंदया तस्य ह वा एतस्येत्यादिना वैश्वा
नरस्य द्युलोकादयो मूर्द्धादय इति कथनेनावयविनः समस्तभाववत्त्वमुपदिश्यत इत्यर्थः। उपासकवैश्वानरो हमि
।१०३। ति मन्यत इति वैश्वानरस्य प्रोतं रित्युक्तं। हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवातः प्रणयनावधित्वाद्धृदयं गार्हपत्यो ।१०३।
त एवमुदरं नंतरत्वात्मनोन्वाहार्यपचन इत्याह हृदयादनंतरमिति। पूर्वपक्षमाक्षिपति नन्वित्यादिना। निश्चिता
र्थं छांदोग्यवाक्येन तदेकार्थं वाजसनेयवाक्यं निर्णीय तेन विपर्ययस्त्वयान्यायमाह निश्चितार्थेन हीति। य
थाहि तं चतुर्द्धा कृत्वा बर्हिषदं करोतीति पुरोडाशो कार्त्स्न्येन संबंधिना शाखांतरीयेणाग्नेयं चतुर्द्धा
करोतीति विशेषाविषयत्वेन निश्चितार्थेनाग्नेय एव पुरोडाशो व्यवस्थाप्यते एवमत्रापीत्यर्थः। अथ दर्शपू
र्णमासकर्मणः शाखाभेदेप्यभेदात् तत्र तथा। तर्ह्यत्रापि समभिव्याहृतकर्मवदिति। न केवलमुपक्रमादौ द्युमूर्द्धत्वनिर्ण

मात्रचतुर्द्धाकरणवाक्यमेव

दत्तां ब्रह्मविद्यामुपसंन्याय प्रोवाच प्रब्रूयात्। सर्वविद्यावेद्यवस्त्वधिष्ठानविषयत्वात्सर्वविद्याप्रतिष्ठा। कर्म
निर्मितान् लोकान् परीक्ष्य ब्राह्मणो निर्वेदमायात् कुर्यात् इत्यर्थः। गच्छेदिति वाक्यशेषात्। वैराग्यहेतुमाह इ
ह संसारे अकृतो लोको नास्ति। किं कृतेन कर्मणेत्यध्याहारः। अतो अकृतज्ञानार्थं। द्विविधस्यात्मनिष्प्रकाशरूपौ
क्षयोदियः। बाह्याभ्यंतरसहितः सर्वात्मेति यावत्। क्रियाविज्ञानशक्तिमन्मनः प्राणरहितः। वायोरिंद्रियनिर्बं
धोप्युपलक्षितः। अत एव शुभ्रः शुद्धः। अग्निर्द्यौः। असौ वाव लोको गौतमाग्निरिति श्रुतेः मूर्द्धा। अस्येति सर्वत्र
संबंधः। यस्येत्यर्थे अस्य शब्दः। विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य वाक्। वायुर्यस्य प्राणः विश्वं यस्य हृदयं म
नस्तन्मनसा सृष्टत्वात् विश्वस्यापादरूपेण पृथिवी यस्य जाता। एष सर्वभूतगत प्राणानां समष्टितयास्तवं
भूतांतरात्मा एतस्मा जायत इत्यनुषंगः। तस्मात्परमात्मनोग्निर्द्युलोको जायते यस्य सूर्यः समिधः। असौ वाव लो
कोग्निस्तस्यादित्य एव समिदिति श्रुतेः द्वाधार दधार कस्मै ब्रह्मणो। वैश्वानरः। अत्र वैश्वानरः किमनात्मा किंवा
त्मा आत्मत्वे जाठरो अन्यो वा। आत्मत्वेपि जीवः परो वेति संदेहः।। सार्वात्म्यरूपोपन्यासाद् ईश्वरं ब्रह्म वर्णितं। जा
ठरादावनैकांत्यशंका तस्य निरस्यते। को न आत्मेत्युद्दाहरणभाव्यं छौ द्योग्यस्वात्मिकान्यौनुसंधानेन
व्याचष्टे प्राचीनशालेत्यादिना। उद्दालकोप्युपलब्धपते जनरतिक्रम विनामैव। आत्मेत्यकं करति। ब्रह्मेत्युक्तो

कल्प

श्वरः। एतद्वाक्यार्थतत्वज्ञो वा वस्तुतिरगाधधीः। प्रधानस्यागमिकत्वे प्रकृतिविकारसारूप्यादिव दुःसमं
जसंस्यादि सर्वः। असमं जगमिति पाठे चेतनस्य जगदुपादानत्वादि। रूपोपन्यासाद्यनेन राविरत्वनुषंगः।
भाव्ये अदृश्यत्वादिधर्मकस्य न विग्रहवत्वाक्षेपः। सद्बोधत्वाविवक्षयेति समाधानं। जायमानसन्निधिलक्ष
णस्थानस्य प्रकरणेन वा बाधमाशंक्य विग्रहवत्वलिंगेन प्रकरणबाधमाहनेति॥ ईश्वरस्यापि हिरण्य
श्मश्रुत्वादिवन्मूर्द्धादिसंभव इति काश्चित्। तन्न। अपाणिपादमिति निर्विशेषस्य ज्ञेयत्वेन प्रक्रमात् हि
रण्मयस्योपास्यत्वेन विग्रहाद्यविरोधात्। प्राकृतपाणिपादेत्याद्यनिषेध एव इति चेन्न प्रथमस्य चरमेणा
॥८२॥ संकोचादिति। लिंगस्यार्थान्तरपरं न शरीरादिमत्वपरमित्याशंक्य। तथा सति मूर्द्धादिवद्दुश्रुतीनां बाधः स्या ॥८२॥
तात्स्मकप्रकरणाद्बलीयस्य इत्याह नवेनावनेति। प्रकरणमात्रेणेत्यर्थः। एवं च हृदयं विश्वमस्य एव सर्व
भूतांतरात्मेति चात्रत्ये सर्वनाममनी संनिहितनरं विग्रहवंतं गृह्णीतो न भूतयोनिं अमिति। लिंगनिरूद्धे प्रक
रणे संनिधिर्विजयत इत्याह लिंगेचेति। पुरुष एवेदमित्यादिसर्वरूपत्वोपन्यासोपि द्युमूर्द्धादिकस्यैवा
स्तु तस्य संनिहिततरत्वादत आह प्रकरणादिति। संनिधेः प्रकरणस्य बलीयस्त्वात् चूर्द्वैव बाधकालिंगा
नावाध्येत्यर्थः। ऊर्णनाभि कूताकीटस्तंतून् सृजते संहरति च। सतो जीवतः। येन तानेन अक्षरं पुरुषं वे

निरस्यन्ते। विश्वयोनिर्यदक्षरं तत्सर्वविद्भवेदिति विधीयते। यद्यक्षरशब्दवाच्यभूतयोनेः सर्वज्ञत्वं क
थ्यं तर्हि सर्वज्ञस्याक्षरशब्दत्वमुक्तं तत्राहाक्षरादिति यत्र यस्मादर्थे न चाक्षरशब्दप्रत्यभिज्ञानाद्भू
तयोनिरेवाक्षरशब्दादिति निर्दिष्टेति वाच्यं। प्रथमश्रुतेयः सर्वज्ञ इति वाक्ये सर्वज्ञस्य जगदुपादानत्वप्रत्यभि
ज्ञायमानस्य वाच्यत्वाद्येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति पुरुषस्याक्षरशब्देन निर्देश्यमाणत्वाच्च। विवर्तस्थितिश्चेत्
कस्याद्वितीय याईया ऽपि चेति। प्रयोजनमाहरूपत्वेनेति। कोगव्यतिरिक्त इति भाष्यपाठस्यव्या
कोग इति। रूतुपुयजं तीतिकर्तरिक्तिनि संप्रसारणे त्विकूराद्दः। यत्तसंयोगे गम्यमाने पति शब्दप्राति
पदिकस्य नकारादेशः। स च ऋकारस्यान्त्यस्यात्ततो ङीपि कृते पत्नी। ठकाक्रियायमिति विवर्तत्वेन सारूप्यान
पेक्षेत्यक्तोऽभिप्रायः। प्रधानादिष्वपीति। यद्यपि भाष्ये शारीरप्रधाननिराकारकरणतया हेतुद्वयं क्रमेण व्या
ख्यातं तथापि पुरुषशब्दस्य प्रधानव्यावर्तकत्वादाद्यहेतुरपि प्रधानवारणार्थ इति। अक्षरमव्याकृतमि
त्यादिभाष्यस्यायमर्थः। शब्दार्थयोर्बीजमधिष्ठानं। तस्य शक्तिसहकारित्वात् सा चेश्वरमाश्रयते विष
मीकरोतीश्वराश्रयात्तस्याधिष्ठानत्वेनोपाधिभूता ऽवच्छेदिका। भूतेरिव तद्विसयमतानां। अविकार इति
छेदः। तस्माद्वावस्यातिमतं भाष्यविरुद्धमिति केचिद्यदुक्तमुक्तं। किंच जगत्त्वभ्रान्तं तत्तादोषाद्र क्षपरमे

कव्म

योनिर्जगदुपापरिणममानत्वाद्विवर्तमानत्वाद्वा सम्मतवदित्यर्थः। ननु परिणामिनः कथमक्षरशब्दवाच्यत्वमत
आह। स्वविकाराणामिति। अनुमानस्योबाधमाशंक्याह परेति। अक्षरात्परत इति सामानाधिकरण्यं। नामरूपेति।
रा द्यार्थे यो बीजमधिष्ठानमात्मा। तद्विषयतया तस्याधिष्ठानत्वे सहकारित्वेन शक्तिभूतं भूतानां सूक्ष्मं कार
णं तस्मिन्नूतं हेतुभाष्यस्थप्रधानशब्दं वर्तयति प्रधीयत इति। क्रियतइत्यस्यार्थः। अचेतनानामिति भाष्ये न प्रापदर्श
नमात्रपरमित्याह सानूप्येति। ननु नचस्मार्तमिति प्राव्यधिकरणे प्रधानं दूषितं। दृष्टत्वाद्यसंभवन्यायसाम्या
॥९१॥ दचेतनमव्याकृतं दूषितप्रायमिति तच्छंकानपुक्त्वा प्रधानेत्वप्रामाणिकत्वमाधिकमिति शंकते स्यादेतदिति। ॥९१॥
बाधकं। दृष्टत्वादि। ईक्षत्यादिविंतयाप्य पुनरुक्तिमाह तेनेति। उपचयंता ब्रह्मणो जगद्योनित्वे त्यक्तं। उपृ
चारे निमित्तमाह। अविद्येति। अविद्याशक्त्या विषयीकृतत्वेन तदाश्रय इति यथोक्तेः। द्वितीयश्लोकस्य द्वितीयार्द्धं
व्याचष्टे न्येति। सति चेतनपरत्वे वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं दुर्निवारमिति पूर्वपक्षाभावमाशंक्याह ब्रह्मैवेति। यद्य
क्रमं क्षराक्षरस्य सर्वज्ञत्वमक्षरं तु प्रधानमिति। तन्नेत्याह। अक्षरस्येति। मनूनं योनिमित्यक्षरस्य जगद्योनि
त्वं मुख्यायः सर्वज्ञ इत्युपक्रम्य तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायत इति। जगद्योनिभाव उच्यते। उपादानत्वापपा
स्रूपं चम्यानमितार्थत्वं तत्र उपादानत्वं प्रत्यभिज्ञालिंगेनैकवाक्यत्वे सति वाक्यप्रमाणात्सर्वज्ञ एव भूतयो

रस्यानि यंत्रं तत्र पादकमित्यर्थः। जीवपरयोर्भेदाभावे कथं लौकिकवैदिकव्यवहार इत आह अविद्याकल्पिते
ति। एवं चेति। जीवानां बहुत्वान्नियम्याधिदैवादिषु प्रत्यभिज्ञानं स्यादित्यर्थः। एकत्वेन्तर्यामिण एकवचनं श्रु
तिमहैकवचनमिति। अन्ये त्वपीति। औपाधिकभेदाभावेपीत्यर्थः। अधिकरणोपक्रमे विषयविवेकमधिलोक
मित्यादि भाष्यं संगिरन्ते पृथिव्यादीति। यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यक्रमस्य माध्यंदिनपाठे यः स्तनयित्नोनिष्ठं
नितंतं। शारीरश्चोभयेपीति सूत्रपातनिकाभाष्ये कर्त्तरीत्यात्मनीत्यर्थः। लौकिके कर्त्तरि। तुच्छे कार्यकारण
संघाते दर्शनादिदृष्टत्वविशेषणादित्याहात्मनीति। पृथिव्यां तिष्ठत्वं तर्यामीत्युक्ते पृथिव्यवयवस्थाऽवयविनों
तर्यामित्वंस्यात्तत्रान्तिष्ठन्नित्येतरः इति। पृथिवी क्षेत्रतत्त्वावरणापन्नं न वेदेति। सत्यहमस्मि पृथिवीति वेद नियम्य
देहं वांतर्यामिणो देहो नान्य इत्याह यस्येति। अप्रतर्क्यं तर्कोविषयः। अविज्ञेयं प्रमाणाविषयः। सप्तासु
दिक्षु प्रसुप्तमिव। अदृश्यत्वादिके॥ अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदर्शनात्संशयः। पूर्वत्र दृष्टत्वादिश्र
वणान्न प्रधानमन्तर्यामीत्युक्तमिह तदश्रवणादिहस्त्रप्रधानमिति भाष्योक्तैव संगतिः। पूर्वपक्षमाह। परि
णाम इति। योनिशब्दो निमित्तं वेदिति ब्रूयादिसंध्याहारः। न विलक्षणत्वादित्यत्र परिणाममतं कृत्वा चिंत
या परिणामस्यानूद्यमानत्वान्निराकरिष्यते। तत्र तु विवर्तस्यादृश्ययोः। परिणामस्तत्रस्यहानूदितः। भूत

दिस्थान निर्देशोदृष्टांतितस्यास्पाष्टेत्यसंगतिः। अशरीरः परमात्मानां तर्यामी घटवत्। ननुस्य शरीर नियंत
रि शरीरांतरराहितेतत्वलणि अनैकांतिकता। तत्राह स्वकर्मेति न नियम्यातिरिक्तशरीररहितत्वं हेतुर्लक्ष
तु शरीरेणभाक्तत्वेना नन्वयः। तत्राह स्वकर्मजदेहेनतादृक्संबंधयानेवतदेहं तेनद्वारेणान्यद्रष्टवास्या
देनियच्छतीति नव्यभिचारइत्यर्थः। अचेतनत्वमुपाधिमाशंक्यमुक्तेचेतने साध्यवत्पक्षपाध्यभावात्साध्य
व्याप्तिमभिप्रेत्याह प्रवृत्तीति। नियमनं शरीरिणो नचेतनमात्रस्य मुक्ते तदभावादित्यर्थः। विपक्षे दंडमाह नन
हीति। ननु जन्मादिसूत्रेऽभ्यकारणत्वप्रतिपादनान्नियंतृत्वं सिद्धमत आह तदनेनेति। पारिशेष्याज्जीव एवे
॥८०॥ ति। पारिशेष्याज्जीव एवेति। अंतर्यामीति वक्ष्यमाणेन संबंधः। पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति। किमशरीरत्वं ॥८०॥
धतो नियंतृत्वाभावः। नियम्यातिरिक्तदेहरहितत्वं वा। देहसंबंधाभावो वा। देहजो कृत्वाभावो वा। नाद्यः
त्वात्तदेहेति। देहाद्यनिर्दिष्टेतत्स्वाभीतत्स्यादिर्बुद्धिस्थोऽस्येत्यर्थकः। अथवा तस्मात् जीवान्मैवेत्युपसंहार
स्यो जीवात्मा परामृष्टः। अस्य त्वदेहादिनियमने देहाद्यंतरमतो नैकांततेत्यर्थः। द्वितीयं शंकते तदिति
परस्यापि देहासंबंधोऽस्ति हरस्याह तदविद्येति। तद्विषयत्वादविद्यायास्तदविद्यात्वं तृतीये तु औपाधिकत्वे
वामुक्तस्य परात्मदेहे नपरत्वान्नसाध्य व्याप्तिः। अतीतकालेऽतां वा हेत्वर्थ नीति। ईश्वरवादि जीवस्य नियंत्र
ताभ्युपगमेनैव स्थेति तत्राह नचेति। औपाधिकस्यत्वन्नौपाधिकेश्वरनियंतृत्वमभ्युपेतं नानुपहितस्य

स्यार्थमाह स एवेति। संपद्धामत्वं फलोत्पादकत्वमात्रं। वामनीत्वं तु फलप्रापकत्वमिति भेदः। एकस्थान
नियमः स्थानांतराव्यापकत्वं। कमलस्य गोत्रं कामलस्यापत्यं कामलायनः। दूनमानसं परितप्तमानसं।
पृथिव्यग्निरिति। उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति मामेतास्तनवो य एष आ
दित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति। तथान्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चंद्रमा इति य एष च
वायएष आदित्ये पुरुषो व चंद्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति। तथाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौ
विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति न चैतत्प्रतीकत्वमिति। एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यास
ग्निविद्याः कं खं ब्रह्मेति विद्या या आत्मविद्यात्वेन परामर्शादित्यर्थः। आचार्यगतसामर्थ्यपदार्थमाह लब्धो किं कस्येति।
विशेषणविशेष्यभावोऽन्वययोः। शब्दयोः स्कसामानाधिकरण्यं। तथा च कथाध्यायेऽगमारां कलाहतदर्थयोरि
ति। सुखस्य वाचकः शब्दः सुखशब्दः किंविदर्थिकमिति। अग्निस्थानं संपद्धामादिगुणं च पूरयितृत्वेत्यर्थः। ह्रीणो
लज्जावान्। अथ छाया कृत्स्नः आवर्तमिति जन्माद्यावृत्तिं पुंसां करोतीत्यावर्तो मनुष्यलोक उच्यते इत्यर्थः। अथोत्तरे
जेति। आत्मानं जगतः सूर्यः। तप आदिनाऽसद्व अन्विष्याहमस्मीति विदित्वा। तमसि तं जयं ते प्राप्नुवंति। एतत्सूर्या
स्यं ब्रह्म प्राणानां व्यष्टीभूतानां हिरण्यगर्भोद्भूतं सत्तः आयतनं। अधिपराधिदैवतं ज्योतिः सूर्यः अहरादयोऽपि
देवताः। अंतर्यामी। अशरीरस्य नियंतृत्वासंभवान्मूर्तसंशयः। पूर्वत्र स्थाननिर्देशोपपादनाय पृथिव्या

कव्य

एतं श्लोकं निजजने। तमिति। कनीनिकाश्लिष्टतारकाश्लिष्टत्वेन वाक्ययोर्न निमम्य निस्पामकल्कं
सेत्कचं नत्वं निर्गतिं वध्यतीति शेषोद्धारः कुतोऽत आह। चार्यस्ति ति। बाधकांतरेति। अनवस्थिते
चेत्कचं नत्वं निगीर्गतिं वध्यतीति शेषो द्वारः कुतोऽत आह। नन्वाहि णीत्यथा निर्देशात् जीव देवते किंन स्तामत आ
रसंस्त्वाद्येति बाधकांतरदृष्टांनाय वेत्यर्थः। नन्वाक्षिप्रीत्यर्थ सापेक्षत्वान्न नाकृषत्वसमर्थ्य कत्वमित्याह। निष्प
ह्मांतरस्तद्धर्मेति। एवं वरत्मादेः प्रथमस्कृतस्यापि सापेक्षत्वान्नाकृषत्वसमर्थ्य कत्व मित्याह। निष्प
न्नेति। एवं रतिश्लोकः पूरितः। परत्येन रतिचसर्वनामनी। विशेष्यापेक्षत्वाश्चतोऽन्निष्पन्ना
नियाने। आनिष्पन्नमपर्यवसितमाभिधानं मयोस्तेतन्या। तत संनिहितपुरुषादिपदस्यार्थे विशे
॥८५॥ ष्यं प्राप्याभिधातुणी वाचकेभवेतां। किमतोत आह सन्निहिताश्चेति। कुतस्तदर्थे स्य सर्वनामार्थस्य ॥८५॥
सर्वनामार्थस्य अपरोक्षतावाकृषतेत्यर्थः। स्वरसतरति अनेन छामात्मनियोजनाकूतो वारितः। व्या
ख्यांतचेति। अधिकरणावसानभाव्येणेत्यर्थः। तदुपादेतेरिद्वषद्धिति। तद्व्याख्या तिविद्युन् रति।
विदुषो विषमस्तेन निस्याद्या शास्त्रात् योपलब्धाद्धिः सापरोक्षापि प्रत्यक्षेति स्फुमतरं त्यर्थः। ठप
वारे निमित्तमाह हृदतयेति। एवं पद्मामरत्याचक्षते एनं हिंसर्थाणि वामान्यमिसयं नीतिः श्रुतिमी
ध्युरस्य फलत्रीकृत्वभ्रमम्यावर्तनेन व्याचष्टे वननीयानि। जीवानु प्रतिसंगच्छमानानि यानि वामानि
तानि येन हेतुना संगच्छन्ते सस संयद्वामः। एतं हीत्यस्यैतंनि मित्तीकृत्येत्यर्थः। एष उ एव वामनीरित्य

नु लोके ऽर्थे ऽव्ययमेव वक्ष्यति रनुपपत्तिरिति शंकते नामाह ऋतं पिबंताविति। छायातपाविति प्रतिबिंबः तद्वदात्मेति। सुकृत
स्य कर्मणः कृतं सत्यमवश्यंभावित्वात् फलं पिबंताविति संबंधः। लोके शरीरे। गुहायं गुहायां
बुद्धौ। परमेवात्याकाशे परार्धे प्रकृष्टे हार्दे नभसि परस्य ब्रह्मणो हि स्थाने। त्रिर्नाचिकेतो ऽग्निश्चि
तो यैस्ते तथो ऽक्ताः। तं दुर्दर्शमिति। गूढं छन्नो यथा भवति तथा ऽनुप्रविष्टं। केऽस्मत आह गुहाहितं कु
हो ऽस्थितां। गह्वरे ऽनेकार्ये नर्थसंकटे तिष्ठतीति यन्नोक्तः। पुराणं चिरंतनं। विषया ह्युग्रा वर्त्मनि मर्त्यमनो
योजनमध्यात्मयोगः तस्याधिगमेन प्राप्याम त्वा साक्षात्कृत्य। मुंडके द्वा सुपर्णेति। द्वौ सुपर्णसाम्या
त्सुपर्णौ सयुजौ सवदा सहयुक्तौ। सखायौ समानाख्यौ। नौच्यप्रकाशत्वात् समानमेकं। उच्छेद्यत्वा
वृक्षं शरीरं। परिष्वजंतौ। अन्य एकः पिप्पलं कर्मफलं संसारस्याश्वत्थत्वेन रूपितत्वात्। समाने वृ
क्ष इति। न कस्य चित् समर्थो ऽहं दीन इति संभावनया ऽनीशया जुष्टमनेकैर्योगमार्गैः सेवितं। अन्यस्त्वप
च विलक्षणं। ईशं यदा पश्यति। प्रपंचमहिमानं विभूतिं मायामयीमस्येति यदा पश्यति तद्धावी
त शोको भवति। अंतरउपपत्तेः। अत्र दृशिनस्य लोकिकं कर्तृत्व शास्त्रीयत्वाभ्यां संशयः। रयं चक्षुरवावि
विशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वा विलो। अतश्च वक्ष्यमाणः सर्वनामार्थः सच मनोमयतादृतार्थवन्न
संदिग्धः दृश्यत इत्यस्य प्रतिबिंबनिश्चायकत्वादित्याह ऋष इति। उपक्रमवत्रादित्यनेन संगतिश्लोका

कंकं

छत्रिशब्दः सच्छत्र्यच्छत्रिसमुदायं ऽलक्षयित्वा तत्समुदायिनः सर्वान्मंत्रानूऽलक्षयत्येवमत्रापि पिबच्छब्दः स्वार्थ
स्यापिबतः संसृष्टतां पिबदपिबत्समुदायमिति। यावत्त्वेऽलक्षयन्नु स्वार्थं पिबंतमजहदितरेतरयोगऽलक्षणं स
मुदायं प्रतिसमुदायिभूतपिबत्परो भवति। न पिबत्येव वर्त्तते। नापिऽलक्षणया गौणशब्दवत्स्वार्थं त्यजेदित्यर्थः॥
अस्तु चेति। अत्र मुख्यमुख्यत्वं। प्रकृतिरिक्तपिबतिगुणे छत्रिन्यायेन पायनं ऽलक्षयतीत्यर्थः। बुद्धिक्षे
त्रज्ञपक्षे तु बुद्धौ प्रकृतिमुख्या प्रत्ययस्तु बुद्धिजीवगतं कर्तृकरणसाधारणं कारकत्वमात्रं ऽलक्षयती
॥८८॥ त्याहैवमिति अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोऽलक्षणासाम्यात्संशयः पूर्वपक्षलक्षणेत्रशब्दस्य संनिहितमृत्कपदा
नुसारेणानित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबच्छब्दस्य सान्निहितगुहाप्रविष्टादिपदानुसारात् बुद्धिक्षेत्रज्ञ
रत्वमित्याह नियतेति। अस्य जीवस्य यादृशीयता द्वित्वाधारता साप्रलक्षणे वत्तादृचेतनत्वात्स्वरूपं। ननु ॥८८॥
॥ बुद्धानस्या अचेतनत्वेन विसदृशत्वाद्दित्याह अतयानेनेति। ननु सन्निहितगुहाप्रविष्टपदा बुद्धिद्वि
तीया किं न स्यादत आह। प्रथमामिति। वचनविरोधं रति। अतीत्यस्य मुख्यकर्तृत्वसंभवे करणे कारत्वो
पचारो न युक्त इति न्यायस्य बुद्धिजीवपरत्वेन मंत्रव्याख्यायकब्राह्मणविरोधे आकाशत्वमित्यर्थः॥
आर्थं संते आगच्छति। चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां च वक्ष्यामीति श्रुतिः प्रवृत्तेति भाष्यमु
पपादयन्मंत्रार्थमाह तानश्नन्निति। बुद्धेरन्यो यो जीवः सोऽनश्नन्नभोक्तृ ब्रह्मसन्नऽभिपश्यतीत्यर्थः। अस्मि

परत्वेन त्वमापि जघन्य वृत्त्याश्रयणात द्वच्छा द्भुलक्षत्र मृत्स्कस्कन्दीनां न संकोचस्त्वर्थः। पादिम स्रुपद्वा
द्विनात्रिवस्क विवक्षा कथं तर्हि ब्रह्म क्षत्र ग्रहण मतआह उ प्राणि द्विति। ननु ब्रह्म क्षत्राभ्यामितरस्यावृत्त्य
र्थत्वं वाक्यस्य किं न स्यादत आह अन्य निवृत्तेरिति। पंचपंचनखा दौ हि मनुष्यादिनिवृत्तिः परिसंख्यापुच्छ।
तत्प्रत्यवानर्थनिवृत्तिः। रहान्यनिवृत्तिरनर्थिका मुख्यार्थ विशेषानवगमादित्यर्थः। मायोपाधिः परस्यास्तीत्यह
तत्वमित्याह तत्याचेति। मुख्यार्थ दर्शनात्। ननु कृष्णपालिपिबद्धपिबतोः पिबं ताविति निर्देशोपपत्तेः सूर्यस्व
द्यानपक्षात्क्षेपेन वाक्यस्यामिविनियत्व प्रसंगाद्वाक्षेपायोगमाशंक्याह लोत्सर्गिकस्येति। अयंत्वाक्षेतापिवं
ताविति सुख्यमर्थमो ‑ त्सर्गिकमवाध्यं मन्यते। प्राकृतसुपर्णविषपत्वं च वाक्यस्य पक्षांतरकल्पयिष्य
तरति मन्यते ऽत आक्षेपरत्यर्थः। कृष्णाव क्तं मुख्यार्थायोगमाह अध्यात्मेत्यादिना। अन्योपानारोपल्लिणो
नवाक्यौ कल्पयितुं वे तर्हि बुद्धिजीवौ जीवपरौ वाया तारोस्तां नेत्याह गुहेरित्यादिना। सृष्टीरुपदधातीति
तिसमाम्नायैकयां ऽस्क व तत्र ज्ञाअथीयंत। तिसृभिरस्तुवत ब्रह्मासृज्यते त्यादयः सृष्टिमंत्रा आ
म्नातास्तत्र सृष्टीरुपदधातीति यदि सृष्टिमंत्रकेष्टकानामुपधाने विधानं। तर्हि बहुलसृष्टिमंत्रकलत
विशेषस्याद्यापनवगमात्तल्लिंगाएव सृष्टिमंत्रकास्तत्र सृष्टिपदरहितमंत्राणामानर्थक्यं स्यात्तन्माभूदिति

तनं। छागादिकस्यापि द्रोग्यं। यदि न भोक्तृत्वात् संशयः कुतस्तत्र्चेत्तत्राह ह्यात्त्वित्विति। अतएव पूर्वमु
क्तः संशयमिदत्कके। अत्र च भवति संशय इत्यक्तं। भोक्तेति। अर्द्यते त्त्यर्थः। वनितादिषु भोक्तृत्वे पि
संहर्तृत्वाभावात्। अत्तृत्वस्य भोक्तृत्वात्मत्व प्रधाने नु पूर्वपक्षमुपपादयत्यत्रौदनस्येति ओद
नस्य भोग्यत्वात् प्रथमं भोक्तृत्व प्रतीतिरित्यत्र संभावेम भारतीति व्यासः। नाहि मुख ओदनो ब्रह्म
क्षत्रे। न चोपचरितौदना इत्युक्तः प्रतीतिः प्रदाह। उपमैवतिरोभूत भेदा रूपकमिष्यते। अलंकारे रूप
कास्यः कण्ठवल्लीकवेरयमिति। तत्रोच्यते। ओदन इत्रोक्तर्यनोदनयो ब्रह्मक्षत्रयोरोदनत्वेन रूपमव क
कव्यमने। यथा यस्य मृगयाविनोमृगाः परे नरपतय इत्यक्ते क्षात्रिय एव प्रतीयते। न श्रोत्रियः कश्चि
॥८७॥ द्ब्राह्मणः एवमिहेति। ननु प्रलये जीवनाशात्कथमजत्व मतत्याआह संहारेति। संस्कारलक्ष ॥८७॥
णमविद्यायाः। अविक्रियस्य परमात्मनः संहर्तृत्वायोगात् दाग्निरेव संहर्तेत्याह यदित्विति। तवा
पि भावक ओदनशब्दः समभापी त्याह न तद्धिति। कस्तर्ह्योदनस्तत्राह पित्विति। ओदन इत्यनुषंगः
अपि चोदनशब्दस्य लाक्षणिकस्य सन्निहितमत्यपसेवनपदानुसारेणोदनगतविनाशित्वधर्म
लक्षणार्थत्वात् सक्तत्रोपलक्षितजगद्विनाशक ईश्वरः प्रतीयते न जीव इत्याह नचेत्यादिना। यद्वा
द्योदनपदात्प्रथमं भोक्ताभातीति तत्राह न चौदनपदादित्यादिना। ओदनपदस्य न कवाचिनो भोग्यमा

ताश्रयत्वं विरुद्धमिति चेन्न स्वाश्रिताश्रितत्वस्यैकाविशमिताव विशेषाद प्रमितावद्याथादस्मादप्याप
कस्य विशेषस्य दुष्प्रसंजनत्वाद्दापि च नैव कुंडवदरवदधरोत्तरीभावो जीवाविद्ययोरमूर्त्तत्वाद वच्छे
द्यावच्छेदकत्वं तु तद्वेतरेतरापेक्षं प्रमाणप्रमेयादिषु सुतु भोदाहरणं। अधिष्ठानं विव र्त्तो नामाश्रयो
ब्रह्मं शुक्तिवत्। जीवाविद्यादिकानां स्यादि तिसर्व्वमनाकुलं। न वैशेष्यादितिसूत्रे प्रकृतिप्रयोगादेवैश्च
स्यं सिद्धौ प्रत्ययप्रयोगो तिशयद्योतनाय तमेवाह तथा हीति। अतिशयस्यभावः प्रत्ययार्थो न तु द्विरीव
स्वरूपो भाव इत्यर्थः। अत्रा। यस्य महत्स्वरूपसेवनेन मोदनमिश्रघृतवत्। तं नाविरतो दुश्चरितादिति पू
र्वमत्र प्रकाशितोपायवातू यथावेद इच्छमन्यस्तद्वहितः को वेदापत्र च सोता कारणरूपो वर्त्तते तं नि
११८ विशेषमात्मानं को वेदेत्यर्थः पृथ्वीथि करणं तं परमेश्वरस्याभोक्तृतो केरो हरि हन सोते ति संगतिः।
विषयवाक्ये अतुरश्रवणाद तेतिसूत्रयोगमाशंक्याह चेति। भोक्तृत्वलक्षणमत्तृत्वं नाग्निपरमात्म
ध्यासौरणं कथं संशय इत्याशंक्याहान्तृत्वं चेति। पद्माभोक्तृत्वमत्तृत्वं तद्दानपरमात्मशंकेत्याह नच
प्रस्तुतस्येति। तयोरन्यरति जीवात्मनो भोक्तृत्वप्रतिपादनाद्ध न परमात्मनः शंके सर्थः। फलितमाह तद्यदी
ति। ब्रह्मक्षत्रपदे निर्देशा द्वोक्तृत्वमतुरि हन्त निश्चितमपि तु जीव पूर्व्वपक्षवादिना प्रसाध्यामित्यर्थोम
दिकारः। ननु जीवस्य कथं ब्रह्मक्षत्रादि भोक्तृत्वं पूर्व्वपक्षिणा साध्यमत आह ब्रह्मत्रादि वेति। स्वशरीरं भोगाय

काश्म

स्परमसंबंधाकूह एवोद्देश्यशक्त्वेन पर्यवसानाच्च प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यादूहं समाहितं वैकमिति। ततश्च
वाक्यभेद इत्यर्थः। वेदैकगुणपादेयत्वेनाभिमतं विवक्षितमिति सादि भाष्ये विवक्षिताविवक्षितशब्दनिर्द्दिष्टे इच्छानिच्छे
गोप्याभिस्याहेच्छानिच्छेचेति। कोगुण इति। स भाष्योक्त इत्याह नदिदमिति। जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यामुभय
श्रुत्यर्थपरतेराक्षेपप्रयोगमाशंक्याह न तावदिति। भेदाभेदयोरन्यतरबाधे स्थिते विनिगमनमाह तत्त्वेति। वेदांत
तात्पर्याद्द्वैतं तत्त्वमितिकुतः प्रत्यक्षादिविरोधाद् तत्राह द्वैतग्राहिणश्चेति। विधिमात्रव्यापारत्वात्प्रत्यक्ष
स्य तत्स्वरूपं कल्पायात् सेजामित्यर्थः। तद्बाधनातेर्वेदांते बाधनात्। तस्माज्जीवभेदप्रमितेः सूत्रानुपपत्तिरि-
॥८६॥ त्याह तन्न्याये वेति। औपाधिकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां सूत्रस्य चोपपत्तिमाह नाद्यविद्येति। तादृशाये ॥८६॥
ति। अविद्यावच्छिन्नानामित्यर्थः। अनादित्वेनेति। जीवाविद्ययोर्वीजांकुरवद्धेतुहेतुमत्त्वे जीवानित्यत्वं स्या-
त्तस्माद्धेतरोत्तरजीवाविद्यकीनां पूर्वपूर्वभ्रमनिमित्तकत्वमत्रोक्तं। अनादिस्त्वविद्याजीवोपाधिरिव ताधिक-
रणे वक्ष्यते। अनादिजीवाविद्ययोश्चेतरेतरतंत्र्यमविद्यातत्संबंधयोरिवाविरुद्धं। स्वाश्रिताविद्याश्रि
श्रयत्वे जीवस्य स्थितेः स्यात्माश्रयमिति चेत्। किमतः उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबंधेन स्यात्माश्रयस्य दोषता। नचा
नयोरुत्पत्तिरनादित्वात् प्रतीतिर्जीवस्य स्वतः तद्वदाद्यविद्यायाः तथापि स्वस्कंधारूढासेरुवत्स्वाश्रि

कक्ष

संनिधापिकाप्रशस्तिशायत इत्सर्वं नाम तत्परामृशेत्। अतःस्थवाक्यस्थेनैमनोमयपदतिमयप्रयुक्त्येनाकांक्षाशांतिरता
इत्तद्धितार्थोपीति। सोपिविकारप्राचुर्यसाधारणात्वेनमास्तामान्यमतोनाकांक्षाशामकत्संदिग्ध त्वाफलित माह। त
स्मादिति। अन्यपरादपिशमविधिस्तुतिपरादपीति। अत्रोपादानेवाक्यशेषस्थलिंगसामंजस्यमाह तथा चेति।
तदभिधानं। तद्धितार्थस्येतत्वे आयश्च तत्रमनोमयपदमिति। एवमनोमयशब्दो जीवएवेति विशेषविषयवाची
ननु प्रणितस्यमनआदिविरहप्रतिपादनादिस्येतत्रानयुक्तं। कुतोनयुक्तमत आह तस्यापीति। विकाराणां चे
तिविकारविशेषाणां जीवानामित्यर्थः। विकारत्वं जीवानामवच्छेदापेक्षं। यद्धि जीवद्वाराब्रह्मणोमनोमयत्वं
तर्हिजीवएवमनोमयपदं मुख्यमिति तदेवसमासाकांक्षायाःपरिपूरकमिति शंकतेस्यादेतदिति। वच्छावच्छवि
॥८५॥ वेकायपक्षविभागंकरोति। तदेतदिति। आधिष्ठान लिंगैः सार्वकर्म्यत्वादिभिस्तदभिन्नजीवानां तद्वत्वपक्षेफलि
तमाह तथावज्जीवस्येति विरक्तोब्रह्माभिन्नस्यापिजीवस्यावच्छिन्नतमानब्रह्मधर्मवत्ता। ब्रह्मतुसर्वात्मत्वात
जीवलिंगमप्यस्तुदन्त। जीवलिंगवदितिपक्षेच्छाकमाह तथावब्रह्मलिंगानामिति। ज्ञायमानेनसमारोप्यरूपेणाज्ञा
नंविषयोरूपवान्नवेतस्याज्ञायमानत्वेन समारोपकाले पि सत्वात् विषयस्यरूपेणासाधारणेन ज्ञायमानेनस
मारोप्यंरूपवदधिष्ठाना साधारणरूपज्ञाने सति समारोप्याभावादित्यर्थः। प्रकृते धिष्ठाना साधारणरूपज्ञान
मस्तीत्याह तस्मादिति। ननुपञ्चकरी सामनोमयवाक्येपि ब्रह्मलिंगात तत्राती तिस्तर्हि कथं भाष्यकारःसूत्रवि

चरणावसारेदन्त्रसर्वंखल्विदं ब्रह्मेतिवाक्योपक्रमेश्रुतमितिसेवाह ननु पुनर्वाक्यशेषेपिसर्वकाम इत्यादिधर्मवत्
याश्रुतमित्यत आह एतदुपलक्षणायेति भाष्येत्वपौरुषेयशब्देनकर्त्रभाव उक्तः किंतुपुंस्वातंत्र्याभावः। विवक्षा
ज्ञावातिष्ठानमपि स्यातंत्र्यानिबोधार्थमित्याह तथा चेति। उपादानेनफलेनेति भाष्ये उपादानंनामपरिग्रहो नरूपा
देयत्वमुद्देश्यत्वंतु सोपिविपक्षिदं उमाह हानचेति। किंविद्विधानंतु सिद्धवन्निर्देश्यत्वमुद्देश्यत्वं। अनुष्ठेयत्वेनअपि
हृवन्निर्देश्यत्वमुपादेयत्वं। उद्देश्यस्याविवक्षायां ग्रहः संमार्ष्टीत्यत्रोद्देश्यग्रहस्याविवक्षास्यात्तथानवमसादेरपि
संमार्गप्रसंगः स नायुक्तः॥ न साधिकरणेहि प्रकृतयागसंबंधिनो साधारणत्वाविशेषात् ग्रहपदस्योपलक्षणार्थ
त्वेनचसामीनामपि संमार्गमाशंक्यसिद्धांतितं। केवलसंमार्गविधयोगादुद्देश्येन भाव्यं। इतरथाग्रहशब्देनसम
र्पितं। नचचमसोपलक्षणार्थोग्रहशब्दः। ग्रहयागावांतरापूर्वसाधनत्वं स्यात्तरंगम्यते नलक्ष्यमाणत्वात्। ब्री
हिमवयोस्त्ववांतरापूर्वभेदाभावात् व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र ब्रीहिशब्दो यवोपलक्षणार्थ इतियुक्तं। ननुरथग्रहवंव
संमार्गइति। ननुयदिग्रहउद्देश्यत्वेन विधिपरिगृहीतस्तर्हि तदेकत्वमपिपश्वेकत्ववद्विवक्षितंस्यादत आह तद्गतं
त्वितिग्रहमहतकग्रहांतरत्वावच्छेदकत्वेनरूपेण विवक्षितं। युक्तं हि पशुनायजेतेत्यत्रोपादेयविशेषणत्वादेक
त्वविवक्षा। एकप्रसरतयैकपशुविशिष्टयागविधिसंभवादत्रतुग्रहत्वैकत्वोद्देशेन संमार्गविधावुद्दिश्यमानयोःपर

कठ्य

स्परं मसंबंधात्। अह एवोद्देश्यत्वेन पर्यवसानाच्च प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिः स्यादहं समार्द्धितं वैकमिति। ततश्च
वाक्यभेद इत्यर्थः। वेदे पुणुपादेयत्वेनाभिमतं विवक्षितमित्यादि भाष्ये विवक्षिताविवक्षितशब्दनिर्देश इच्छानिच्छे
गौण्या वृत्त्या इच्छानिच्छे वेति। को गुण इति। स भाष्ये क इत्याह तदिदमिति। जीवस्य ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यामुभय
रूपत्वे तत्राक्षेपयोगमाशंक्याह न तावदिति। भेदाभेदयोरन्यतरबाधे स्थिते विनिगमनामाह तत्रेति। वेदांत
तात्पर्याद्‌द्वैतं तत्त्वमिति कुतः प्रत्यक्षादिविरोधादत आह द्वैतग्राहिणश्चेति। विधिमात्रव्यापारत्वात्प्रत्यक्ष
स्य तत्स्वरूपं कल्पवाद्यान्यभेदाभिल्यर्थः। तद्वाधनात्वैदांतैर्बाधनात्। तस्मा जीवभेदप्रमितेः सूत्रानुपपत्तिरि
॥८६॥ त्याह तत्र्यावेति। औपाधिकभेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां सूत्रस्य चोपपत्तिमाह नाद्यविद्येति। तादृशात्वे ॥८६॥
ति। अविद्यावच्छिन्नानामित्यर्थः। अनादित्वेनेति। जीवाविद्ययोर्बीजांकुरवद्धेतुहेतुमत्त्वे जीवानित्यत्वं स्या
तस्मादुत्तरोत्तरजीवानित्यत्वं नामपूर्वपूर्वभ्रमनिमित्तकत्वमत्रोक्तं। अनादिरेव विशिष्टजीवोपाधिरेवतारिर्वित
रणे वक्ष्यते। अनादिजीवाविद्ययोश्चेतरेतरत्वं भवित्यात तत्संबंधयोरिवा विरुद्धं। स्वाश्रितविद्यानिश्चये
श्रयत्वे जीवस्य स्थितेः स्यात्माश्रयमिति चेत्। किमतः उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबंधेन स्यात्माश्रयस्य दोषता। न चा
नयोरुत्पत्तिरनादित्वात् ज्ञप्तिर्जीवस्य स्वतः तद्वच्छादविद्यायाः तथापि स्वस्कंधारूढासेहवत्स्वाश्रि

त्सवाक्योपात्तधर्मविशिष्टजीवोपास्त्यनुवादेन शमविधिपरत्वान्नसर्वं खल्विति वाक्यमुपास्यसमर्पकमित्याह अ. १
कुसुमिति। प्रागप्रतीतायाः क्रतुप्रवृत्तेः कथमुपासीतेत्यस्यानुवाद इत्यत्राह तथाचेति। ननु संकल्पविधेरुपास्यसा पा. २
पेक्षत्वात् ब्रह्मणः उपास्यत्वमत आह एवं चेति। सापेक्षस्य गुणविध्यर्थमाश्रयदानाय योग्यत्वात् मनोमयत्वादि
रेवापेक्षापूरणमित्यर्थः। स्यादेतन्मनोमयत्वादिमद्ब्रह्मेवास्तु सत आह मनोमयत्वादि चेति। उत्पत्तिशिष्टत्वं कर्मस्य तु
पूप्रतीतिसमवायीगतत्वं। यदि न ब्रह्मोपास्यं किमर्थं तर्हि ब्रह्माभिधानमत आह न चेति। हेतुवन्निगद्यत इति तयो
स्सूर्पेण जुहोतीत्याम्नायते न हीति श्रुतं। नत्र हि शब्दश्रुतेः क्रतौ व लक्षणाप्रसंगादतकरणत्वं शूर्पस्य होमे हेतुरूप
दिष्टस्तथा च यद्यदन्नकरणं दर्व्यादि तेन तेन होतव्यमिति प्राप्यस्याद्वातिनं प्रमाणलक्षणे शूर्पं हि होमकरणं तु
तीयाश्रुत्यावगम्यते। विध्यर्थस्य वचनहेत्वपेक्षा। तस्माच्छूर्पस्तुतिः। यत्तु हे तौ हि शब्दश्रुतिस्त्विति। तन्न। न हि साक्षाद्द
र्व्यादिना शक्यमन्नं कर्तुं। अन्यत्रा कंपप्रणाद्या। कथं तर्हि श्रुतिरितत्ता हेतुवचनस्य ननु शूर्पस्तुतावपि लक्षणास्यान्न
हि ते नापि साक्षात्करणं क्रियते। अत्रार्थोक्त्या नुवादत्वाद्यथाप्राप्तिलक्षणा न सहेत। न विधेरपूर्वार्थत्वादिति। समासा
दीति। प्राणः शरीरमस्येति बहुव्रीहि विग्रहवशाद्दंतर्गतसिंतसर्वनामार्थवाक्यस्थं नामवस्तु संनिहितानवलंबीति समासः
सं निकृष्टमपेक्षते। तेन सर्वनामश्रुतिर्ब्रह्मोपास्यत्वे मानमुक्तं। ननु ज्योतिर्वाक्यवदिह वाक्यांतरोक्तब्रह्मणोऽस्ति

कक्षम

तेपूर्वमिति। उपासात्रैविध्यप्रसंगादितिपूर्वत्र व्याख्याऽयुक्ते कस्या उपासायास्त्रैविध्यत्वान्न वाक्यभेद इति व्याख्येत्य
र्थः। किमुपासात्रयविशिष्टं ब्रह्म तिष्ठतीमते उत ब्रह्मविशिष्टमुपासात्रयं किंवा तद्दनुवादेन तत्राश्रित्योपासात्रयमि
तिनाद्य इत्याह पुरुकमितिन द्वितीय इत्याह वाक्यान्तरेभ्यश्चेति। विशेषणब्रह्मणः स्वनिष्ठो प्राप्तत्वान्न तद्विशिष्टोपास्तिवि
धिरित्यर्थः। ततस्त्वं तिमपक्षः परिशिष्यत इत्याह मदनुद्येति। तं दूषयति तस्यचेति। ब्रह्मानुवादेनोपासनविधावेक
विशेष्यावशीकारादुपासनानां च परस्परमसंगान्न नानाविधोपास्तिविध्यावृत्त्यापात इत्यर्थः। अत्र केचित्प्रकरणित्वे
पि ब्रह्मणोऽवान्तरवाक्यभेदे न श्रवणादिवद्युक्तादिवद्योपासात्रयं विधेयमतएकवाक्यत्वेपि नानावाक्यत्वमनि
ष्टं। अपि च नैव वाक्यभेदः प्राणादित्रितयधर्मविशिष्टैकोपासानविधेरित्याहुः। तन्नयतः। अगत्याऽकल्प्यताऽपूर्व
॥८३॥ त्वाद्वाक्यभेदो औपाधिर्धारणे। इह ब्रह्मातिरेकेण नापूर्वार्थावधारणा। उपक्रमोपसंहारैक्यादवगतएकवाक्यत्वे ॥८३॥
सर्वात्मत्वविवक्षया प्राणजीवधर्मा ब्रह्मणि रक्त्यर्थनिर्दिष्टा इति वाक्यते योगपितुं। सर्वात्मत्वं च सृष्टिवाक्यसिद्धं शा
क्यमनुवदितुं। न त्वेवमुपरि धारणमन्यतः प्राप्तमित्सत्राक्यानुवादत्वात् द्वाक्यभेदस्तत्र कल्पितः। श्रवणादिविधेस्त्व
निष्टःप्रयत्नादिविधिरपूर्वत्वात् द्विषमः। पच्च त्रितयधर्मविशिष्टमेकमुपास्यानमिति। तदपि न। इह किं जीवप्राणोरुव
धर्मैर्विशेष्यपुनस्ताभ्यां विशिष्टं ब्रह्मोपास्यमिष्यते। उतारूणैकहायनीवत्सर्वविशेषणविशिष्टब्रह्मोपासनं
विधायपाद्यकोजीवप्राणयोस्तद्धर्माणां च विशेषणविशेष्यभावो विशिष्टविधिसामर्थ्यात्प्रमीयत इति। नाद्यो

जीवप्राणयोः स्वधर्मानुप्रति विशेष्यत्वं ब्रह्मप्रति विशेषणत्वमिति वैरूप्यात्। न चरमः। प्राणादीनां विप्रकीर्णत्वादेक
विशिष्टप्रतीत्ययोगादिति। दिवोदासस्यापत्यं पुमान् दैवोदासिः। धामगृहं। अरुन्मुखानिति रोति यथार्थं शब्दयतीति रु
द्दं तद् वाक्यं तन्मुखे येषां ते रुन्मुखाः तेभ्योऽन्ये अरुन्मुखाः। शालावृकेभ्यो अरण्यश्वभ्यः। अस्ति त्वेवेति। प्राण
शब्दवाच्यस्य परमात्मनोस्ति त्वेव प्राणानामिन्द्रियाणां निश्रेयसं जीवताद्दिपुरुषार्थसिद्धिः। एवमेवैता इति। पृथिव्यादी
निवास्यादयश्चेन्द्रियेषु तत्तन्मन्त्रानेषु च विषयत्वेनार्पिताः प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि च प्राणे परमात्मन्यर्पितानि ने
वह्निषमाः अरवदिन्द्रियपुरुषः नाभिवदात्मा। वाग्वरिष्ठ इति प्राणाः किस्मान्नः श्रेष्ठ इति निर्धारयितुं प्रजा
पतिं जग्मुः। स आह यस्मिन्नुत्क्रान्त इदं शरीरं पापिष्ठमिव पश्यति स श्रेष्ठ इति। तथेति वागादयश्चक्रमुः। तथापि शरीर
मव्यग्रमवर्तत। प्राणोत्क्रमिषायां शरीरकरणेष्वचनवस्थामावस्तुता तु श्रेष्ठं मन्यायां श्चक्रुरादीन् श्रेष्ठः प्राण उवाच।
प्राणापानादिभिः पंचधात्मानं व्यविकल्प्य तदिति क्रियाविशेषणमित्थमित्यर्थः। वातिगच्छतीति वानं वानमेव वाणं वा
गतिगंधनयोः। अस्थिरं शरीरमित्यर्थः। तस्मादेतद्देवेति उत्थापयति शरीरादिकमित्यकथं अन्वयन्येति। अस्या
जीवलक्षणायां प्रज्ञायाः सं बंधीनि भूतानि तदृश्यत्वेन कल्पितानि वस्तुतएकं भवति। अस्यायेक
मेकंफलरूपं चैतन्यं च विजयोपाधिनाऽहं दुह इति न वर्तते। तस्याः दुर्धाया प्रज्ञायाः उपरिविलयत्वेन नोक्तलक्षणाम
भूतमात्राभूतस्यात्मनःसूक्ष्मं प्रतिविहितं। उपहितं चेतन्यद्वारात्मक्रमेद् दृष्ट्वाध्यासमात् प्रज्ञामात्राद्वारा वाचं समारभ्यवाच

४५

वात् करणं प्रति कर्तृत्वाभ्यासमनुभूतया करणेन सव्यापिनामान्याभोनिवक्तृत्वेन। कर्मेंद्रियप्रवृत्तिरपि चैतन्या
धीनेति प्रस्तावोऽयं हेतुकः। ता वा इति भूतानि शब्दादयश्चार्थप्रज्ञप्रज्ञाशब्दैरिंद्रियाण्युपलक्ष्यंते। इंद्रियेषु तत्
ज्ञानेषु च। दश प्रज्ञामात्राः इंद्रियगतज्ञप्रज्ञाः अर्थिभूतं भूतेषु। ग्राह्यग्राहकयोरन्योन्यापेक्षत्वात् कोश्चितत्व
मतोऽद्वैतं तत्त्वमित्यर्थः॥ ॥ इति श्रीमदनुभवानंदपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकभगवद्रामब्रह्मा
नंदविरचिते वेदांतकल्पतरौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ छ॥
॥८४॥ सर्वत्रप्रात्। प्रथमे पादे स्पष्टब्रह्मलिंगवाक्यानामनुदाहरणं। द्वितीयतृतीययोरस्पष्टब्रह्मलिंगानि। तयोरुक्त
प्राशः सविशेषनिर्विशेषब्रह्मलिंगकवाक्यविषयतया वा योगवृत्तिविषयतया वाऽवांतरभेदः। अधिकरणसिद्धां
तेति। यत्सिद्धावर्थादन्यसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धांतः। यद्यर्थांतरनूद्य अपि शब्दाद् ब्रह्मलिंगात् ब्रह्मपरत्वमाध्या
रव्यातां तर्हि केवलकथा मनोमयत्वादिलिंगेषु। अपि च ट ब्रह्मशब्द एवात्रास्ति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति। अस्ति च वाक्य
शेषे सर्वकर्मत्वादि ब्रह्मलिंगं। तत्कथं जीवपरत्वशंका वाक्यस्यात आह पूर्वपक्षाभिप्रायं लिति। क्रतुमिहा
द्विवाक्ये नेत्यारभ्येत्यर्थः। तज्जमिति। तज्जयमित्यर्थः। तस्मिन्ननितीति तद्दनः। क्रतुर्ध्यानं। तत्रैवानन्यमयः।
मनोमयत्वादीनी प्रकृतब्रह्मणैरपेक्ष्यत्वात्सापेक्षत्वाभ्यां संशयमाह तज्जेति। पादांतरत्वादेव नावांतरसंगतिः

बुद्धिः क्रियाशक्तिमांश्च प्राणः। यदि प्रसंगात्मोपाधीनो देवेनानिर्दिष्टो न तु जीवप्राणो भ्यतं त्र्येण कथं तर्हि प्राण एव प्रज्ञा
त्मकपक्रम्योपास्यवेति तयोरुपास्यत्वनिर्देशो नेकयोर्वा कथमभेदेन निर्देशः। अत आह तदेवेति। ननु जीवप्रा
णब्रह्मणामुपास्यत्वे न यदि पूर्वपक्षः कथं तर्हि जीवमुख्यप्राणलिंगसूत्रावृत्तौ रकपूर्वपक्षभाष्ये ब्रह्मपरत्वनिषे
धोत आह ब्रह्मवाक्यमेवेति ब्रह्मपरत्वनियमोऽनिविष्यतरत्यर्थः। एतत्सूत्रपूर्वपक्षभाष्ये च प्राणस्य प्रज्ञात्मत्वमुपपा
दयितुं प्रज्ञेत्यादि भाष्यं तत्र प्राणांतरशब्दार्थमाह प्राणांतराणीति। मुख्यप्राणस्थितौ स्थितेरुत्क्रांतावुत्क्रांतेरुक्ताधि
ष्ठानींद्रियाणि। एतत्सूत्रपूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं तस्मादित्यादि जीवमुख्यप्राणयोरन्यतरउभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति
तदस्युपासनत्रयपरं तयायोऽज्यतिजीवेति। अन्यतरस्य पक्षे उपक्रममात्रमाश्रित्येत्यर्थः। ननु त्रयाणामुपासनेक
त्वमनुभावितिनिर्देशो तत आह ब्रह्मत्वेति। उभयोः प्राप्यर्थायं निर्देशो न ब्रह्मव्यावृत्त्यर्थः। तर्हि न ब्रह्मलिंगकयमत आ
ह न ब्रह्मैवेति। एवमेतावत् भूतमात्रा इति वाक्यस्यार्थतः पाशानेन ब्रह्मलिंगस्यानन्यथासिद्धिप्रदर्शकं जीवमुख्यप्रा
णलिंगसूत्रसिद्धांतभाष्यं दशानामित्यादि तद्व्याचष्टे पंचेति। अतो भूतमात्राशब्दोद्दिष्टा मासः सभूतानि च मात्रा
श्चेति। भूतानि पृथिव्यादीनि पंचमात्राः शब्दादयः सूक्ष्मभूतानि च पंचेति दशेत्यर्थः। प्रज्ञामात्राणां चेति भाष्ये द
शानामित्यनुषंजनीयं च शब्दादिसन्निधेरस्यावष्टे पंच बुद्धींद्रियाणि पंच बुद्धय इति पंचेंद्रियजनिता बुद्धय इत्यर्थः।
अत्रापि द्वंद्व एव समासो बुद्धयः भीयं ते शब्दादय आभिरिति मात्रा इंद्रियाणि। पूर्वोत्तरव्याख्ययोः सूत्रार्थं विकल्प

पदार्थभेदप्रतीतौ तस्यापेक्षितत्वेन गुणभूतवाक्यार्थप्रतीतेर्युक्तमन्यथानयनमिति निर्भिन्नोपासनविध्युपग
मेन पूर्वपक्षोऽच्छानस्य वक्ष्यमाणत्वादनुसंगतिः। बहूनीति बहुग्रहणमनेकानि च तानि लिंगानीति संग्रहे समा
सप्रदर्शनार्थं। एवं च प्राणादिषु प्रत्येकमपि बहु। लिंगदर्शनाद्भूयसामन्याये नाप्यनिर्णयादाकाशस्तल्लिंगादित्यने
नाप्यगतार्थत्वमुक्तं। अनन्यथासिद्धब्रह्मलिंगानुसारेण तरेषामन्यथासिद्धिं वदन्नं नस्त्व द्युमोपदेशादित्य
नेन पुनरुक्तिं शंकते स्यादेतदित्यादिना केवल देवताल्लिंगस्यान्यथासिद्धिमपहृत्यापीति। शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशा
दितिसूत्रार्थं मनसि निधायाह इदं स्यादेवं यद्यापाद्यते। ध्यानजात्याकांक्षा ऽकाराभ्युपगमो वाचस्पतेरेतत्सूत्रार्थबोधा
॥८२॥ दितिकैश्चिदयुक्तमुक्तं। यतः। अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजाप्रमा। शास्त्रदृष्टिर्मता नांतु वेति वाचस्पतिः
परे। वसनइति द्विवचनमश्रूयमाणमहो नु क्रमणादिलिंगानुगृहीतवोपास्यत्वेन प्रतीतेर्न वाक्यस्य ब्रह्ममात्रपरत्वनिर्ण
यइति वदन्नू पूर्वपक्षसंभवमाह अत्रोच्यत इति। तस्य प्राणस्य प्रज्ञात्मना जीवेन सहोपास्यत्वमुक्तमित्यर्थः। ब्रह्म ॥८२॥
लिप्राप्त इति स एष आनंदोऽजर इत्यत्र प्राणशब्दो ब्रह्मवाचीत्यर्थः। अवनुपदार्थावगमपूर्वको वाक्यार्थावगम इत्य
प्यापिमामान्येत्याह अविवेकवाक्यता किंन स्यादित आह पदार्थानां वेति। गुणप्रधानयोरपपदार्थावगमभेदस्य वत्वेकवाक्यता
प्रत्यनुसहोक्रामत इत्यादिभिः स्वातंत्र्यावगतेर्वाक्यभेद इत्यर्थः। हेतुहेतुः तुः पदार्थबोधयोर्हि वाक्यार्थबोधे ऽतथ्यवसमु
णः अद्यदस्यैकवाक्यार्थप्रत्ययः प्रधानं अतो न प्रतीतेकवाक्यत्वभंग इति सिद्धांतयति सत्यमित्यादिना। ज्ञानशक्तिमती

वक्ष्यते। यथा कार्षापणस्य तु द्वौ विभक्तौ एकस्मात्स्याद्दशात्स्याद्दत्रयी कृतो महानेवं पुरुषः पुरुषार्थरूपः प्रपं
चात्म हानि स्यर्थः। तेवाएतदृति संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचंद्र्या पो वायौ लीयंते। अध्यात्मं च वाकूच
क्षुः श्रोत्रमनांसि प्राणे संदृश्यंतदस्म कं। तेनामुनासहपंच अध्यात्मिकेभ्यो अन्ये। प्राणेन च सहाधिदैविके
भ्यो अन्ये पंचदशसंतदस्म कृतं। अत्रापि चतुरायकद्यूतगतचतुरंकवत्संति चत्वारः परार्थाः। अयं पचकाय
वत्रयः। ग्रंकायन द्वैएकांकायवदेकः द्यूतेन चतुरंकः कृतसंज्ञः। स च दशात्मकः। चतुष्वकेषु त्रयो जत्रि।
एवं सप्तविधु द्वौ। तथा सति न च द्वयोरेकः इति दश। वा ग्याद्दयोपि दशसंख्यत्वा देव कृतं। सैषेति विधे पात्रि
यः स्त्रीलिंगानि दृशः। दशसंख्यत्वाद्विराट् अन्नं। दशाक्षरा विराडन्नमिति हि श्रुतिः। कृतत्वाच्च नाद्विनी कृते
ध्यन्नभूता दशसंख्यांतर्भूता। अतस्ताम तीव। अतोन्नाद्रत्वेनादिगुणेन वाद्यादयः पास्याइत्यर्थः॥ प्राणाः। अ
नेकेति अनेकेषां लिंगानि अनेकानि चलानि लिंगानि प्रतिपद्यार्थमनेकानीत्यर्थः। तेषामेकत्वेन प्रतिभासमान
वाक्यसमावेशे। किं वक्ष्य वत् किमसूनि सर्वाणि समवक्ष्यानि उत कमेव वक्ष्यवत्। यदा चैकमेव वक्ष्यं वदत्वाद्वाक
स्या लिंगि नो लिंगं वक्ष्यवत्। किं ब्रह्मणउतप्राणादेरित्येतदत्र विसंते। एतेषु प्रागतएव प्राणशब्दस्य तत्र न विचिंत।
तत्राहि ब्रह्मलिंगात् प्राणश्रुति नीता न तु ब्रह्मा ब्रह्मलिंगो नाव तावक्ष्य मित्यर्थः। न्यायपि वाक्योपि मध्यस्थेन स
मानकृष्टे ब्रह्मणि ताल्लिंगं नेजो लिंगान्तं वक्ष्य वदित्यकं न तत्पेह किं विनिर्णायकारणमिति तेनाध्यगता विंता
तएव संगतिः। अथ वादिविदिवदस्मत्रप्रथानप्रकृत्यर्थमनुरूप्यप्रस्पपार्थौनीतः एवमिहापि स्वतंत्रप्राण

तुमाह्। वाग्वा इति तस्य पर्जन्य इति पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवस्तन्निमित्ता आपः तथा मनो निमित्ताश्च मनसा सृ
ष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेः अतो मनसः पर्जन्योधिष्ठाता। उद्दानस्य वायुः सामान्यात्मकः साहाय्यके त्वेव वर्तते
तस्य न चाधिष्ठाता। र र आकाशः परमेश्वरो देवतेत्यर्थः। हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषाः प्राणादयः। यद्वा द्वादुक्तार्था
नप्रकृतत्वात्प्रत्यभिज्ञानुरोधेन प्रत्यायर्थ वैषम्यं नेयमिति। तदुपदर्शकं भाष्यं यावदित्येयं द्वाधारत्वमिति। अ
र्चिरिवागेति। यद्वा मुख्यमधारत्वं वृक्षाग्रस्य विवक्षितं तद्वाहे क्षाग्राप्सरतः श्येन इति प्रयोगे श्येन शब्दो वृक्षा
ग्रलक्षकश्चेनाव यवा दुपरितनावयवाविच्छिन्नवयविलक्षक इत्यर्थः। अस्मिन्नक्षे द्वार्ष्टांतिके ब्रह्मणः श्येनवद्वय
वाभावाद्दिव इति श्रुतिर्लक्षणया व्याख्येत्येवमिति। शाकपतेवद्वक्षांते पि वृक्षाग्रादिस्तबधिश्रुतिर्लक्षणया नेतु
मशक्यमागादीघरत्वाग्रागपरत्वेन। तद्वाद्वार्ष्टांतिकेन साम्यमिति। यद्वा त्वनौपाधिकं ब्रह्माकाशास्पृष्टं विवं दि ॥८५॥
॥८१॥ त्वापं तस्यैव मुख्यात्। तद्वास्वात्मीसामीप्यसंबंधेलक्षयतीत्याह यद्वा त्विति। अत एवेति मत एव मर्यादा मुख्या
त्र एवेत्यर्थः। पातु दिवि द्योतननवतीति व्याख्यातस्यां नामीप्याख्या विकल्प्या। अत एव तदुपरि तोला दृष्ट्य
त्वेक्ता मिति। तावानस्य महिमेति। गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिदं त्यादिना भूतपृथिवी शरीरहृदयवाक् प्राणम
पीवद्विधा च तुष्पदा गायत्री त्युक्तं। अस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणस्तावान्महिमा विभूतिः परमार्थे तस्त्वयं
पुरुषस्ततो ज्यायान्महत्तरः। तद्देवाद्भस्वर्वाणि भूतान्यस्य पादः। अस्य त्रिपादमृतं दिवि द्योतनवतिस्वात्मन्य

मंत्रपदस्य व्याख्यांतरमाह। यद्वेति। यद्यते ब्रायनएकत्रिस्फरीयमिति विश्वतैजसप्राज्ञास्त्रयः पादाः। एते
यस्य तत्रिपात्तुरीयं स्वपादं द्वारा गगने वास्थितमिति मंत्रार्थः। ननु त्रिपद्ब्रह्मणोऽयं यावक्स इति कथं भूता
काशैकोपदेशाअतआह तद्धीति। उपछाद्योस्थानस्य त्यर्थे ब्रह्मत्वोक्तिरित्यर्थः। वास्थानि तिशरी
रद्दृद्दिश्चान्यानि। ननु वनुष्यांबु गुणयोगाद्गायत्रीशद्वो ब्रह्मगमयति कथमभिहितमिति भाष्यनिर्देशो
त आह ब्रह्मपरत्वादिति। न नुपूर्वत्रापि विकारानुगतं ब्रह्म गायत्रीपदेन लक्षणयाना येणगमि
तं मतः कोविशेषः। उच्यते। गौणप्रयोगे क्रियैयगतो गुणस्तस्यर्यालक्ष्यते लक्षणायां तु संबंधं नि
मित्ती कृत्स्यार्थांतरे तात्पर्यमिति। गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणो हृदिस्थितस्योपासनांगत्वेन द्वारमध्ये
तस्थः पाठ्यादिगुणविध्यर्थं तस्य हेत्यादिवाक्यं तदर्थे तो नु क्रामति तद्दयेस्येत्यादिना। प्राग्भादिति
दृग्गताल्लदृश्यकमछसुषयो द्वाराणि तस्थाः प्राणादिवायव्यो द्वारपाळाः तेषां चक्षुरादिकरणयुक्ता।
आदित्यादिदेवैरधिष्ठिता इति समुदायार्थः। प्राणशद्वं निर्वक्ति प्रापणकाल इति। सञ्जादित्यस्य सानंतर
निर्दिष्टत्व कथमादित्यत्वं नोच्यते किंतु प्राणस्येत्याह सहेवेति। अत्र कारणमाह आदित्य इति। अधिष्ठातृत्व
धिदेवयो रैक्यापचारः। श्रोत्रं द्वारा चंद्रमा व्यानस्याधिष्ठाता। एवमुत्तरत्रापि करणद्वारा वाद्यधिष्ठातृत्वं देव
तानां द्रष्टव्यं। अपश्वासस्यापानस्य मुखेवाक्संबंधाद्वाक्कमित्यर्थः। सोग्निरिति श्रुतौ वा नोग्नित्वमुक्तं तत्र हे

वैसागायत्रीयंवावसायेयंपृथिवी योया वैसापृथिवीयंवावसायदिदंशरीरमस्मिन्निति इहीमेप्राणाः
प्रतिष्ठितायद्वैशरीरं इदं तं हृदयमस्मिन् हि प्राणाः प्रतिष्ठिता इति। पृथिव्याभूताधारत्वात्सर्वभूत
मयगायत्रीत्वं। शरीरहृदययोर्भूतात्मकप्राणाश्रयत्वाद्गायत्रीता। एवमन्यार्थोक्त्या वाक्प्राणसहितैर्भू
तादिभिः षड्विधा गायत्री॥ गायत्र्याः सर्वछंदशती। एवं हि श्रूयते चतुरक्षराणि छंदांस्यग्रे समभवत्। तेषु
जगती सोमाहरणाय गता त्रीण्यक्षराणि हित्वा आगच्छत्। एकं हित्वा त्रिष्टुबागता। गायत्री नु गत्वा तानि
गाष्ठितानि चत्वार्यक्षराणि सोमं चाहृतवती। ततः साष्टाक्षराभवत् यथैव सवनत्रयमतत्त्वत्प्रातिकाः।
॥८०॥ माध्यंदिनसवने त्रिष्टुभा प्रार्थिता गायत्री तां तृतीयसवनमुपाकृपद् स्वावगायत्र्यक्षरैरक्षरैस्त्रिः स्वी ॥८०॥
येरवत्रिष्टुप् त्रिभिरक्षरैरेकादशाक्षराभवत्ततो जगत्या प्रार्थिता गायत्री तां तृतीयसवनमुपाकृपत्।
सावैस्वयं येनैकेनाप्राचीनैश्चैकादशाभिरक्षरैर्द्वादशाक्षराभवदित्यलं त्कत्कोपसंहृतं। तस्माद्गा
दु गायत्रीणि वै सर्वाणि सवनानीति। द्विजातीनां द्वितीयजन्मजननीत्वं श्रुतं। गायत्र्या ब्राह्मणमसृज
तेत्यादि त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या वैश्यमिति। केनचिदत्र प्रश्नः सिद्धा त्रिपात् गायत्री न प्रस्थापिता ज्ञायते। स्याच्च
तुष्पात्त्वादित्युक्तं। तन्नाचतुरक्षरैश्चतुष्पदोपष्टाक्षरैस्त्रिपात्वोपपत्तेरिति। ख्यात्मनित्र पः पादा सति
अष्टांप्रपंचपादं मपेक्ष्यस्य चतुष्पमपारिच्छिन्नत्वात्त्रयः पादा इति। द्वितीयतिकाया शेषवशात्त्रिपदिति

र्थश्रुत्या। श्रुणेत्वन्यायकल्पनेति विभक्तिवैरूप्यं नेयमित्यर्थः। यद्वा दिविच्छंदोभिधानान्नांद्विर्त्यं प्राप्तिवाक्ये ब्रह्मे
तित्तत्राह ब्रह्मेति। तत्र गायत्रीवाक्ये त्रिपाद्ब्रह्म न तु छंद इत्यर्थः। यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेदित्यपेक्षामवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यत्र दहेदिति विधिविभक्तिः प्रसिद्धार्थयष्ठ्योपवृंहिता गृहदाहे लक्षणानि
मित्तिपरा। आर्द्धेदिति च विधिविभक्तिः सत्येदं पंचगावो दुरत्वमोदनं निर्वपेदिति विधास्यमानानि [illegible]पनिमित्तं
हविरार्तिमनु वदति उभयं दधिपयः। वचनानि त्विति। ज्योतिष्टोमगतसोमे तु शेषभक्ष्यो विध्यभावान्न विधीयत
इति प्राप्ते सर्वतः परिहारमाह विनंभक्षयति तस्मात्सर्वा दिशः। [illegible] शृणोतीत्या[illegible]वादस्य अप्राप्तत्वादृश्यानुवादो
योगाद्विधायकानि वचनानीत्यर्थं तृतीये। एवं प्राप्त्यभावे प्रसिद्धार्थत्वं सर्वनाम्नो ऽपनीयत इत्येवं। पुनराग्नेय
इति तुल्यन्यायत्वादुदाहृतं। कार्यं ज्योतिरूपलक्षितमिति भाष्योक्तलक्षणायां संबंधमाह ब्रह्मविकार इति।
ननु वाक्यस्य ज्योतिर्वाक्ये प्रकृतहानं न दोषस्तत्राह प्रसिद्ध्यपेक्षायामिति। यच्छ्रुतेर्विनियोगवेलायां प्रकरण
प्राप्तमपि प्रसिद्धिग्राह्यं तस्य वाक्यगतमपि प्रस्तोष्यमाणमपूर्वमप्रसिद्धेरित्यर्थः। शास्त्रवशादन्यद्दृष्टा
लवनं प्रतीकं कौ यज्ज्योतिषो ब्रह्मप्रतिकत्वे ब्रह्मसंबंधमाह कौक्षेयं हीति। न त्वभूतपृथिवीति। एवं
हि श्रूयते गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते चेया

कठम

तथा नियंतुं कथं शक्यमिति योजना तमो ज्योतिरिति भाष्ये तमोग्रहणप्रयोजनमाह तेज इति। अर्थवारकत्वे
नेति। अनुद्भूतस्पर्शत्वेन तमस्तोनायनरश्मिनिर्गमनप्रतिबंधकत्वायोगाद्दर्शप्रकाशनप्रतिबंधकत्वेन निरोधक
त्वं तमस इत्यर्थः। सिद्धांतस्यैव पूर्वपक्षाक्षेपकआक्षेप्ता। एकदेशी पूर्वपक्षैकदेशी। नप्रयोजनांतरेति भाष्यस्या
यमर्थः। प्राणिकर्मनिमित्ता सृष्टिः सप्रयोजना तत्राग्निवृत्कृतं तेज उपास्यमर्थं सृष्टमिति न शक्यं वक्तुं प्रयोजनां
तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादिवदुपास्यत्वसंभवेन तस्य सृष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वाद्ध्यादिनैस्यैवदध्यानमयनेन संभूती
५७५। तिनासंनिवृत्तं त्रिवृतमिति भाष्यं व्याचष्टे एकैकामिति। तेजआदिभूतप्रतिसामान्यप्रवृत्तात्रिवृत्करणश्रु
तिरूपास्यमानत्रिवृत्कृततेजोविषयत्वेन संकोचयितुं नयुक्तानंतोऽन्यत्रनेतु भवतु इत्यर्थः। तेजआदीनि परोक्ष ॥५७५
त्वसाम्याद्देवताः त्रिवृतं त्रिवच्छितां। न वं वाक्यांतरस्थाल्लिंगात्तेजःश्रुतिं बाधमहेऽपितु तद्रुपबृंहितं न श्रुते साह
सर्वनामेति प्रसिद्धं प्रकृतं। प्रसाद्धं नाद्यापि तातं। यथैंद्राय यश्छंदः प्रकृतं तव न न स्त्वं गायत्री वाक्यानि दृष्टं ब्रह्मपरा
मृश्यती त्याह। प्रसिद्धीति। तद्वक्ष्यादिति यच्छ्रुश्रुतिव्यादित्यर्थः। तेनेति। येन पूर्ववाक्यस्थमाकर्षतीत्येनेत्य
र्थः। मनुदिविदिवं इतिवत्रूपं जोद्वान्यपूर्ववाक्यस्थ ब्राह्मणइतिप्रत्यभिज्ञाऽतः सर्वनामतत्पराम्मृशेदितआह
प्रधानं हीति। प्रातिपादिकार्थ इत्संख्याहार्ये। प्रातिदिकार्थोद्दीरस्त्वा वदुभयत्र समासाद्धि प्रधानं गुणस्तु विश्लेय

ऽभिमानं विज्ञानामिति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपिधाय निनदमिव शृणोतीति वाक्यं व्याचष्टे तत्र शारीरस्येति। नन्वौ
ष्ण्यघोषोपलंभ्यो: कथं तस्येति अयोनिः संबंधनिर्देशो त आह तल्लिंगेनेति औष्ण्यघोषलिंगेनेत्यर्थः। गमक
संबंधिनो गम्यस्य संबंधोपचार इत्यर्थः। श्लोकं पूरयति। घोषेति। नन्वौत्सर्गिकोऽपि मुख्य संप्रत्यय आकाश
प्राणशब्दयोर्बाधितो मत आह वाक्यस्थेति। तत्र हि वाक्यशेषस्थ ब्रह्मलिंगात्तेन ताऽननुवाक्ये ब्रह्मलिंग
नोपलभ्यते प्रत्युत तेजोलिंगमेवोपलभ्यते तेन स्वर्गोऽनपोदित इत्यर्थः। अनेन संगतिरुक्ता। ननु चतुर्गायत्री
वाक्ये तावत्तस्येति ब्रह्मलिंगमस्यत आह वाक्यांतरेणेति। न हि वाक्यांतरस्थाल्लिंगात्तत्र वाक्यस्थं श्रुतिर्मुख्या
श्री र्थत्यागो वपि तु शक्येत्यर्थः। अभ्युपेत्य वाक्यांतरेण नियममाह तदर्थेति। द्विविदिवइतिचसप्तमीपंचमीभ्यां
प्रत्यभिज्ञानविच्छेदान्नवाक्यांतरार्थ इहग्राह्य इत्यर्थः। वाक्यस्थे इत्येतद्व्याचष्टे वल्लवदिति। तओ लिंगमेवदर्शय
ति दीप्यत इत्यादिना। किमुपोद्बलनाय निरासार्थमेवोपन्यस्तमत आह। रहतन्निरासेति। निरासस्य कारणं हि प्राप्तिर्नवा
तस्तद्बुद्धेरपि देशादिति निरस्तस्यात्र प्राप्तिरित्यर्थमेव त्वेकदेशस्य मूर्धत्वेन समस्तस्य त्याशंक्याह तस्यैवेति। न
समस्तं तेऽनुपास्यं किं त्ववयव इत्यर्थः। वाक्यांतरेण त्येतद्व्याख्याति नचपादोस्येति। तदन्यत्र प्रतिसंधेयेत्येतत
द्व्याचष्टे नवाक्यांतर इति। अस्यैव व्याख्यांतरमाह अपिवेति। गायत्रीछंदो वचनत्वेन संदेहे द्वाक्यांतरस्य
ब्रह्मार्थत्वं सार्थ्यं न सिद्धं। अप्रतिसंधितरस्याप्यनिश्चयादित्यर्थः। तेन वाक्यांतरेण यदतः पर इति वाक्यं ब्रह्मपर

२०

द्वियमात्रोस्यादिति च्छपर्यनुयोगेन नैकदेशानुवादित्वेन घटिष्यते। एकं वृणीत इत्यादावार्षेयवरणे सर्वत्रा:
पूर्वत्वाद्विधिमाशंक्य वर्तमानापदेशत्वाद्विधिः कल्प्यः सर्वत्रैव तु तत्कल्पने सकृच्छ्रुतस्य न चतुरो वृणी
त इत्यर्थवादत्वादस्य प्रतिषिध्या वृत्तिः स्यात्सा मा भूदित्येकत्र विधिकल्पना तत्रापि त्रीन् वृणीत इत्यस्यैव
तथासति हि शाने पंचावत्तादितिवत् द्वौ वृणीत इत्याद्यंतभागवादनुवादः स्यादिति विवक्षेशद्वानितमेवमात्रापील्य
र्थः। विनाप्रयोजनमाह तस्मादिति। भाष्ये वाक्यशेषशब्द एकवाक्यत्वपरः इह हि स्य वाक्ये ब्रह्मलिंगं दृश्यते
अन्यादिषि सम्संनिधानं वाक्यांतरस्यापेक्षमतः स्ववाक्यस्य लिंगं प्रबलमिति भाष्यार्थमाह वाक्यादिति वाक्य
॥७८५। स्य संनिधानादत्र प्राबल्यं निरूप्यत इति न भ्रामितुम् अत्र ब्रह्मवादिविषयत्वाभावेन वाक्यत्वाभावात्। कतमा ॥७८५।
सा देवेति तेन चेतनवाचिदेवताशब्दोपक्रमात्। सेषा देवता त्युपसंहारात् स चेतनपरं वाक्यं न वायुविकारपरम
स्य प्राणात्मिमानिनी देवता च्छ्र्येन तर्हि तत्रापि समः अतः स्यागोमनुमेवाक्यशेषः सा श्रीत्स्यफ व्रपुः। वाक्यं।
यणः किं च्छन्वषिदं नापरालोयमापि गम्य हानवेज व मात्मनः प्रकाशयितु काम: प्रश्नो। तारम्भुवेदां कृतप्रश्नो
त:पादे वता प्रस्ताव मन्यायत्तानां चेद् विद्वान् मम विदुष: सतिर्यौ प्रश्नोर्ष्या त्विमं दृतो ते विपतिष्यतीति। सर्जीत:पत्र
क्कजमासेति। प्रयुक्तिः प्राण इति प्राणमाभिच्छ्य संविशं तिच्छयकाश्वेत सति काच्छ उक्ति तते उक्त च्छंति।
ष्मांति। यदि दमित्यनुकम्पमान त्वमुत्ले न ह्यावष्टेत्वकुर्यात्स्यैणेति। तस्यैषा दृष्टि यत्रैत दस्मिन्शरीरे स्परशो सो

सःसंवादिनो नद्वारार्द्धं वक्ष्यपरं वाक्ये त्वसंवादिन इति। येन प्रमाणानां संवादविसंवादाववप्रयोजकौ तेन पद्यावैपु
रुषइतिवाक्यादिंद्रियमात्रस्य सुप्तिसमये वायुविकारे संवेशनोद्गमने भवेतां न त्वेतावता सर्वभूतोत्पत्तिळयौ
तदाश्रयो संनु कथं प्रयोजयितुं शक्यौ तयोस्तत्र वाक्ये प्रतीत्यभावात्। अथ पुनरिंद्रियसारत्वात्सर्वभूतळक्षणा।
तत्राह प्रतीतौ वेति। ननु कथं ब्रह्मैव क्षवेद्यावतासुप्तौ वायुविकारे तयः प्रमाणांतरसिद्ध इत्यत्राह न वेति इंद्रियमा।
त्रळयः प्रमाणांतरदृष्टोनुनुभूत ळयस्तेनाकाशवाक्यवत्पद्मवा इति। वाक्येपिपदैस्सर्वभूतळक्ष्यप्रतीयतेत
हिवाक्यशेषादुक्तनिर्णयः स्यादित्यर्थः। एवं तावत्स्यापि वाक्यस्य भूतळेते परत्वमाश्रित्य तदनुसारेण सर्वाणिह
वेति वाक्यं वायुविकारस्सर्वभूतळयवळ्क्षीतिशंकानिरस्तेदानीं तस्य तथात्वेंद्रियळयमात्रपरत्वमाश्रित्य तद
नुरोधेनेदमपींद्रियळयपरं व्याख्यायेतां तथा च न ब्रह्मळिंगसिद्धिरित्याशंक्यानद्वैवमानांतरेति। सर्वभूत
संवेशनस्य वाद्याश्रयत्वयोजनायामुक्तं दूषणमिंद्रियमात्रळयपरत्वयोजनायामपि संचारयति स्वतः सि
द्धेति। ननु वाक्यभेदमभ्युपेत्य संवादिवाक्यवळादितरसंकोचनं नवद्य मो। पित्वेकवाक्यतामत आह न चास्येति।
महावैपुरुषरहस्यस्य संवर्गविद्यागतत्वात्सर्वाणिह वेत्यस्योद्गीथविद्यागतत्वादित्यर्थः। अभ्युपेत्याह एकवाक्यतायां
चेति। नन्वेकवाक्यत्वे कुतो विनिगमना परस्त ब्रह्मपरं न पुनरिदमिंद्रियमात्रळयपरमित्यत आह इंद्रियेति। अ
वपुरुषवाद एकदेशस्य विनिगमकथनं। सर्वोत्पत्तिळयौ हि सर्वाणिह वेत्यत्र प्रतीतौ तत्रत्यसर्वशब्दानुरोधेन

ऽन्नतएव प्राणः। अतिदेशत्वात्सैव संगतिः। अथ वानंतरवक्ष्यमाणपरत्वादुपक्रमोपसंहारयोरस्त्वाकाशवाक्यं ब्रह्म
परमन्नं तु ब्रह्मस्वाधारणधर्मपरोपक्रमोपसंहारदर्शनान्न ब्रह्मपरत्वेति संगतिः। अथवा काशवाक्यानंतर्यात्प्रा
णवाक्यस्येति संगतयः। विषयप्रदर्शकं भाष्यमुद्गीथ इत्येकं तदुद्गीथप्रकरणे प्रासंगिकं प्रस्तावोपासनमिति
कथयितुमिमा उद्गीथेति। पुरस्तादिपरोवरीयांसमुद्गीथमुपास्त इत्येकं परस्ताद्याख्यातः स एव उद्गी
थ इति। अतः प्रस्ताववाक्यं यद्यपि विषयस्तथापि प्रकरणस्थार्थमुद्गीथग्रहणमित्यर्थः। श्लोकस्य पू
॥७७॥ र्वार्द्धं व्याचष्टे ब्रह्मणो वेति नन्वाकाशाद्वायुरिति यः प्रत्यक्षयोग्यो तो वाक्यशेषाद्युक्तो ब्रह्मनिर्णयः। उत्तरा ॥७७॥
र्द्धं विवृणोति ब्रह्मलिंगादिना। इहस प्रवर्ग्याणि हवेति वाक्य इत्यर्थः। लोगप्रत्यासत्तेरिंद्रियाणां क्रमात्सार्थवैतत्तः प्र
धानेन पूर्वभूतत्वक्षणया भूतोत्पत्तिस्थमेवा प्रावितिप्रत्यक्षानुगृहीतया श्रुत्योक्तं तस्याः संवादस्थ
वत्स्वैयव्याप्य वस्थान्तर्याणीति वाक्यं वायुविकारपरं व्याख्येयमिति कतमा देवतोद्गीथमन्वायत्तेत्यादि
स्मृति होवाच कतमा प्रतिहारमित्यन्नमिति देवतेत्याकिहिते। कार्यकारणसंघात इत्यरूपेरति। शारीरिण्याविस्यर्थः।
अन्नमपि तदभिमानिदेवता। स्वतएव निश्चायकत्वात् स्वविषये प्रमाणत्वादेमानांतरं नापेक्ष्यते निश्चय
पूर्वकत्वाद्व्यवहारस्य स्वविषयव्यवहारेनापेक्षते। अर्थवादिनो वाक्यस्य स्वविषये नाद्दांरूपरववक्ष

ष्यंतश्लोकशब्दोऽस्येतिसर्वो नामरूपठितो व्याख्यायनिर्दिष्ट इति। इदं च प्रश्नस्य सर्वकारणविषयत्वे लिंगं।
इतरथा त्वनुत्तरे पृथिव्याकाशात्सूत्रस्य घत इति स्यात्तन्मा न कारणस्य पृष्टत्वादिति। ननु साम्ये विरोधिनां भूयसां
न्यायस्तु इह तु प्रधानमाकाशशब्दार्थो नाप्रधानैर्भूयोभिरपि बाध्येत। यदाह कश्चित्। सजेदकं कुलस्यार्थ इति शब्दात्
तस्यंतियेभिर्विबाधेन तैर्वृह्ह मात्मार्थप्रवृत्तिःवीमितीति तत्राह न चाकाशस्य प्राधान्यमिति। ननु शेषपर्थत्वाद्वाक्यशेषपदं
प्रधानार्थमत आह तथा चेति। उपक्रांतं प्रधानं ब्रह्मविशिष्टमाकाशशब्दः प्रधानार्थो न तु गगनमभिदधाति इदं हीत्य
र्थः। अपि चेति भाष्ये व्योक्तांतवत्त्वप्रतिपादिकाश्रुतिमाहांतवदिति। आस्तां प्रश्नोपक्रमानुरोधः प्रतिवचनेऽपि वाक्य
शेषगतानन्यथासिद्धब्रह्मलिंगाद्वाकाशपदं गौणमिति भाष्यार्थमाहानंतत्रैव चेति। उद्गीथे कुशलास्त्रयः शाला
वत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिः कथामारेभिरे। शालावत्यो दाल्भ्यं पप्रच्छ। का साम्नो गतिः कारणमिति। इतर
आह स्वर इति। स्वरस्य प्राणः प्राणस्यान्नं अन्नस्याप्‌ अपां स्वर्गः वृष्टेस्तत आगतेरिति दाल्भ्ये प्रत्युक्ते चेति
स्वर्गस्यापि मनुष्यकृतयज्ञाद्यधीनस्थितिकत्वात्प्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य सामेत्युक्त्वा अयं लोकः
स्वर्गस्य गतिरिति शालावत्यः प्रतिजज्ञे तं राजा जैवलिः शाहांतवद्वै किल ते शालावत्य साम कारणमिति। त
र्ह्यस्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो राजा आकाश इति होवाच ज्यायान्महत्तरः। परमयनमाश्रयः परायणं
च परं वरेभ्यः स्वशादिभ्यो अतिशयेन वरः परोवरीयान्। स नाकाश उद्गीथ संपाद्योपास्यत्वादुद्गीथः।
परः परेभ्यः

परोक्षं न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति नयेदिति पृथिव्या एव तदुत्तरे विधानात्। द्वितीये तु शाखावत्वकृतेनैतत्याकिं
विद्यस्ति संकोचकं। किं वाऽनिर्ज्ञातामपमप्यस्य शब्दः पृथिवीमेव तथाप्यं तवत्वदोषापनिनीषया प्रश्नप्रवृत्तेः
पृथिवीमात्रकारणनिरूपणेन दृश्सिद्धः काकेभ्योरक्षतामन्नमिति वदयमस्य शब्दः सर्वकार्यपरः। तथा च पूर्वापर
रेत्यादिरूपाख्यानतकृच्छकुटन्यायमनुसमीरतीति। पौर्वापर्येण तच्छंदौ कोत्तरत्वे न विद्वणो निनचोत्तरदृतीयद्यपि
कारणविषयः प्रश्नस्तथापि तत्रविशेषणतया कार्यमप्युपात्तमिति कार्यमेव पृष्टमित्यकं कथं न युक्तमतआह
प्रश्नस्येति। यथा त्वग्नेश्चौर्यत्वाक्रियत इत्यत्र विधुद्दे रागता अष्टगादिशब्दास्त्रयो वेदा अजायंते त्यपक्रमगृत्नमर्थ
॥७६॥ वादस्यमपि वेदशब्दमेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थमनुनुधानाऽग्न्यादिनातिवचनतामुपेतो वेदलक्षणार्थ इति नि ॥७६॥
र्णीते वेदोवाहस्यमपि प्राऽपदर्शनादित्यत्रेवमत्रात्येकस्मिन् वाक्येऽस्यश्लोकस्य कागतिरितिसर्वकारण
त्वावरुद्धायां बुद्धौ तद्विरुद्धार्थस्य वाक्ये विनाशिनोनिवेशायोगाकाशपदं परमकारणे गौणमित्यर्थः। ननु निर्णीता
र्थउपक्रमउपसंहारमध्यपेन्नप्रश्नोपक्रमः संदिग्धार्थत्वादिति तत्राह न चेति। प्रश्नःस्यविषये व्युत्पत्तिरेव
न चेन्। तत्रवक्तव्यं। सानि विषयः। पृष्टादन्यविषयो वा: नाद्य इत्याह नाळ्वनत्वेति। नद्वितीय इत्याह यथिक
रक्षेप्येति। एवं तावत्प्रतिवचनवाक्यसामर्थ्येन। लिंगादिति सोत्रहेतु वचनार्थ इति व्याख्याय वाक्यशेषस्य लिं
गपरतया व्याख्यांतरमाहापि चेत्यादिना। सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति प्रश्नोपक्रमादिति उत्तरे सर्वाणीति दर्शनात् प्रश्नस्यः ष

मुख्यमृतं ब्रह्मण्यैवेति। नाद्य इत्याह। नेकार्थत्वस्येति। न द्वितीय इत्याह। अक्तया चेति। ननु न भाक्तिर्गौणो ब्रह्मणि
पूर्वः किं न स्यात्तत्राह तत्पूर्वकत्वाच्चेति। प्रश्नोत्तरयोरेकार्थपर्यवसानसामर्थ्यलक्षणाल्लिंगं सूत्रात तल्लिंगत्वा
द्यौर्भक्तिरिति प्रत्यसिद्धां तयपति सामानाधिकरण्येनेति। नन्वेकार्थ्येपि प्रश्नोत्तरयोः प्रतिवचे वै न स्यादाकाशशब्दानु
रोधात्प्रश्नोपि मुख्याकाशपरोस्तु तत्राह पौर्वापर्येति। प्रश्नोत्तरयोरर्थतः शब्दतश्च पूर्वापरत्वे नानुसंधानाद्
संजातविशेषप्रश्नानुसारेण चरममुत्तरं नेयमित्यर्थः। अनेन प्रथमत्वहेतोरसिद्धिरुक्ता प्राथम्यं तु क्रमविशे
षे सत्य किंचित्करमित्युक्तं प्रधानत्वेपीति। आकाशपदस्य प्रधानार्थत्वेपि गौणता। आपेशब्दात् नभसः प्रथा
नत्वमपि तु पृष्टस्य सर्वकारणस्यैवेत्यर्थः। प्रधानत्वेपीत्येतद्व्याचष्टे यद्यपीति। सामानाधिकरण्येनेत्येतद्विभ
जते यत्पृष्टमिति। अस्य प्रश्नोत्तरयोरेकविषयत्वं प्रश्नविषयस्य न पार इति नेत्याह तदिहेति। यत्तु काश्चिच्छब्दाह। दा
ल्भ्येन स्वर्गलोकः साम प्रतिष्ठेत्युक्ते शालावत्यो प्रतिष्ठत्वेन तद्दूषयित्वा पृथिवीलोकः साम आश्रय इत्युक्ते। प्रवाह
णेन तमंतवत्त्वेनादूषयत्। नत्वस्य लोकस्य का गतिरिति शालावत्यो पृच्छत्। तत्र पृथिवीकारणमात्रं पृष्ट
न्न सर्वलोकगतिः तस्मात्पूर्वापरपरामर्शरहितैः प्राज्ञमानिभिः कल्पितेयं गतिर्नैषा विदुषामनुरंजिकेति। त
च्छतिश्चावानवबोधविजृंभितं तथाहि पृथिवीमात्रकारणस्यायां प्रसिद्धत्वेन ऽप्रश्नवैयर्थ्यादस्येति सर्वना
मश्रुतेः प्रकरणाद्बलीयस्त्वात् सर्वकार्यविषयत्वोपपत्तेः। यस्तु प्रथमप्रश्ने दाल्भ्यकृते ऽस्ये दः सः पृथिवी

ह्मणा साम च प्राणश्छायात्मा मनोज्योतिस्य कृष्णभानूपमा भाति वा गेन कर्माणः सामे ऽस्यादिना । एवमात्मकेन कामितस्य
गे पर्वणी । आकाशस्तल्लिंगात् ॥ लिंगाद्ब्रह्मनिर्णयस्य तुल्यत्वात्पुनरुक्तिमाशंक्याह पूर्वस्मिन्निति । श्रुतिप्रा
सन्नभसो लिंगेन वाधार्थोन्यायो ऽधिक इत्यर्थः । तत इदमुक्तं न भूताकाश उपास्यत्वेनेति । यद्यप्यस्मिन्ग्रंथे पूर्व
त्र सोपाधिब्रह्मण उपास्तिर्विहिता ऽत्र तु तस्योद्गीथे संपत्तिर्विहितेति विशेषदर्शनं भाति तथापि न्याय्यो ऽर्थो ग्राह्यो हिरण्म
यवाक्येपि तस्मादुद्गीथ इत्यत्र उद्गीथसंपत्तेस्तुल्यत्वात् । तस्मादेतदुपसाधारणधर्मतुल्यमेवानूद्यते । आकाश
शब्दो नभः पर उत ब्रह्म पर इति रूढिनिरूढिप्रयोगाभ्यां विशये पूर्वत्राव्यभिचारि लिंगाद्धृत्यवासि द्विरूपवला
दिनीतमियं तु श्रुतिः लिंगान्यन्यथयितव्येति प्रत्युदाहरणलक्षणा संगतिः । प्रधानत्वहेतुं व्याचष्टे स्यैतिऽनं ॥१७५॥
॥१७५॥ दानुगुण्येनैतं तद्विवृणोति सर्वाणीति । प्रथमत्वहेतुं व्याख्याति अपि चेति । ननु परवल्लीरक्षन्यायेन प्रथममा
काशं वाध्यतामत आहैकवाक्यगतमिति । निरपेक्षं परं पूर्वं वाधते एकवाक्यनिविष्टानां तु पूर्वानुरोधेनोत्त
रेषामर्थप्रतिपत्तिस्तद्विरुद्धार्थसमर्पणे वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः । पदेय आकाश आनंद इत्यादौ ब्रह्मण्याकाश
शब्दो गौणो दृष्टस्तद्वदिहापि स्यादित्याशंक्याह न च क्वचिदिति । पादोसि जल्लचराः । पादांसीति प्रयोगे गमापद्वा
द्विधेयस्य वाक्यार्थान्वयसंभवान्मुख्यत्वं नत्विह नभसो वाक्यार्थान्वय आनंत्याद्ययोगादित आह संभवश्चे
ति मुख्यानुगुण्येन गुणानां नयनस्योक्तत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मणि मुख्यस्तत्र वक्तव्यं किं ब्रह्मनभसो

सर्वात्मत्वसर्वदुरितविरहयोरूपवत्त्वादिकस्य: किं वक्ष्यमत आहाव्यभिचारिभ्यामिति। नत्रऽब्रह्मणोन्यत्र न
योः संभवदस्त्यर्थः। ब्रह्मणि सर्वात्मत्वं संभवमाह सर्वेति। रूपवत्त्वादेर्ब्रह्मण्यपि संभवाद्व्यभिचारमाह वि
कारवदिति कार्योपहितमित्यर्थः। सर्वदुरितविरहमुद्गातृवाक्येन प्रमिमीते नामेति। पाप्मभ्य इत्यपहाने
पंचमीतसः सर्वेपाप्मानोऽपादानं यस्योदयस्य तस्य भावस्तत्त्वात तद्रूपेणोदयपठमत उच्यत इति। रूपवत्त्वे ता
दृशेन रूपविशेषेणोपदिश्यत इत्यन्वयः। ननु हिरण्मयत्वं कथं तर्हि शरीरस्यात आह विकारस्यापीति। नन्व
विकारि ब्रह्मणो मायामयरूपं वक्तव्यं ततश्च मिथ्यार्थप्रकाशकत्व याशास्त्राप्रामाण्यमत आह नचेति। यथा
लोके मायाविदर्शितमायानुवादिवाक्यं प्रमाणमेवं शास्त्रमपि। अप्रामाण्यं तर्हि कस्यऽस्यादत आहापिविति
मायां मिथ्याबुद्धिं कुर्वद् शास्त्रं स्यात्। ननु तां करोति तस्याः प्रागेव सिद्धत्वादित्यर्थः। विभूतिमत्त्वे वेएकाव
स्थाने सार्वात्म्यविरोधमाशंक्याभिव्यक्तिमात्रं तत्र सत्ताऽनुसर्वत्रेत्याह सर्वेति। लोककामेशितृत्वश्रवणादेव
मनुष्यैरीश्वरता विनाशितुमपि न शक्यमित्यस्यं तपाशन्यें न्यायः। सैव केत्सामेति। तच्छब्दैश्चाक्षुषपुरुषप
रामर्शः। अग्न्यादिविधेयापेक्षया स्त्रीलिंगनिर्देशः। उक्थं शास्त्रविशेषः। तत्साह वर्णात्सामस्तोत्रं च गुवष्णादन्य
छस्त्रं। ब्रह्मत्रयोवेदाः। पृथिव्यग्न्याद्यात्मकेवेत्यादि भाष्यं। तत्र ऋगग्निदैवतं पृथिव्यंतरिक्षद्युनक्षत्रादित्य
गतशुक्लभारूपा सा ऋक् ब्रह्मत्रयोवेदाः। पृथिव्यग्न्याद्यात्मवेदमवाग्निर्वाय्वादित्यचंद्रमः आदित्यगतपरः कृष्णाख्या
तिकृष्णरूपात्मकमाम्नातामयमेवर्गग्निः सामेत्यादिना। अध्यात्मं चक्षुर्वाक्सूक्ष्मः श्रोत्राक्षिगतः शुक्लभावेळ

काश

द्योत्यकामाद्यनानुमानात्मेक्षेतिप्रधाननिरासस्येऽन्तस्थधिकरणानांतरं बुद्धिस्थितां वापेक्ष्य प्रथमं कृता।
आदित्यपदवेदनीयो जीव उपास्यत्वेन ननूपक्षिप्यत इत्यनुषंगः। इह रूपवत्वसर्वपाप्मविरहाभ्यां
संशये पूर्वत्र मुख्यान्नितमारव्यवद्धुप्रमाणानुसारन्नि विशेषनिर्णयवद्रूपवत्वादेव द्रुप्रमाणव
शात्संसारी हिरण्मयः पुरुष इत्यवांतरसंगतिमभिप्रेत्य पूर्वपक्षं संकल्पयति। सर्वादीति। सर्वपा
प्मविरहस्यान्यथासिद्धिमाह। कर्मेति। इंद्रस्य वृत्रवधेन ब्रह्महत्याश्रवणादस्ति देवानां कर्माधिका
र इति भारतीमं विश्वासः। तन्न गवां सत्रासनश्रवणात्तेषामप्यधिकारप्रसंगात्। असंभवस्तु नय
त्रनुकम्पः। न त्वर्थे। इंद्रधनि इंद्रस्याधिकारसंभवः। न च निषेधाधिकारासंभवः न ह वै देवान् पापं ॥१४॥
॥१४५॥ गच्छतीति श्रुतेः अपभ्राकृतस्यैव पापस्य फलानारंभकत्वमेव तच्छ्रुत्यर्थः। तर्हि तद्देवपरमोदयस्यालंबनम
स्तकर्मानधिकृतत्वोक्तेः प्रदर्शनार्थत्वादिति। अमुष्मादपदिस्यात्सरां वः। न त्वनाधारस्यैतस्य इद्भाव्यं व्याख
खेऽनाधारत्वे चेति। नित्यत्वमिति स्वमहिमप्रतिष्ठत्वस्य व्याख्या। कथं नित्यत्वेनानाधारत्वसिद्धिः सूत्रा
हानिस्पहीति। तर्हि तत एवानाधारत्वसिद्धौ किं सर्वगतत्वेनेत्यत आह नित्यमपीति नित्यमप्यसर्वगतं
चेतनत्वस्याधाररहितं यतो यद्वस्तु अस्मान्नित्यादधरभावेनावस्थितं तदेव तस्य नित्यस्यापरि
स्थितस्याधारो भवति तस्मात्सर्वगतत्वमपि नित्यत्ववि। शेषणत्वेनानाधारत्वहेतुर्वक्तव्य इत्यर्थः।

पारतंत्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादित्यर्थः। एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधेगुणभूतसूत्राण्यध्याहारादि
निर्णेयानीति। तथाचाचार्यः शबरस्वामीवर्णयांबभूव। लोकेयेष्वर्थेषु प्रसिद्धानिपदानितानि सतिवे
दाविरोधासंभवेन तदर्थान्येव सूत्रेष्वपि सवगंतव्यमिति। पराण्यपीति भाष्येयेषु सूत्रेषु व्याख्याति दृष्टि
तान्यंश्च वक्तव्यत्वात्स्वप्नसंयोजयति यत्ससमिति। तद्धेतुव्यपदेशाच्चेतिसूत्रव्याख्यानपरमाधिक
रणसमाप्तिभाष्यं व्याख्याति विकारस्येति। अवयवश्चेत्तु कथं कारणमुच्यते तत्र हेतुमाह नहीति।।
आनंदमयस्तावद्विकारस्तदवयवो ब्रह्मापि विकारः स्यात् परिच्छिन्नत्वात् तथाच सन्न विश्वहेतु
रित्यर्थः। चिंताप्रयोजनमाह तस्मादिति आनंदमयविकारस्यावयवो न ब्रह्मेति फलितेऽर्थः। तेन ब्रह्म
णावयवेन योगो यस्य स तथोक्तः। अंतस्तद्धर्मोपदेशात्। निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्व
राः मंदास्तेनुकंप्यंते सविशेषनिरूपणैः। वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात्। तदेवाविर्भ
वेत्साक्षादपेतोपाधिकल्पनं। समन्वयस्य सविशेषपरत्वमप्यानंदमयाधिकरणेउत्सर्गः
स्थापितः इदानीमपवादं चिंतार्थत्वेनाधिकरणमवतारयन्नव्यवहितसंगतिमाह। पूर्वस्मिन्निति। यद्य
प्यपवादावेषम्य दृत्वात्तुच्छब्रह्मनिर्णयात्प्राक्तद्भिन्नविचारसंनिधौ कर्तुं युक्तातथाप्यवांतरसंगतिमा

कल्प

एवंसिद्धांते पुच्छश्रुतिबाधस्तत्राह पुच्छपदं हीति लांगूले मुख्यं पुच्छपदं करचरणाद्यवयवमात्रे आनं
दमयस्य वात्मनो न मुख्यलांगूलसंभवादिति। अपि च पुच्छशब्देनाधारलक्षणा प्रतिष्ठेत्युपपदसाम
र्थ्याच्छ्रुत्यनुमतानां चैवं वयवलक्षणेत्याह आधारपरत्वे चेति। आनंदमयस्य कोशस्यैवेतरकोशा
चेत्समयांतरत्वं चेन्न हि तेतोभ्यंतरं ब्रह्म किमिति नोक्रमत आह ब्रह्मणश्चेति। अर्थात्प्रतिष्ठात्वसामर्थ्या
दित्यर्थः। यदु क्रमपाधिवशात् प्रियादियोगः प्राचुर्यप्रयुक्तं दुःखतेशान्वयश्चेति तत्राह वाङ्मनसेति॥
॥१३॥ गुणोन्वितिः। यथाग्नीषोमीये पशावेकपाशके ऽइति पाशात् प्रमुमोक्तु केतानि त्सादिति पाशप्रमुन्ते ॥१३॥
त्केमिति त्समंत्रो श्रुतो। तत्र वहुवचनवान्मंत्रः किं प्रकरणादुत्कृष्टव्यो न वेति। किंत्वेव वहुवचनस्या
त समवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते विशेष्यप्रधानश्रुत पाशवाति प्रातिपदिकस्या। ग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात्
तदनुरोधेन वहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतं वहुत्ववाचकमन्याय्यपा लक्षणया पाशावयवा
वच्छतीति न च मे निर्द्धारितं। विप्रतिपन्नो विकल्पः स्यात् समत्वादुशेत्वन्याय्य कल्पनेकदेशत्वादिति।
उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति वमंत्रयोर्विकल्पः स्यात्स्यात्प्रातिपदिकस्योभयत्रसम
त्वात्। गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्य कल्पनान तद्वाक्य मंत्रोत्कर्षः प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात्प्रातिपदिक

ऽपबाधितरूपं तु पुच्छशब्दस्यावयवमात्रत्व आधारमात्रत्वे वा लाक्षणिकत्वसाम्येऽस्य वयवप्रापदर्शनादवय
वेति संगतिः। यद्वा कमानंदमयस्यांगं ब्रह्मेति न तत्र कश्चिद्विषयप्रसंगात् इति विवदन् सिद्धांतस्य बीजमावपति ब्रह्मपु
ब्रह्मपद च्छमिति। बलाबलविवेकाय पूर्वोत्तरपक्षयुक्ती विभजते तत्र किमिति। उपेक्ष्यापि द्वयोः स्वरसतः निवृत्तिलक्षणं
श्रुति २ चेत्यर्थः। ननु प्रचुरप्रकाशः सवितेतिवदल्पत्वनिवृत्तिपरं किं न स्यात्तां उच्यते यत्र प्राचुर्यविशिष्टपदार्थप्रतीति
स्तत्रैवं भवति। यत्र पुनः प्राचुर्यमेव पदार्थैर्न विशिष्यते तत्र विरोधी थिरीषदनुवृत्तिः प्रतीयते ब्राह्मणप्रचु
रेयं मरस्याद्वे तथा च आनंदमयपदेऽपि प्रधानप्रत्ययार्थप्राचुर्यं प्रति आनंदस्य विशेषणत्वात् दुर्नि
वारा दुःखानुवृत्तिरिति तत्रापि शब्दबलाद्विरोध्यनुवृत्तिः प्रतीयते मानांतरेण तु न तदभावावगमे प्राचुर्य
मल्पत्वनिवृत्तिपरं कल्प्यते। तस्मान्मयडर्थस्य मुख्यस्य त्यागः कृतबुद्धयः। विद्वांकुर्वंतु विंदंतु विज्ञा
स्मा गमात्रेणैव सिद्धांतप्राबल्यमुन्मीलतीत्यर्थः। उक्तविवेकं स्फोरयति। आपेति। मयड्विकारे मुख्यः ब्र
ह्मशब्दः परब्रह्मणि मुख्यः। अभ्यस्यमानानंदशब्दस्य च प्रकृतमर्थ एव मुख्यो न मयडर्थो पूर्वपक्षे ए
तत्त्रितयलंघनं। आनंदमयपदस्यान्नमयादिविकारप्रायपाठपरित्यागश्च स्यात्। उत्तरे तु पक्षे पुच्छशब्दस्या
वयवप्रायपाठस्यैव बाधनं अनुगुणं तु मुख्यत्रितयमित्यर्थः। ननु यथा पूर्वपक्षे मयट्श्रुति बाधे

ण्यः प्रविविच्य निर्दिष्टमित्यर्थः। नन्वेवं प्राणमयाद्यंतरात्मनो विज्ञानमयस्यात्मत्वापत्तिस्तस्मादांतरोपदेशा
दिति भावः। सूत्रकारग्रहणं व्याख्येयभाष्यानपेक्षत्वसूचनार्थं। भाष्येपि महाप्रकरणोपन्यासः सूत्रार्थो
न मंत्रब्राह्मणतया व्याख्यानव्याख्येयभावोऽतद्वाहान्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातामिति। मंत्रब्रा
ह्मणयोश्चेत्सपि भाष्ये प्रकरणप्रदर्शनपरमेवेत्यविरुद्धं। सौत्रं तु मात्रवर्णिकं पदं विवक्षितं कृतं टीकाकृता। न
नु सर्वस्य स्पृष्टत्वापैनैर्थक्ये तु घटादिष्विव दर्शनादित आह तस्मादिति आनंदमयोपदेशो वाक्यभेदः स्या
॥९२॥ दितेसा। आह सूत्रमिति। सूत्रस्य विश्वतोमुखत्वमलंकार इत्यर्थः। ननु जीवादन्यत्वान्नानंदमयः परं ब्रह्म
त्वं घटादिष्विव दर्शनादित आह तस्मादिति। आनंदमयो ल्यात्मशब्दाच्चेतनस्तस्य परजीवत्वग्राहित्ये ब्रह्मत्वमसि ॥९२॥
द्धमित्यर्थः। एकत्वेपि परजीवयोरौपाधिकभेदान्न [illegible] व्यतावे जीवस्यापि स्वं प्रति [illegible] स्यापि स्थूलसू
क्ष्माद्युपाधिभेदा इत आह नास्त्विति। स्वतंत्रोपाधिभेदे चेतनभेदः परब्रह्मणस्तु जीवोऽविद्योपाधिभाक्तः सत्व
विद्यावच्छिन्न एव स्थूलसूक्ष्मोपाधिभ्यामवच्छिद्य तद्यतिन स्वस्मादौपाधिकोपि भेद इत्यर्थः। सूत्रार्थेऽदो
हि स्वरूपेणास्ति मिथ्या जीवे तु भेदमात्रं कल्पितं न स्वरूपमतः कल्पितत्वमात्रे दृष्टांत इत्याहात्रैवेति। ब्रह्म
नंदमयं पुच्छवदवयवत्व प्रधानमिति पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यां संशये मुख्यलक्षणा ब्रह्मनिर्णयेन गौणप्रायपाठो

पि ट्ठकाळेति। वसंतकाळगुणसंक्रांतत्वान्नमानांतरविधिरित्यर्थः। देवदत्तादपि बलवत्त्वं सिंहादेर्मानांतरसि
द्धं आनंदमयाहं तरे वस्तुनि नमानांतरं नार्थि श्रुतिरित्यस्मिन्मंत्रे स्याहनहीति। दृष्टांते वैषम्यं शंकते। तादृश्यां
दृति। पुरुषारुंधतीदर्शनाविरोधेनानुगुण्यं चेदत्रापि तुल्यमित्यर्थः। योपि पूर्वपक्षे प्राचुर्यार्थत्वमुक्तं
त्यदुःखबळवयोग आपादितः सोप्युपाधिवशादिति सर्वात्मारेन्द्रतरसाह प्रियादीति। एवं तर्हि विकारशब्दादिति
सूत्रं व्याख्यातं। तत्प्रकृतवचने मयट्। तदिति प्रथमासमर्थात्प्राचुर्ये विशिष्टप्रकृतवचने ऽभिधेये गम्यमाने
मयडिति सूत्रार्थः। वचनग्रहणात्प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः। तादृशास्त्रेपि बळ्ठोके मयटोऽभिधानादिति। मांत्रवर्णिकमिति
सूत्रं भाष्यकृद्भिः सत्यं ज्ञानमनंतमिति मंत्रे प्रकृतं तत्र ब्रह्मानंदमयवाक्ये निर्दिश्यते प्रकृतत्वादसंबद्धपदव्यवायाभा
वाच्येति विवृतं तत्रेतरेतरत्रार्थप्रत्यासत्तिमात्रमाहवा तु मंत्रेष्वप्रकृतं ब्रह्मानंदमयवाक्ये निर्दिश्यते प्रकृतत्वाद्ब्रह्म
वाच्येति विवृतं। तत्रेतरेतरत्रार्थप्रत्यासत्तिमात्रप्रकाशं तदितरेण सूत्रं व्याचष्टे पिबमंत्रैति। यथा मंत्रः प्रयोगोपाय
जयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावस्याविशदत्वात्प्रकाशं तदितरेण सूत्रं ... समर्पकस्य समर्पकत्वाद्रौण्या
एवं कोशावतुच्छकवाक्यमानंदमयब्रह्मप्रतिपत्त्युपायस्य देहादिव्यतिरेकस्य समर्पकस्य ... ब्राह्मणं विवक्षि
हृत्सा मंत्र उच्यते आनंदमयवाक्यमुख्यप्रयोगविधायि ब्राह्मणवदुपेयब्रह्मप्रत्यायकत्वाद्ब्राह्मणं विवक्षि
तां। तयोश्चेतरेतरत्रार्थप्रत्यासत्तिमात्रमाह मंत्रे हीति। परं ब्रह्मणीति विज्ञानमयादित्वादेः रपि ब्रह्मेवं तत्तदुपाधि हा.

कब्म

एवंवपूर्वाधिकरण।सिद्धांताभावेनपूर्वपक्षोच्छानात्सुत्रेद्दाहरणछक्षणसंगतिरपिसूचितासंशयवीजंचमध्य
टोविकाराप्रानुर्यस्याधाराण्यमुक्तं।प्रयोजनंचनंतदुपास्तिप्रमितिर्वेतिसर्वत्रद्रष्टव्यं।भास्करोक्तमारांक्याहनचेनि।
विकारोहिद्विप्रकारः१ कश्चिच्छुक्तिरूप्यादिः स्वरूपेणाध्यतः काश्चित्तुप्रतिविंबघटाकाशादिरूपपधि तोविभक्त
स्तत्रप्राणाद्युपाधिविभक्तआत्मातद्विकारः।अथवाभृगुवल्ल्यकाधिदेविकान्नादीत्रस्याध्यात्मिकान्नमया
दयःकोशाविकाराइति।विकारसंनिधेःसर्वांतरत्वेनलिंगेनवाधमाशंक्याहचतुक्ते।शेतिआनंदमयस्यसर्वांति
रत्वमन्नमयाद्यांतरत्वेनोततस्मादन्यस्यांतस्याश्रवणात्रच्यमंनिरस्यद्वितीयंनिरावद्देनचास्मद्देति
॥९९॥ यन्याछवैवानूद्देवदंतरत्मकेयत्तदत्नाद्यपेक्षमेववछवत्वंसिद्धादीनांततोपिवह्मावत्वमनुक्तमपिगम्यंत
तच्चानंदमयस्येतरकोशापेक्षमांतरत्वंप्रलमनुततोप्यांतरमनुक्तमपिगम्यऽतरत्वर्च।प्रत्लत्वेलिंगाभासं ॥९९॥
निरस्यजीवत्वेलिंगस्यैमाहनवनिष्कछस्येति।श्रुतिमप्याहनापीति।संशरीरस्यप्रियादिद्वंद्वैरमिसेतावता
कथंममपटःप्रादुर्यार्थत्वेब्रह्मत्वानुपपत्तिरुक्तातत्राह।शरीरस्येतिएवमुक्तेत्ववशरीरब्रह्मणिनाप्रियमस्फके
भवतितथाचदुःखगंधध्योऽतीप्रादुर्यार्थोमपटनसंभवतीत्मकस्यादित्यर्थः।आनंदप्रातिपदिकाभ्यास्र
लिंगात्कन्यमानंदमयस्यब्रह्मत्वंवैयधिकरण्यादितिशंकानिराकरणार्थंभाष्यमानंदमयंप्रक्रत्येतितदनुप
पन्नंपुच्छंब्रह्मणःप्रकरणित्वादतआहानंदमयावयवस्येति।ननुज्योतिषेतिकर्मांतरविधिर्नाभ्यासेनआ

तत्रोपहितभेद इति भाष्याभिप्रायमाह नूपाभेद इति। यद्यपीत्यनन्तरभाष्यं पूर्वेणपुनरुक्तमिव भाति तद्व्याख्यानरू
क्त्यापतन्निरस्यां शंकामाह नन्विति। स्थितेप्युपहितभेदे नोपासनविधिरर्थवान्निरतिशयैश्वर्यस्यप्रत्युपास्य व
स्थानेनोपासकस्यापिस्वतएवैश्वर्यादेतओपाधिकानां मध्य एकउपासको ऽपकृष्टो ऽपरमुपास्यमुत्कृष्टमिति
तारतम्यं सूचयंत्युपासनविधिश्रुतयः कथमित्यर्थः। वस्तुतः स्वतः सिद्धैश्वर्येप्युपासकउपाधिनिकर्षादन
भिव्यक्तैश्वर्यस्तत्प्रत्याविर्भूतैश्वर्यं विशुद्धोपाधिमद्ब्रह्मोपास्यमिति परिहारः ऽभिप्रायमाह यद्यपीति।
स्थावरादिष्वसदिवत्तानादिति योगादिषुस तत्रैवात्यंतापकृष्टमनुष्येष्वपकृष्टमा... र्थ्वादिषुप्रकर्षव
द्देवेष्वत्यंतप्रकर्षवदिति। अविशेषेण वेदांतानां निर्विशेषब्रह्मणि समन्वयः साधितस्तस्य कचिद्विरणमयवाक्या
द्येवपवादः क्वचिदानंदमयवाक्यादावपवादाभासप्राप्तौतदपवादश्चप्रतिपाद्य इत्यस्याध्यायशेष आरभ्यते।
आनंदमयोऽभ्यासात्। ननु ताआपपेक्षं तेस्याद्ब्रह्मसंनिधिमपवाध्यमुख्येक्षितृब्रह्मनिर्णीतमिह कथमन्नमया
द्यब्रह्मसंनिधिपाठादानंदमयस्याब्रह्मत्वशंकाऽतआह गौणेति। अबाधिगौणेक्षणप्रवाहयातेपि जगत्कारणे मु
ख्यमीक्षणमिति मुख्ये तेमुख्यसंभवे न गौणस्यानवकाशत्वात्। अतस्तत्रविशयानुदयेप्रापणागे किं विकारः
अत्र तु मयटो विकारप्राचुर्ययोरुभयोर्मुख्यत्वे सति विकारार्थग्रहणे प्रापकदृष्टिविशेषिकाप्राचुर्यार्थाद्या वर्तिकेत्यर्थः।

कारः स वा वाटंभणं वागाळंबनं। उच्यते परं। नामधेयं नाममात्रं नामेत्यर्थ इति। मनः शब्दवाच्यो भवतीति छांदोग्ये
भवति एवमेव खलु सोम्य तन्मन इति श्रुत्योपन्यासवाक्ये। अर्थवादस्यापि स्वपितीति नामनिर्वचनस्य यथार्थत्वा
यत्वादृष्टमाह इति निरुक्तमुदाहरणं। तस्य हृदयशब्दस्येव तन्निरुक्तं निर्वचनं। अशनापिपासे सोम्य विजानीहीत्युप
क्रम्याशितस्याऽस्य द्रवीकरणेन नयनात् कारणादशनापोत्रानायाः। उदकवत् नं छांदसं। द्रावकोदकनयनाच्छोषणा
दुदन्यं तेजः छांदसः प्राणाश्चक्षुरादयः। पथ्याऽपतनं पथ्यागोळकं। प्राणेभ्यो न तस्मादित्याद्या अनुग्राहकदेवाः लोकं
तत्रतिष्ठोका। विषयाः करणाधिपानां जीवानां नामधेयः। भाष्ये जन्मादिसूत्रमारभ्य वृत्तानुवादः प्रतिज्ञासूत्रसिद्धव
॥१०॥ कारणेत्याह ब्रह्मजिज्ञासितव्यमितिहीति वेदांतानां ब्रह्मपरत्वे सिद्धेपि प्रमाणांतरैरविरोधार्थमुत्तरसूत्रारंभ भा ॥१०॥
शंक्यते तेषां ब्रह्मण्यप्रवेशमाह तत्त्वेति। अत्र भाष्ये द्विरूपं हीति तद्युक्तं निरुपाधिन एव ज्ञेयत्वात्वादित्याशंक्या
ह मध्यपीति। यद्विसोपाधिकरूपस्य निरुपाधिकोपदेशशेषता कथं तर्ह्युपास्तिरिति तत्राह क्वाचिदिति। अवांतरवाक्य
भेदेनोपाधिविवक्षयोपासनेविधिरित्यर्थः। उपास्तीनामपि मोक्षसाधनत्वं व्यावर्तयन् फलं तत्राप्याह तदुपासनानी
ति। अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि। क्रममुक्त्यर्थानि दहरादीनि। कर्मसमृद्ध्यर्थान्युक्थादीनि। एतानि विधेया
त्वाद्यद्यपि कर्मकांडे वक्तव्यानि तथापि मानसत्वेन विद्यासाम्यादिहाधीतानीत्यर्थः। गुणदोषेपि गुणिन एकत्वा
दुपासनतत्फलभेदाभाव इति शंकते स्यादेतदिति। न विशेषणमात्रमुपाधयः किंत्वप्यात्रमिव सवितुरवच्छेदका

वैं दि भाष्यं तद्व्याचष्टे यस्येति। ततईश्वरप्रणिधानात् प्रत्यगात्मा विगमोंतरायस्य रोगा
मर्थंयत्प्रसादादित्यादि औपाधिकत्वेनानित्यत्वस्योक्तत्वादिति। कारणानपेक्षामिति
देरयभाव इति सूत्रार्थः। वस्तुतोनित्यस्येति शरीरादीति भावः स्वरूपेणेत्यन्वयेनेत्यर्थः। ज्ञानादिव्यक्तये कर्तव्यं नास्ती
कर्ममात्रमुपाधिमीक्षणमपेक्षते तेन वक्ष्यमाणमर्थमुपाध्यवच्छिन्नफलोत्पत्तौ तेन बद्धेन फलकूटानुबन्धस्य करे
स्यात् आवरणादीति। ज्ञानमेव वक्ष्यमाणमर्थमुपाध्यवच्छिन्न मिथ्याबुद्धित्वात् कथं तस्यैव तं प्रति हेतुत्वमस्त
णं क्रियायास्तान प्रधानस्येत्याह प्रधानस्यात्विति। अभिनिवेशस्यैव कथं मात्रशब्द इत्यत आह मात्रेति। गौणश्चेदिति सूत्रस्यं
आहपूर्वेणेति। ननु लक्ष्यलक्षणाऽविद्योपादानमस्ति तरत्वेनेत्यादिनाऽपि सद्दारव्यः एवो
धिभाष्यमनुक्रमणिकायां व्याख्यातमित्यपरितन भाष्यं व्याचष्टे शं को प्रयोगो भाक्तपरः एतदात्म्यं तं ज
णिमाणोर्न्नवः भावजविग्रो रन्ध्रेदा दृणुः। ए तस्यात्मनो भावस्तद्दात्म्यं। अयमपि तत्सपरशुं गृह्णीती त्यत्र। उक्तं प्राणः। अर्थवा
गन्तुं सत्येन तत्सपरशुं गृह्णीतो मोक्षवत्सत्यब्रह्मज्ञस्य मोक्ष उक्तः ज्योतिष्ट्वेन रूपितत्रिवृदादि समु स्कृति
दप्रकाशितेनेति। एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य सोमाइति प्रकाशकत्वात् शास्त्राचार्योपदेशगम्यं वस्तु। प्राक्ष्यः प्र
दायवत्वात्ततो ज्योतिःशब्दः। हे श्वेतकेतो पुत्र तमप्यादेशमाद्रि इमत इति भवति। अमतं मन्यन्मतं तर्कतोयेन मतेन। अविज्ञा
धवानसि त्वामाचार्य येनाश्रुतेन शास्त्रतोऽश्रुतमप्यश्रुतं श्रुतं भवति। अन्यज्ञानं संजवति। अमतं मन्यन्मतं तर्कतोयेन मतेन।
तमनिदिध्यासितं विज्ञातं भवति येन विज्ञातेनेति। कथं न्विति नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह यथासोम्येति। योवि का
अविज्ञातं नाद्यन्यन्नज्ञेयमितिपुत्रप्रश्नः

प्रत्मणिप्रकृत्यर्थस्ये क्षणस्यां जस्यप्रदर्शनपरं ज्ञाननिस्सत्वइत्यादिना प्रत्ययार्थानुपपत्तिशंकापरि
हियते। तदाक्षिप्रायमहैतदपीति। अनुपहितनिरचेतन्ये कर्तृत्वाभावादित्यर्थः। सउवितृप्रकाशयस्य रूपादेर्भो
वास्तेदैत्यपीति नान्या योगमाशंक्य विकल्पमुखेनावतारयति किमिति। सवितरि कर्मास्तीति नु नेति वस्तु तत्र
वकर्माभावउदाहरणाद्वैषम्यमतिमतं। उत दृष्टांते कर्मविद्यते विवक्षितं च। दार्ष्टांतिके नु यद्यपि विद्यते त
थाप्य विवक्षितं तवमते थ्यस्तत्वादृश्यस्येतिमतं। तत्र द्वितीये विकल्पे किंस्विताप्रकाशयतीत्यस्माद्वैक्षते
त्यस्य दार्ष्टांतिकस्य वैषम्यमस्तु तत्र प्रकाशतइत्यस्मात्। आद्यमभ्युपगमेन परिहरति तदप्रकाशयतीत्यनेनेति।
नद्वितीयइत्याह प्रकाशतइत्यनेनेति नत्यत्रेति। अकर्मकत्वात्प्रकाशतेरित्यर्थः। एतं च सत्ये भातेत्येतदपाक्षे ॥६८५॥
॥६८५॥ पांकरोतीत्येवंपरं नत्वाक्षेपं वैतीत्येवमर्थमिति। प्रकाशतइति कर्तृव्यपदेशदर्शनादित्ययमेव भाष्यपाठः
साधुर्नतुणिजंतः। आद्यविकल्पयोर्मध्ये प्रथमं प्रसाहाय्येति। ऐश्रुते त्वत्र कर्मविविक्षामुपेत्य प्रकाशतइति। व
त्कर्तृत्वनिर्देशउपपादितइदानीमविवक्षाप्यसिद्धेत्याह विवक्षितत्वाच्चेति। न खल्वस्माकं कश्चिदास्त्वं दृश्य
मस्येतोध्यस्तो तथैव कर्मत्वस्य विवक्षेत्यर्थः। यानुप्रधानस्य सर्वज्ञत्वे साक्षिणीसत्वो क्रर्षे योगिसार्व इत्यत्र
सिद्धिरुक्तासासमात्रलण्यपि चेतनेश्वरप्रसादाय हन योगिसर्वज्ञत्वस्य पातंजलतंत्रे प्रसिद्धत्वान् इत्येव

स्ततउ सन्नारत्ककारस्याभि विशिष्टः छांदोग्ये सर्वोपास्य उक्तः तत्र यद्यपि श्रुतादयः षष्ठे ह्येन्येन पृ
ष्ठिता नापि ऽदिगादयः प्रश्नेनव गुणोपसंहार स्सगुणनिर्गुणत्वे नाविद्याभेदादुपसंहारो वाऽधि
कसंख्यापत्तौ षोडशकळत्वमंगान्यथापि पृथ्व्यै बीजमिममनः प्राणादयः किं यतः समभाउभयत्रापि दिगादय
स्तकळोकेष्वंतर्भवंति। न तथा यावद्रस्सृष्टावुक्तं तावत्सर्वश्रुपस्ताबुपसंह्रियते येन संख्यातिरिच्यते तउपक्रो
मितु। तस्मात्प्रश्नछांदोग्ययोरेकत्वात्तु षोडशकळस्य शक्यतेवक्तुं दिगाद्यवयवं षोडशकळप्रस्कत्वस्य
ईक्षां वक्रं रतिश्चयत इति। एवं निर्गुणप्रकरणे कळाशब्दप्रयोगोऽन्यत्रोपास्यत्वाभिप्रायः सन् सोपयोग
इति। प्रसिद्धेति। लक्षणायाएव निरूढत्वार्थप्रयोगानुगमेन वाचकत्वायेत्यर्थः। सप्रश्नेऽप्येवं। इतिकर्तव्य
ता ऽविधे यजतेः पूर्ववत्वं। सौर्यादिष्वनाम्ना नादनितिकर्तव्यताकत्वे प्राप्ते उच्यते। यथा लोके शाका
दिषु केशाकादिषु सिद्धेषु वदत्योदनं पचेति। तथ्येह सिद्धवस्तुनस्सामान्येनेतिकर्तव्यताकरणं विहत।
तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्यादीनां विकृतियागानां दर्शादिप्रकृतिविहितपूर्वेतिकर्तव्यतावत्त्वमिति।
समुदानणं व्यक्तिः। तेषामपि हैरण्यगर्भाणां मते क्लेशैरविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशैर्धर्माधर्मकर्म
जाविपाकेन तत्फलेन आशयेन फलभोगप्रवासनया नास्पृष्टस्य पुरुषस्यैव प्रकृष्टसत्त्वोपादानं सर्वज्ञत्वं
नाचेतनस्येत्यर्थः। नचैतदपि केदिमनं श्रद्धेयमित्याह तदपि, चेति। इदं तावदविद्यादिदोषो... स्तभाव्यं

निप्रच्यमंप्रत्येकंद्विधाविभज्यंते। ततएवैकसार्द्धंचतुर्द्धाक्रियते। तेवचत्वारोभागाइतरभूतेषुचतुर्षुनि
क्षिप्यंते। तत्राकाशस्यस्यार्द्धेनभूतांतरागतपादचतुष्केणपंचीकरणं। एवंभूतांतरेषुयोजना। त्रिवृ
त्करणेतुत्रीणिभूतानिद्विधाविदार्यप्रतिभूतमेकैकमर्द्धंद्विधाप्रस्फोट्येतरभूतद्वयेयोजनमिति। अप्फ
घयायश्रुत्यंतरोदाहरणमित्याहैकमिति। ब्रह्मचतुष्पादितिकाविद्यषोडशकलंपुरुषंप्रस्तुतेत्यस्य
भाष्यस्यव्याख्यानां पशोःपादेषुहिपुरतःखुरौपृष्ठश्चद्वौपार्ष्ण्योस्तत्स्थानीयावयवौदृश्यते। तद्वत्प
रमात्मनः। तस्यापिचतुष्पात्त्वेनषोडशकलत्वेनचपशुरूपकल्पनयोपासनं। इदमुदाहरणमत्रनसं
॥६८॥ गच्छतेप्रश्नोपनिषदिहीहैवांतःशरीरेसोम्यसपुरुषोयस्मिन्नेताःषोडशकलाःप्रभवंतीत्युपक्र ॥६८॥
म्यसईक्षांचक्रेकस्मिन्न्वहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतप्रा
णाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीन्द्रियंमनोऽन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकेषुनामभेदेतिपठ्यते। छां
दोग्येतुदिगाद्यवयवःषोडशकलउपास्योनचतत्रसईक्षांचक्रइतिश्रवणमस्ति तस्मात्तुल्यायनिष्ठंदशा
स्त्रमितिश्रोतमितिमनुदाहरणमप्युदाहृतं। अत्रचैवंकल्पयितुंसमर्थनीयं। परब्रह्मप्रमित्यर्थंसृष्टि
माश्रित्यशास्ति। उपासनानिवेदांतास्ततपनदुदाहृतं। याहिकेव्याःप्रश्नेपरमात्मप्रमितिप्रयोजन

त्विरतिश्चासपा अनैयेमाश्च यो यस्य स्य यं त्वाभास इति। आरोपे साद्दश्यनियमभंगाय मरीच्युदाहरणं।
चेतनत्वे द्वारोपे चंद्रभेदः। पातंजलादिमतेप्याह नचेति तन्मते कार्याणामधिष्ठानुरूपत्वनाभेदात्तु
तोवनद्द्भावादिस्यर्थः। चेतनं कारणमिति प्रतिपाद्य तस्य त्वोक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याह स्यादिति। अथिकर
पाणुक्रमपणडकार्योभाव्यात्। दः क्रियतेन चापीष्टितेति। सिद्धांतेप्यनिर्वाच्यात्रिगुणात्मिमायातत्तत्के
पारमार्थिकेति तेनापीति चेतनतत्कारणेनात्मनएव वस्तुत्व वर्णनकथनेनेत्यर्थः। आकाशोपक्रमसृष्टि
क्रत्याते जः प्राग्व्यश्रुतेर्वियद्दृष्टिकरणात्सिद्धांतो नास्तीति कृत्वा विंतयैवाविरोधमाह। यद्यपीति। छां
दोग्येहि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति तिसृणां देवतानां तेजोवन्नानामेव त्रिवृत्करणमनंतरं वस्य
११६ तिनगगनपवनयोरत्र च तेजः श्रुत्यममिति श्रुत्युपोत्पत्तावपि तदुपचार इति। संप्रदायस्तु पंचीकरणं
यद्युपि स्थितं। तथापि युक्तिदृष्ट्या बहुत्वाद्ब्रह्मस्पातिमतं शुकं। पृथिव्यवनलात्मत्वं गगनेपवनेऽपि चेत्। रूप
पत्वमहत्वाभ्यां वाङ्करुणत्वं प्रसज्यते। अर्हभूपरत्वतः छिन्त्याद्यविभावनकर्मणे। व्यवहारपथाऽप्रा
स्थापंचीकृतिर्भवेत्। अनपेक्ष्यफलं वेदसिद्धे त्वेष्यते यदि। त्रिवृत्कृतिः श्रुता पंचीकृतिर्नैवेति चेन्न
क्रता। तस्मात्सुष्ठूच्यते तेजोवन्नानामेव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वादिति। पंचीकरणमेवं। पंचभूता

कळम

व्याप्तिमन इत्यर्थः। संकल्पादिवृत्तिव्यक्तीकरणात्मकं तत्कारणमिति यावत्। सत्यमित्यस्यार्थमाह आकाशा
द्यानीति स्थूलानीत्यर्थः। तेषु हि पृथिव्यादिभूतत्रयं अपरोक्षत्वात्सद्वा कार्यौपरोक्ष्यहेतुत्वात् त्यमिति सत्य
ज्ञद्वप्रयोगः। कर्मसु हिंसि हव क्रत्यश्च लां कर्मसु चेत्स्फ कंतामा तृतेष्विति। सप्तमी निमित्तार्थी। ज्ञानमय
मित्यौपाधिकमीक्षणमुक्तं। आन्नात्प्राण इत्यत्र पंचम्याः क्रमार्थत्वं स्थीकारादि हापितत्प्रसंगमाशंक्याह
पूर्वस्मादिति। नियतपूर्वकालवर्तित्वं कारणत्वं तच्च स्वार्थ इत्यर्थः। नियतपूर्वसत्तः सर्वत्र ज्ञायमानस्तु
हिरण्यगर्भब्रह्मणः परकालवर्तित्वेन कार्यत्वमेतच्च स्वार्थ इत्याह एतदिति। नाम देवदत्त इत्यादि। मुमु
॥६१॥ क्षोश्चेति तन्निष्ठस्येति सूत्रार्थानुकर्षः। अयथाभूतप्रधानात्मोपदेशाश्च मुक्तिविरोधी। यद्वा दिपत्स्रोपेश्रू ॥६१॥
य न इति। तत्राह संशये चेति। द्वितीये स्थितं। विशये प्राप्तदर्शनात्। वत्समालभेत नच स्सनिकांतादिय शव
इत्यंत्र किमालभतिर्यजिमत्कर्मविधानउत स्पर्शमात्रवचनमिति संशये वायव्यं। श्वेतमालभेतेत्यादा
वालभेति चेत्। प्राणिद्रव्यसंयुक्तो यजिमत्कर्मविधानो दृष्ट इति हापितथात्वे प्राप्ते राद्धांतः वायव्यादौ द्रव्यदे
वतासंबंधाद्यागप्रतीतेर्यजिमत्संज्ञपनादिधर्मप्याळभतिः इह तु न। द्रव्यदेवतासंबंधाभावात्। किंतु
गोदोहनादिसंस्कारकर्मसंनिधौ श्रवणात् स्पर्शमात्रसंस्कारकर्मवचन इति। प्रकृते वैषम्यमाह ह

त्पद्यत इति। उपाध्यपेक्षं ज्ञातृत्वं गौणमित्याशंक्य पारमार्थिके चित्त्वात्संभवादिदमेव मुख्यमित्याह परैरपी
ति। चैतन्यसामानाधिकरण्येनेति। यत्रात्मनि स्वरूपभूतं चैतन्यं तत्रैव ज्ञातृत्वोपलब्धेः स्वस्य च परिणामान
भ्युपगमात्परैरित्यर्थः। ननु किं चितिशक्तेर्ज्ञातृत्वेन प्रधानविकार एव ज्ञातास्त्विति नेत्याह नहीति। यत्त्वनु कापि
लमतेऽलौकिकं ज्ञातृत्वं भाट्टैस्तु तात्त्विकं तदनभ्युपगच्छतस्तव गौणं स्यादित्याह नित्यस्येति। अस्मन्मतं हि न्या
यमते वास्तवमत आह कूटस्थेति। अव्यापारवत इति छेदः। धर्मो गुणः उपरिष्टात्। ज्ञात एवेत्यादेरौपाधिक
मीक्षणकर्तृत्वमित्यत्र श्रुतिं दर्शयति तद्धावेति। ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनोपलब्धिरिति तद्धि तन्नामरूपव्याचिकीर्षावद्
वति। अपंचश्च सर्वप्रयोगत उपपन्नपरस्तातो न्यमानि जायत इत्यतेऽव्यावस्थे व्याचिकीर्षावस्थं वेति। उत्पन्नव्याचिकी
व्यापि ४ र्षा नामरूपप्रपंचस्य व्याक्रिया जायत इत्युक्तोऽन्नशब्देन नामरूपमुच्यते। तन्निमित्तं प्रसिद्धाऽन्नगुणयोः स
मा। हरणमिति। अन्नादित्वेतिकस्ता। यपंचमी। व्याचिकीर्षितनानंतरमित्यर्थः। हिरण्यगर्भस्य सृष्टिः सूक्ष्मभूतसृ
ष्टेरनंतरमिति द्रष्टव्यं मणीनामिव सूत्रं गौडेतो। विधारकः सूत्रात्मा समुद्रायेस्मिन्स्थितेऽप्रथममेकदेशो। सप्तो
निदर्शनमाहपंचेति। मन इत्यादावपि पूर्वपूर्वसर्गानंतरमिति द्रष्टव्यमित्याह तस्माच्चेति। मन आरब्धमिति

तपः श्राद्धो नोपलब्धितमित्यर्थः ६

क०ब्र

सर्व्वज्ञं प्रस्तौत्येति। यः कालकालो गुणी सर्व्वविद्य इति ती। प्रधानकारणपक्षेपि योजयितुं शक्यं त इति सर्व्वशक्तित्वं
तावत्सर्वथा नस्याप्युपपद्यत इति च भाष्ये ऽपिकारदर्शनादित्यनवधारणे नात्र पूर्व्वपक्ष इति केचिद्व्याचक्षते तद्व्याव
र्थपत्यपिकाशवित्ति। इहहि गौणश्चेदितीक्षणे गौणत्वशंकामुख्ये लक्षणवतो ब्रह्मणः कारणत्वासंभवनिश्चयप
वतस्वतभाजनानवधारणं। तस्यरतयैवऽवेदान्तवाक्यानि योजयन्तीति च भाष्यं विपर्ययेण पूर्व्वपक्षं द्योतय
ति। यद्वा योगैश्वर्यानुसत्त्वं निरतिशयोत्कर्षभवनितद्दा तत्सर्व्वज्ञत्वेवीजं भवतीति सूत्रार्थः। निरतिशयपूर्वा
सत्त्वस्य तत्कोऽपि ज्ञानस्य निरतिशयत्वसाधनेनोपपादयतीति तनूरवाक्षिवति। कुवलयं वदरं। तानत्वं निरतिशय
६६॥ किंचिज्ज्ञाश्रितं सातिशयत्वमिति जातित्वानुपरिमाणत्ववदिति समुदायार्थः। निरतिशयत्वेकत्वं सर्वविषयता न हि न ॥६८
भः परिमाणं सर्व्वविषयमत आह इमे वेति। नेयभूम्याहि ह्ला। न भूमा ततो निरतिशयत्वं सर्व्वविषयत्वमानपतीत्यर्थेन
अपिभ्यामेवकारार्थत्वेन व्याख्याताभ्यां। सिंहावलोकितेनेतिपुनरुक्तिपरिहारः। चकारो विशेषवाचीनुशा
च्च समानार्थः। नन्वनुमानासिद्धानुवादिषु वेदान्तेषु कथमीश्वरत्वश्रवणाद्ब्रह्मनिर्णयस्त्वत्राह नामरूपेति। प्रवे
दृष्यते तर्कपादे। यो वा पर्येति। पौर्वापर्यमुपक्रमोपसंहारौ। परामर्शो मध्यनिर्देशः। एतैर्यद्याम्नायो मुख्य
वृत्ताव ऽदेतद्देवं जगद्बीजं सत्त्वाभ्यासश्चेतेने मुख्यो न प्रधान इति। जवन्तु ब्रह्मणि प्रक्रान्तैर्मुख्या प्रत्यय
कन्यं मुख्य इति वांकतेनान्विति। अतएव नित्यज्ञानत्वादेवा घटवाद्यपरिणामित्वान्न ज्ञानं ब्रह्मलक्षणमिति तत्रा

योन्नेयेहि शक्ती कार्येव तानाक्षिपेनास्यतोपरिणामित्वादित्यर्थः। प्रधाने तु परिणामित्वाद्धानिसंभव इत्यर्थः। न च
परिणामिन्यपि तान्गुणाः प्रयत्नगुणश्च किं न स्यात्तामन आह एकत्वाच्चेनिरेकरूपत्वान्निर्गुणत्वादित्यर्थः। अथवा
ऽपरिणामित्वे साधयति निरवयवत्वादिति यावत्। ननु चेतनत्वादपरिणाम्यपि सर्वज्ञ स्यात् आह स्वरूपेति।
अहृति कं सर्वविषयपरिणामरहितं न स्यादुत ज्ञानाजीवात्रज्ञत्वनाहत्त किं न सर्वज्ञ मत आह न वस्वरूपेति।
ज्ञानकर्तृत्वं हि ज्ञातृत्वमित्यर्थः। अंगीकृत्यापि स्वरूपस्य कार्यतामाह कार्यत्वे वेति। स्यादेतत् कथमचेतनानाधि
ष्ठितं प्रवर्तेतात आह योगेति। पुरुषस्य भावार्थे न प्रवृत्त्युक्त आदित्यश्चासाव नादिः प्रधानपुरुषयोः संयोगः प्रधानस्य पु
रुषं प्रति परार्थ्यलक्षणः संबंधस्तन्निमित्तः सर्ग इति। गौण्यश्चेदित्यादिसूत्रनिरस्याः सौकर्यार्थमेकत्र श्लिष्य
ति तदैक्षतेत्यादिना। दृष्टाः तावरस्यामिनः। यत्तु पुरुषस्य। तीरोहवा आग्नेयोऽत्वयमुपांशुयाजइति प्रधाना
ग्नेयप्राप्तवचनात् प्रधानकर्मोपांशुयाज इत्युक्तो लोकेषु दाहइति। यथाग्नेयसादिभूयः श्रेष्ठः। कथं नित्यस्य जी
वस्य प्रधानेऽक्यं तत आह प्रधानानां वेति। प्रधानस्यां शास्तु गुणस्यो इकं जीवोनिद्रां कुर्वंस्त्वमयः इवभव
त्यतश्चविवेकाभावाद्बन्धोपचारः। प्रमाणविपर्ययविकल्पे कौनिद्रास्मृतय इति सूत्रोक्तनिद्रातो ऽन्या वृत्तयो ऽपा
वं प्रत्ययं ते प्रतिगच्छंत्यस्मिन्निति स्वभाव प्रत्ययमस्त इत्यलं वना। जीवस्यापात्कृतिः मानि इति पातंजलसूत्रार्थः।

कब्म

रेवर्तमानोप्यशरीरः। अहिरपिहित्य कत्व वासं पुकोपि तामहमिति। नाभिमन्यते। अशरीरत्वादेवामृतः। प्राणि
तिजीवतीति प्राणः निरूपाधिः सान्नित्यर्थः। एष च ब्रह्मैव। तच्च ब्रह्मतेज एव विज्ञानं ज्योतिः। परमार्थविवेकतो
ऽचक्षरापि वाधितानुवृत्यासव जरिवेत्यादिश्रुत्यंतरयोजना। परमा परमानंदवोधस्वरूपलक्षणान्वितः। यस्मात्क्षि
स्पतिसर्वज्ञं तं तं वंदे पुरुषोत्तमं। ईक्षतेः। कार्यान्वयमितिश्लोकेकपूरणार्थ एवकारः। स्वयं पुरुषार्थे इतिसंबंधः। य
दिसर्वज्ञो वेदान प्रामाण्यं सिद्धं किमधिकरणांतरेणात आहतद्धेति। सर्वज्ञो जगत्कारणे समन्वयप्रदर्शनेन
चेतनं तद्विलक्षण०। सिद्धं। तद्याप्तिप्य समभ्यर्च्यंत इति संगतिः। प्रयोजनं तु तत्त्वमसीतिसच्छब्दवाच्यप्रधाने कास
।।६५।। पत्तिः पूर्वपक्षे सिद्धांतेतु चेतनस्य ब्रह्मैक्यमिति। जीवाणुव्यतिरिक्तेति कारणस्य जीवव्यतिरेकेण जीवादृष्टस्य कर्मद्वारा ।।६५
कर्तार इतिमतं निरस्तं। अणुव्यतिरेकेण अणुसंघातवादः चेतनग्रहणेन प्रधानवादः परमाणव इति सिद्धांता
दे इति दिक्। अग्रहणेनेति सांख्यादय इति भाष्यशति। अनुमानवाक्येति। सिद्धांते अनुमानानि च वीर्यमन्यत्र तु तद्भा ज
साइति। ज्ञानेति सर्वजननशक्तिसर्वविषयज्ञानेव लक्षणेनत्वः कुतस्तस्य ज्ञानक्रियाशक्त्यभावान्। ज्ञानक्रिययोः शा
कीन ज्ञानक्रियाशक्ती तयोरभावादित्यर्थः। यस्य हि किंचिन्मात्रजननशक्तिः किंचिन्मात्रज्ञानशक्तिर्वा न सं
जवति कुतस्य सर्वविषयजननशक्तिः सर्वविषयज्ञानं च भवेत्। शक्तिद्वयाभावे हेतुमाह अपरिणामिन इति। का

स्त्वांतररागाद्यभावः। अपापविद्धो धर्माधर्मरहितः। भाष्येऽत्र नाथेयानित्रायत्वनिस्पृहत्वयोः पू
विरुद्धत्कः। शुद्धह सिद्धिमेतां मंत्रोद्दर्शयन्तराति वोढव्यं। आत्मानं साक्षिणं। अयं परमात्मास्मीत्यपरोक्षतया ज्ञा
र्वसिद्धं वरेकदुहेत्वोः आत्मसाक्षात्कारस्य दुर्लभत्वप्रदर्शनार्थं। तद्व्यतिरिक्तमात्मनः किंफल
नीयाद्येत्कश्चित्पूरुषः पुरुषः। नेच्छेद् मायप्रयोजनाय तद्लाभनिमित्तं तथा शरीरं संतप्यमानमनु तदुपाधिः संज्वरेन्नु संतप्येत्।
मिच्छन् कस्य वा पुत्रादेः कामाय प्रयोजनं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः। यआत्मा ब्रूतुर्थे ख्यातत्रादेशो नेति नेति वा
निरूपाध्यात्मदर्शिनोनान्यदस्तिप्रयोजनं नाप्यन्यः ... संक्षेपं तमेध्याये निरूप्यतेऽत्र त्यर्थः। यथे द्रियादिभ्यः परं परमासीन्नेवं
कथेन विश्वदृश्यनिषेधेन व्याख्यातः संक्षेपं तमेध्याये निरूप्यते। सूक्ष्मत्वमहत्वादेः सेयं गतिः परः पुरुषार्थः। यस्त्वद्दृष्टा
पुरुषादस्ति किं विस्तरं सापुरुषलक्षणकाष्ठा अरवधिः सूक्ष्मत्वमहत्वादेः सैव गतिः परः पुरुषार्थः। यस्त्वदृष्टा
पुरुषादस्ति किं विस्तरं सा पुरुषलक्षणं पृथ्व्यैव यस्या यतनमित्युपक्रम्योपन्यस्तानामधिष्ठानं तमोपनिषदमुपनिषद्द्विरेवविशे
ष्टनस्य विशेषेव लक्षणं पृथ्व्यैव यस्या यतनमित्युपक्रम्योपन्यस्तानामधिष्ठानं तमोपनिषदमुपनिषद्दिरे वविशे
ष्टनस्य विशेषे वलक्षणं पृथ्व्यैवयस्या ... पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति। या सव ल्कस्य प्र ... अ
यं विशेषणस्य व्यावर्तकत्वादृयमर्थो लभ्यते। पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति। याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः। अ
यं विशेषणस्य व्यावर्तकत्वादृयमर्थो ... जीवन्मुक्तिरुक्ता। तत्र देहे वर्तमानोऽपि पूर्ववन्न संसारी त्यत्र दृष्टांतः। तत्रैत्रय
त्रयमसमक्षतरातिपूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता। ... मृता प्राग्व दहितात्मत्वेनानाभिमता। ज्ञायीतव
त्याअहि निर्ल्वयनी आहि त्वक् वल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्राच्छिन्ना। मृता प्राग्वदहितात्मत्वेनानाभिमता। ज्ञायीतव
न्तेत। एवमेवेदं विद्वच्छरीरं मुक्तेनपूर्ववदात्मत्वेनानाभिमतं शेते। अथायं सर्पस्थानीयो जीवन्मुक्तः शरी

कब्ल

नीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वात्प्रमातरि कृत्स्नानुपपत्तेः तस्मात्प्रमातापि न ज्ञेयः किंतु तत्साक्षीत्यर्थः । यद्वाचाऽ
नभ्युदितं अप्रकाशितं । येन ब्रह्मणा सा वागभ्युपगम्यते प्रकाश्यते । इत्यविषयत्वमुपन्यस्यात् । तदेवात्मभूतं ब्र
मात्रवागादिकल्पना अपोह्येत्येवकारार्थः । ब्रह्ममहं तमामिति त्वं विद्धि हे शिष्य तदुपाधिविशिष्टं देवता हीदमित्यु
पासते जना इदं त्वं ब्रह्म न विद्धीति । यस्य ब्रह्मामतमविषय इति निश्चयः । तस्य तद्ब्रह्म मतं सम्यग्ज्ञातं यस्य पुनर्म
तं विषयतया मम ब्रह्म ज्ञातमिति मतिर्न स वेद ब्रह्म भेदबुद्धित्वात् । एतौ विद्वदविद्वत्पक्षावनूद्य एवमेवेति नियमार्थं ।
विषयत्वेनाविज्ञातमिव ब्रह्म सम्यग्विजानतां । विज्ञातमेव विषयतया भवति यथावदर्थिज्ञानवतां । दृष्टेःश्रु ॥६॥
॥६४॥ र्जन्मायाः कर्मफलताया द्रष्टारस्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्याप्तारं हृदयपा नफलरूपे । विज्ञाते बुद्धिधर्मस्य नि
श्चयस्य विज्ञातारमिति पूर्ववत् । तयोर्जीवपरयोर्मध्ये एको जीवः पिप्पलं कर्मफलं अन्यः परमात्मा । किंवा
कशीति पश्येत्येव नात्रि । आत्मीयं शरीरं आत्मा शरीरादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । एको देवो गूढः छन्नः सर्वव्यापित्वं
नगगनवत् किंतु सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः कर्मफलप्रदाता । सर्वभूतानामधिवसः सोऽधिष्ठानं नाप्ति ब्रेरेतु
श्चेतेति । चेतनस्वभाव इत्यर्थः । केवलो द्वन्द्ववर्जितः । निर्गुणो सत्त्वादिगुणवान्न भवति । स आत्मा परितः समन्तात्
अगात् सर्वगतः । अशुक्रमित्यादयः शब्दाः पुल्लिङ्गत्वेन परिणेयाः । स इत्युपक्रमात् । अकायो लिङ्गशरीरवर्जितः ।
अव्रणो अक्षतः अस्नाविरः शिरारहितः । अत्र अव्रणास्नाविरत्वाभ्यां स्थूलदेहराहित्यमुक्तं । शुक्रमिति वाच्यशुद्धि

साक्षात्कृतमनुरित्यादीन्मंत्रांश्च ददर्श। भारद्वाजादयः षट् तत्त्वषयः परविद्याप्रदं पिप्पलादं गुरुं विधानिः क्रया
र्च्यमनुरूपमन्यदपश्यंतः पादयोः प्रणम्य प्रोचुः। त्वं ह्यस्माकं पिता ब्रह्मशरीरस्याजरस्य विद्यया जनयितृ
त्वात्। इतरौ तु शरीरमेव जनयतः। जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवाविद्यानिवृत्तिमुखेनेत्याह। यस्त्वं नः अस्माकमविद्या
महोदधेः परमपुनरावृत्तिलक्षणं पारं तारयसि विद्याप्लवेनेति प्रश्नोपनिषत्। श्रुतं ह्येवमरहस्यादिः छांदोग्यश्रु
तिः सनत्कुमारनारदसंवादरूपा। तत्रापि नारदयात्वित्यंतमुपक्रमस्थं वाक्यं शेषमाख्यायिकोपसंहारस्थं वा
क्यांतरं। मेमभगवद्दृशेभ्यो भगवत्सदृशेभ्य इदं श्रुतं। यत्तरति शोकं मनस्तापकृतमेतार्थं बुद्धिमात्मविदिति।
सोऽहमनात्मवित्त्वाच्छोचामि। अतस्त्वं मां शोकसागरस्य पारमंतं भगवांस्तारयतु आत्मज्ञानोडुपेनेति। वल्कलादि
बधितरंजको रागादिः कषायो मृदितः क्षालितो विनाशितो यस्य ज्ञानवैराग्याभ्यासक्षारजलेन। तस्मै नारदाय तं
तमसोऽविद्यालक्षणात् पारं परमार्थतत्त्वं दर्शितवान्। संवर्गविद्यायां श्रूयते। वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्नि
रुद्वायति उपशाम्यति वायुमेवाप्येति प्रलीयते। यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति। यदा चंद्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति।
यदाप उच्छुष्यंति वायुमेवापियंति। वायुर्ह्येवैतान् सर्वान् संवृंक्त इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा वै
पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मन इति। तद्ब्रह्म विदितात्कार्यादन्यदेव। अथो अपि
अविदितात्कारणादधि उपरि अन्यदित्यर्थः। येन प्रमात्रा इदं सर्वं वस्तु विजानाति लोकः तं केन करणेन विजा

६७

मत्प्राणनिषेधेन तत्कार्यनाशेन कर्मेंद्रियाणि ज्ञानशक्तिमन्मनोनिषेधेन
मन्मनो यस्य नास्ति सोऽमनाः क्रियाशक्ति च सविषयाणि निषिद्धानि। यस्मादेवं तस्माच्छुभ्रः शुद्ध इति। स्वप्नाद्यवस्थाकृत
तत्कार्यानानि ज्ञानेंद्रियाणि किंचित्स्वप्नस्य त्यनन्वागतस्तेन भवतीति पूर्ववाक्ये तत्र हेतुरुच्यते असंगो ही
कर्मस्य कर्त्तात्मेत्युक्तं स्यात्तत्र। आत्मा ह्ययं पुरुषो न मूर्तः अतो न केन चित्सज्यत इत्यसंगः अतो न कर्ते
तिमूर्तं हि मूर्तांतरेण संसृज्यते। खाद्युकृतानां कार्यप्रपंचानां। अकृतात्कारणात्। अन्यत्र पृथग्भूतं भूताद्वे
ति। धर्माधर्मतत्फलसुखदुःख यत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतसः प्रश्नः। अस्य विदुषोऽप्रकृतफलज्ञानके
काष्ठादन्यत्र ते नानवच्छेद्यं दृष्टे क्षीयंते। परं कारणं। अवरं कार्यं। तद्रूपे नद्वयविज्ञानो ब्रह्मलक्षणः ॥ ६७ ॥
भणितास्मिन्परावरे ब्रह्मणि आत्मत्वेन यदेवतत्प्रविष्टं ब्रह्मजीवात्मनाभिधं तदात्म्येन बोध्यमानमात्मान
॥ ६७ ॥ स्वभावमानंदं विद्वान्। यदास्मिन्देहे जलेसूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्मजीवा तदेतमध्येना अपितु अहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति। तस्मा
मेवविधूतकल्मषे नमयेत विदितवरं। किं सांख्यमतद्वद्द्वैतमध्येना यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानत
देवविज्ञानाद्विद्याकृतासर्वत्वनिवृत्यात तद्ब्रह्म सर्वमभवत्। आत्मैकत्वं पश्यतः को मोहः। ततस्तद्दृष्ट्यैव ब्रह्म
इतियः सर्वात्मभावो विद्याफलं व्यक्तः। तत्रात्मनि तत्र वा ज्ञानकाले आत्मैकत्वं दृष्टिर्वामदेवाख्यः परं ब्रह्म अविद्यानिवृत्तिद्वा
एतद्वा सभावेनावस्थितमहमस्मीति पश्यन्नेतस्माद्देवदर्शनाद्दृष्टिर्वामदेवाख्यः तस्मिन्दर्शनेऽस्थितः सर्वात्मभावप्रका
शप्रतिपत्तिः प्रतिपक्षं वार्तिके इति हवाद्यो ममवधानेन संबंधनीयः। हृष्टस्तस्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मभावप्रका

माप्नूरवकूपो पृथिव्यादिगोलककारीदं बुद्धिग्राह्यं प्रागुत्पत्तेः अग्र इत्यादि किं किमासीन्नेत्याह एकमेवेति। स्वकार्यपति
तमन्यत्रासीदित्यर्थः। मृदो यथा कारणपरिणामापि तु कुम्भकारवत् किं सतोऽन्यन्निमित्तकारणमासीन्नेत्या
हाद्वितीयमिति। आप्नोतीत्यात्मा परमकारणं वेद इति जगतः प्रागवस्थां स्मारयति। इदमित्यादिपदव्याख्या
र्थवन्मतद्धिति प्रकृतमात्मा परामृश्यतोऽत्यरं श्रोमपाकेः पुरुषं न पर्वतं यैरत्यक्तः। नपुंसकप्रयोगस्तु विधेयपदस्या
पेक्षः। न द्वैतद्वैवपदमुक्तं तद्धा किंलक्षणमित्यत आह अपूर्वमिति। नास्य पूर्वं कारणं विद्यत इत्यपूर्वं। अकार्यमित्यर्थः।
तथा नास्यापरं कार्यं वा स्वव विद्यत इत्यनपरं। अकारणमिति वा। नास्यान्तरं जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यनन्त
रं॥ शान्तिमादिवत्स्वगतरसान्तरविधुरमित्यर्थः। एवंविधमन्यद्रूपि कूटस्थमेतद् ज्ञानात्मकतया वात्स्यमस्य नाविद्य
तरस्यवाच्यमिति। यत्तु रस्तादिस्य विद्यादृष्टीनामवस्तेव प्रतिभासेते तत्सर्वमिदं समस्तं ब्रह्मैव वस्तुतः सत्यर्थः।
तथापश्चाद्दक्षिणतः रस्तादि मंत्रशेषेण सर्वात्मत्वमवगंतव्यं। संपतत्यस्मादमुष्मिन्कर्मफलभोगायेति संपा
तः कर्म तद्यावत्संपातमुषित्वा आवर्तंत इति। इदं श्रौतं। पूर्वं स्मार्तं दृष्टांतदानं। परमार्थतः शरीरसंबंधरहितं। वा
वद्वसंतं वर्तंतस्मात्मानं चैवपिके प्रियाप्रियेन स्पृशतः। परमार्थतोऽशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्वनित्येष्ववास्थि
तं नित्यं। महान्तं। महत्त्वमापेक्षिकमित्याशंक्याह विभुमं तन्म नत्वभेदनिश्चेयार्थमाह आत्मानमिति। ईदृशा
मात्मानं मत्वा धीरो धीमान्न शोचति। प्राणः क्रियाशक्तिमान्परमार्थतो न विद्यते यस्य सोऽप्राणः। तथा ज्ञानशक्ति

केस्म

द्वितः स्यादतो नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु यद्यत्वेपुरात्मभूतं ब्रह्म किमिति तर्हि संसारे न चकास्तीत्यत्राह उक्तमिति ।
प्रमात्रादेस्तत्त्वज्ञानान्न हेतुतां सिद्धवत्कृत्य ज्ञानात्तन्निवृत्तौ हेत्वभावात्फलाभाव उक्तः स न बाध्यस्य प्रमात्रादेः
प्रमानुत्पादकत्वापातात् इत्याशंकोत्तरत्वेन तृतीयश्लोकं व्याख्याति स्यादेतदिति । यदुक्तं तन्न प्रमाहे
तुरिति व्याप्तिं प्रशिथिलयति एतदुक्तमिति । यदुत्पद्यतेऽनुभवो न स पारमार्थिको यः पारमार्थिको न स उत्पद्यते
ऽतस्मात्प्रमाणान्न कथं पारमार्थिकानुभवोत्पत्तिरित्यपसिद्धप्रसंग इत्याह नचायमिति । वृत्तावपि प्रतिबिंबित चि
दंशः सत्योऽस्तीति तत उक्तमेकांतत इति । ननु वृत्तिरूपसाक्षात्कारो लौकिकत्वादविद्यात्मकः कथमविद्यामुच्छिंद्यादविद्यां
वा कथं स्वविरोधिनं तं जनयेदत आह । विद्या त्विति । अलौकिकस्यापि सत्यविषयत्वाद्विद्यानिवर्तकत्वोपपत्तिः । इष्टं स्व ॥६३
॥६२॥ प्नोपलब्धव्याघ्रादीनां स्वोपादानाविद्यानिवर्तकत्वमिति भावः । अविद्यामयी वृत्तिर्यद्यविद्यामुच्छिंद्यात्तामेव नत्वनि
वर्त्तिकामविद्यां जनयेद्धोमयप्युक्तमार्गेण नकावि इत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । विद्यावृत्तिमविद्यां च कार्यकारणभावेन
सहिते यो वेद सोऽविद्योपादानत्वेन तन्मयप्यावृत्त्या तदुपादानं मत्स्यमविद्यां नीत्वा स्वरूपभूतविद्योपलब्धितममृत
मश्नुत इति । श्रुतेरर्थः । भाष्योदाहृतश्रुत्योर्व्याख्यायते । उत्तरत्रापि तत्र इत्यधिकरणसमासोक्तश्रुत्योर्व्याख्यास्यति ॥
सदेवेति । सदित्यस्तितामात्रस्थं केवल एवशब्दोऽवधारणार्थः । किं तद्वधार्यत इत्यत आह । इदमिति । यदिदं व्याकृतं
जगद्रूपं दृश्यते तदग्रे प्रागुत्पत्तेर्विकृतरूपपरित्यागेन सदेवासीदिति हे सौम्य प्रियदर्शनेति श्वेतकेतुः पित्रा संबोध्यते ।
निज्ञाननिवर्तकत्वमित्यर्थः । ६

पुरुषेणानुष्ठानमर्पयंतीति साध्यधर्मादिर्विषयो ज्ञानास्तत्प्रमाणानीति यावत् ततो नित्यसिद्धाद्वैतब्रह्मावगमे ते
ति २ षां विरोध इत्याह मोक्षादिना ताति । न हीति हेतुभाष्यस्य प्रतीकोपादानं । न हीत्यादिनिर्विषयाणीत्यंतं भाष्यं
व्याख्यात्यद्वैते हीति । विधेयनिषेध्यवाऽक्यार्थभेदः साध्यसाधनादिपदार्थभेदः शाब्दबोधार्थभेदश्चाद्वैते ताव
गतौ न भवतीति भाष्यार्थः । ननु प्रमातृकाणीत्येतद्व्याचष्टे नन्व कर्तृत्वमिति ज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । निर्विषयाणि
प्रमातृकाणीति वद्बहुव्रीहिविशेषणपरौ तथा सति हि विषयप्रमातृनिषेधयोः सिद्धिः । भाष्ये नकारः करणानिषेधा
र्थ इत्याह तदिदम् मिति । शास्त्रस्य प्रमाणशब्दो भावसाधनत्वेन । ज्ञानवाची ततः नकारेण करणनिषेधः ।
पुत्रादावहमित्यभिमानो गौणश्चेत्तर्हि मुख्यात्मना किं गुणसाम्यमत आह यथेति । वाहीको नाम देशविशेषो
वत्स्यानिवासीतच्छब्दोक्तः । पुत्रादेरूपकारकत्वारोपाद्यत्रात्माभिमानस्तस्मिन्निवृत्ते मुख्यत्वबोधनेत्याह गौण
मनइति । श्रवणादि प्रमाणवाधमुक्त्वा प्रमितिस्वभावमाह नकेवलमिति बोधीतीत्यंतपाठोस्यात् व्योतः । सप्तम्यंतको
निगदव्याख्यातः । निपततप्राक्त्वं हि कारणत्वं प्रमात्रादिश्च ज्ञानकारणं । तस्मिन्नुत्पन्ने बुद्धितत्वसाक्ष्यात्मा
शान्निवृत्तेनोर्ध्वं ज्ञानानुवृत्तिरित्यर्थः परत्वेनप्रत्यगाहेत्याख्याय प्रमातृत्वापेक्षेनोऽत्यावान्मोक्षस्यापु
मर्थितेतिशे काद्वितीयाहेत्याख्यपानिरस्यति न चेत् प्रमातुरिति । अन्वेष्टव्यः परमात्मा विद्वद्भिः प्रमातृत्वोपल
क्षितादिहैकरसान्नास्ति भ्रान्ततो यस्तत्प्रमातृत्ववाध्येऽप्युपलक्षितआत्मैव पाप्मदोषादिर हितोऽन्वेष्टव्यो वि

वाहीकशब्देनोक्त इत्यर्थः ६

फब्ब

र्जनायाः संप्रति न नफळार्थमावि हि नाया आपि हेतुभावोपळंभनात्। प्रथमसूत्रं तु शास्त्रीयविषयफळ
निरूपकं न विधिविचारपरमिति किंच। प्राधान्यं श्रवणादेर्न च बतामापि संमतं। गुणकर्मत्वमत्रैव भा
ष्यकृद्भिर्निरुद्धं वेयादित्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्यते त्यादिनेति। रत्नकृतमथस्तादिति ग्रंथ ग्रंशास्त्रा
भ्यासवद्दृपूर्वानपेक्षतया साक्षात्कारहेतुत्वोक्तेश्च। गुणकर्मत्वमुपयोक्ष्यमाणशेषोपयाव द्यातादि
उपयुक्तशेषो वा यथा कृतप्रयोजनप्रयाजशेषाज्यस्य हविष्णुक्षारणं प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारयेदि
ति विहितं। तद्धि हाऽस्मनउपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावान्नतद्विषयं मननादिगुणकर्म साहतद्या
ति। नन्वश्रवणादिसंस्कृतस्यात्मनः साक्षात्कारस्यैजन्मन्यस्फूपयोगइतिश्रवणादिगुणकर्मत्वसिद्धिः
॥६१॥ अपूर्वोपयोगिन एव गुणकर्मत्वात्। दृष्टे तु साक्षात्कारेऽपूर्वभावेन तदुपयोगादिति। ननु वाक्यक्रियावि ॥६१॥
धिः प्रथमकांडे गतो मानसज्ञानविधिविचाराय पृथगारंभ इति संकयोहार्थमारभ्यमाणं नेतिभा
व्यं। अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यस्य तदर्थस्य चेतरप्रमाणावसानत्वमयुक्तं नित्यनित्य इति प्रसंगादित्यासंक्य
ज्ञानपरत्वे तत्राह रत्याहरतिकरणेनेति। विधी नाम द्वैतज्ञानविशेषं दर्शयति विधयो हीति। संशभावनाहि
धर्मः। वपार्थियपः साध्यादिके द्वादियिष्ठानास्तद्विषयाः। अपिचैते नुष्ठेयं यन्तनुपदिशंतस्तदुस्यादिनः

मष्य वृत्तादेनवर्जितासमानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापे-
क्षो विमर्शः संशयः। परातिप्समानधर्मः साधारणधर्मः। अनेकस्माद्व्यावृत्तोऽसाधारणोऽनेकधर्मः॥ एव
मिह विपर्ययनियामकं दृष्टं नास्तीत्युपपाद्याकस्माच्छब्द एवमभिप्राय इत्याह तत इति। कथं तर्हि दृश्यमान
विपर्ययनियमस्तत्राहानेनेति। दृष्टहेतुं प्रतिषिध्य कार्यनियमं प्रतिज्ञानताभाव्यस्वरेण दृष्टं कर्महेतु
त्वेनार्थादुक्तमिति। ननु तदपि समं किं न स्यात्तत्राह न चेति। श्रुतिस्मृती इति श्रौतीः स्मृतीश्चेत्यर्थः साक्षा
त्कारो हि दृष्टफलं तादर्थ्यं मननादेर्वेदनं भाष्यकारो विधिं न मृष्यत इत्याह तदिदमिति। अत्रैके वद
न्ति। अदृष्टाच्छ्रवणादेरवगत्युपायता कृतश्रवणादीनामपि केषांचिद्दृष्टसाक्षात्कारासमुन्मेषात्। नात्का
लिकश्रवणादिविधुरवामदेवादेरप्यपरोक्षज्ञानसमुदयाज्जन्मान्तरकृतस्य च विधिमन्तरेण श्रौ
धनभावानवकल्पनात्। श्रवणादिविध्यनभ्युपगममेव तद्विधुरीकारप्रकृतप्रथमसूत्रतन्त्रव्याख्यकस्कं
नाद्युक्तिस्तदनभ्युपगमादिति। तन्मानता वदनुष्ठितसाधनस्येह फलादर्शनं तद्विधिव्याप्तम्। अथ
वरतवैशेषिकाद्यसच्छास्त्रश्राविणामप्यपटुमतीनां केषांचिच्छास्त्रार्थानवबोधदर्शनेऽपि तच्छ्र
वणाविध्यभावान्नापि भवान्तरकृतकर्मण इह फलजनकता तद्विधिव्याप्ता जातिस्मरस्य प्राचीनं त्त
वेधनमुपार्ज्य प्रभुविनिरवन्यप्रमीनस्येह जन्मनि तदा दायभोगान्भुंजानस्यापि प्रा वीमथनोपा

कव्य

निमित्तावितिप्रतिज्ञायं संशयनिमित्तत्वाद्भ्रमप्रत्ययोदाहरणं भ्रान्तत्वेनुपपन्नमित्याशंक्य भ्रांतिरित्यादिना समारो
पतकः अस्तित्वासंशयस्यापि समारोपत्वमित्याहतत्राहि पुरुषत्वमिति। भ्रांतेरप्युचितनिमित्तापेक्षणादक
स्मादिस्त्रपुकमिसाशंक्याहशुक्लभास्वरस्येति। साधारणधर्मिणि दृष्टे किंतन्मात्रं विपर्ययकारणमुत तस्मा
दूरत्वाऽदिदोषाभिभूते। नाद्यः धवलभास्वररूपस्य शुक्तिरजतसाधारण्येसति व्यवहितरजतनिश्चयापत्ते
प्रागेव संनिहितशुक्तिनिश्चयप्रसंगात् संगादित्यभिप्रायवानित्याह दूषयति। संशयोवेतिसमानोधर्मोपिस्यसतं
प्रागेव संनिहितशुक्तिनिश्चयप्रसंगादित्यभिप्रायमद्वितीयं दूषयति। अन्यतरकोटिनिर्णायकप्रमाणंस्यात्स्थाणुर्वेत्यादिनाख्या ॥६०॥
कः। दृष्टेपिसाधारणेधर्मिणि निश्चयः साधनं ह्यन्यतरकोटिनिश्चयेपुरुषत्वविपरीतनिश्चयेच्छत्वादेनैवाभिहे
॥६०॥ दृष्टेनबाधकंवाप्रमाणंकोटयंतरउपलभ्येतयातथा तत्रैवपुरुषत्वविपरीतनिश्चयेच्छत्वादेनेवाभिहे
त्याहोपलब्धिरिति। उपलब्धिः साधकं प्रमाणं अनुपलब्धिर्बाधकं तयोरभावो ऽत्राव्यवस्था नतः संश
योवाद्युक्तः स्वस्थस्य तत्रनेनान्वयः। ननु विशेषवद्यस्मृतौ संशयाद्धेतुरजननमेवस्मृतमितिविपर्ययएवेति
तत्राहविशेषवद्वेति। अत्र हेतुमाह संस्कारेति। इतिशब्दो हेतौ उद्बुद्धः संस्कारो हि स्मृतिहेतुरुद्बुद्धोयं हे
तुश्चसादृश्यं तस्याद्विप्रत्ये न शुक्तिरजतोभयनिष्ठत्वे न हेतुनोभयत्रैत त्सादृश्यं तुल्यमिति तथा तो
ऽतः संशयस्य युक्तः नतु रागाद्विपर्ययोवि रक्तस्यापि शुक्तौ रजतभ्रमादिति। एवा तु संशयः सा
कोटिनिश्चयाभावे

त्यागेतेन न स्वतः शरीरसंबंधाभावोपपत्त्यऽस्थितस्य तथात्वादित्याह यत्तु नरीति। भाष्ये तच्छब्देनन त्वात्मन
इति प्रश्नोत्तरमात्मनः शरीरस्याह तदनीत्ति। शरीरसंबंधस्य साध्यसिद्धेरित्यं तं भाष्ये व्यावर्त्तेन तावदिति।
शरीरसंबंधस्य धर्माधर्मयोरित्यादिप्रसंगादित्यं तं भाष्यं विवृणोति ताभ्यां त्विति। आत्मनि स्वतो सिद्धाभा
धर्माधर्माभ्यां जन्यं शरीरसंबंधं प्रति प्रमाणो वादी सिद्धे शरीरसंबंधे धर्मादिसंबंधः नास्ति तौ शरीरादिसं
बंधप्रतिपरस्पराश्रयं यस्य पक्षे प्राप्यतीत्यर्थः। धर्माधर्मत्वैक्यं तयोः शरीरसंबंधव्यक्तेश्चेतरेतरहेतुकत्वे
ऽप्यपीतरेतराश्रयं तथापि न दोषो नादित्वादिति सत्कार्यवादी शंकते यद्युच्यत इति। तत्रानित्यसत्यो यः कोऽन
हेतुमत्वाऽभिव्यक्त्योः काद्वाचित्कयोरितरेतराधीनत्वे एकस्याप्यसिद्धेः रंध्रपरंपरा तुल्याऽनादिकाव्य
मास्यादित्याप्यंश्च परंपरेति। असत्कार्यवादी यत्र्तिप्रे दे नेतरेतराश्रयं परिहरतीत्याह यात्त्विति।। किंत्वेष
इतिइदानींतनशरीरस्संबंधहेतुरित्यर्थः पूर्वं चैवात्म शरीरसंबंधो विशेष्यते पूर्वधर्माधर्मत्तेद जन्मन इति।
पूर्वाभ्यां धर्माधर्मविशेषाभ्यां जन्मयस्य स तथोक्तः। एवं त्विति वर्तमान इत्यर्थः। आत्मन्यध्यास प्रस्तावो क
युक्तिर्नि नैकोपि क्रियासंबंधः कथमनंतव्यक्तिसंभव इति परिहरतीत्याह तत्प्रसा हेति। दृष्टात्मसंबंधहे
तु मिथ्याभिमानः प्रत्यक्षस्य लक्षणतो। तदाक्षिप्य समाधत्ते येत्विति। अप्रसिद्धवस्तुकोटेस्स्यान्यत्रान्य शब्दप्रसंगयो भ्रांति

वेदाक्रियाप्रसंगाभावात्। अतः काकवदुपलक्षणं ताद्रूप्यानिवृत्त्योपलक्षणस्यैौदासीन्यं विशिनष्टि भाष्य
कार इत्यादि। हौदासीन्यमिति। ननु केयं ब्रह्मणः क्रियानिवृत्तिः। न तावद्धननादिप्रागभावोऽनादित्वादेवतद्धेय
नस्याऽनुपयोगात्। नापि तद्ध्वंसः प्रसक्तक्रियाया अनुत्पत्त्येन ध्वंसायोगात्। उच्यते। हननोद्यतस्य ब्राह्मणादेः परा
वर्तनमुच्यते निवृत्तिरिति तस्मिन् हि हननं न भविष्यति। एवं च निवृत्तिर्नञर्थो बोध्यः फलं न नञर्थस्य हननगतेष्ट
साधनत्वाभाव एवेति। भाष्ये जैमिनीयमानर्थक्याभिधानं क्रियासन्निधिस्यार्थवादादिविषयमित्युक्तं तत्स
म्नायस्य क्रियार्थत्वादिति हेतोरसद्धत्वं नाक्रियार्थानामप्रामाण्यपूर्वपक्षस्य विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यमिति ।।५५।
।।५५। सिद्धांतस्य च तद्विषयत्वोपलक्षणार्थमित्याह पुरुषार्थानुपयोगीति। पुमर्थस्य ब्रह्मावगमपरत्वमुपनिषदाम
सिद्धमित्याशंक्य भाष्यं व्याख्याय परिहरति यदपीत्यादिना। अवगतं ब्रह्मात्मभावस्येति भाष्ये अवगतिशब्दं
क्तिप्रायमाह सत्यमिति। साक्षात्कारस्य स्वरूपत्वान्न निवर्तकतेति तत्राह ब्रह्मसाक्षात्कारश्चेति। आत्मान
मपिस्वं साक्षात्कारमिति श्रवणादिसंस्कृतमनोजश्चेत्साक्षात्कारः कथं तर्हि वेदप्रमाणजनितेति भाष्यम
तआह तत्र वेति। अशरीरत्वं देहपातोत्तरकालमिति शंकेयं कायांतरशरीरत्वस्य निमित्तवर्णनमयुक्तमित्या
शंक्याह दीति। यदि शरीरत्वं मिथ्यात्वाज्जीवत एव ज्ञानेन निवर्त्यं तर्ह्यशरीरत्वमप्यभावत्वात्तन्न

दृष्टसाधनमपीष्टं वद्धद्वेषानिष्टोद्देश्यकत्वादनिष्टमित्यनर्थहेतुत्वज्ञापनपरं वाक्यं। एवं च पर्युदासपक्षा
दृष्टपक्षस्य न विशेष इति न शंक्यं श्रुतेष्टोपायाभावत्वोपपत्तयेऽनिष्टोपायत्वकल्पनात्। त्वन्मते श्रुतं परिसंख्या
श्रुतविधारकप्रयत्नविधिकल्पनादिति। आपत्तिर्भाविकल्पे। प्रवृत्त्यभावमित्यस्य व्याख्यानिवृत्तिमिति उदासी
न्यायामयापरं तत्त्वमिति बुध्वा निवर्तते ननु प्रवृत्तिप्रागभावमात्रमित्यर्थः। यथोक्ताभावबुद्धेरौदासीन्यस्थाप
कत्वेपि लक्षितैव णौ क्षणिकत्वात् तथैव सेहुन नोद्यमः स्यादुद्यमत्वतत्त्वेन तौ च विषयांतरज्ञानानुदयप्रसंग इ
ति शंकते स्यादेतदिति। यथाग्निः पुनर्ज्वालोपजननं निदानं निंधनं दहन्नुपशांतोपि भवति भाविनीनां ज्वा
लानामुदयविरोधी एवमभावबुद्धिः क्षणिकतया स्वयमेव शाम्यंत्यपि हुननाद्युद्देतोपायताऽनवबोधं दग्ध्वा
तन्निदानात्परितनीः प्रवृत्तीः नुप (इति भाष्यार्थमाहतावदेवेति। नत्वभावबुद्धिरौदासीन्यस्य नादिनः स्था
पनेकारणं येन तदभावे कारणाऽभावादिदं न भवेदपि त्वपवादनिरासिके त्याहेतदुक्तमिति। अनादित्वात्
दौत्सर्गिकमेतदौदासीन्यं तत्रापवादनिवर्तकासंनिधावप्यौत्सर्गिकस्थेम्नि दृष्टांतमाह यथेति। कर्मवः
कूर्मः। यदौदासीन्यं तत्प्रागभावरूपत्वादुक्तमपि न निवृत्तिहेतुस्ततः कर्तव्यत्वेन प्रसक्तक्रियाप्रतियोगिक
निवृत्तिरूपत्वेन वि शिष्टं निवृत्तिरूपयोगि य ह्न्यात् तन्नेति। प्रसक्तक्रियानिवृत्तिरूपता चौदासीन्यस्य न सर्वदास

न्यम

धे अनयापादितस्तत्र भाष्यस्य शंकामाह ननु बोधयत्विति। औदासीन्यस्य प्रागभावतया कारणानपेक्षत्वादृथ्याहरति
पालनेति। निषेधश्रुतेरत्र समाप्तिमाह तद्विधिप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थभूतहननादिगतत्वं इष्टोपायतामनर्थवा
ध्यत इत्युक्ततरां दृष्ट्वा अनिष्टोपायता न्याय्यते नो निवृत्त्युपपत्तिरिति। तत्र कं लोके विधिनिषेधयोरिष्टानिष्टोपायत्वबो
धकत्वं व्युत्पत्तिबलेन दर्शयति। अथ माभिप्राय इत्यादिना प्रवर्तवाक्येष्विष्टतः प्राकृतेन नयंत्येवं वा इदं दूरगतहि
तत्साधनतायां न प्रवृत्तिहेतुता प्राकृतमुत्तमांगुलिदानेन वा धुनानि वृत्तिहेतुत्वं ततो विशिनष्टि कर्तव्य
तयास्तहे कस्मिन्नर्थात्वर्थे समवेता विष्टानिष्टसाधनत्वावोतौ तयोः कोफलेच्छाद्वेषयोरुक्तविषयसाधनभावा
॥५८॥ वगमपूर्वकत्वाभावादनैकांतिकत्वमाशंक्याह प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेति। इष्टानिष्टसाध्यविकल्पनामाशं ॥५८॥
क्याह नजाल्विति। शाब्दादीनामपूर्वे पर्येनानां ये प्रत्यस्तत्पूर्वाविच्छादेयो वाळस्य नाशनं प्रत्यक्षव्यवहारे
ष्वेषामभावादित्यर्थः। पवतीत्यादौ प्रतीतापि भावना न प्रवर्तिकेति त्रैकाल्यानवच्छिन्नेत्युक्तं। इत्यानुपूर्व्या सि
द्धः कार्यकारणभाव इत्यन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनपरं। इष्टेत्यादि सिद्धमित्यंतमिष्टानिष्टोपायतावगमस्य प्रवृत्तिनिवृ
त्ती प्रति हेतुत्वप्रदर्शनपरं इति विवेक्तव्यं। ननु कर्तव्यतेष्टसाधनत्वविशिष्टव्यापारपरः शब्दोस्तु किं धर्म
मात्रपरत्वे नीत आह हानन्यलभ्यत्वादिति। व्यापारो लोकसिद्ध इति न शब्दार्थ इत्यर्थः। ननु हननादिषु प्रत्यक्षु
दृष्टेष्टसाधनत्वकर्तव्यत्वयोर्निषेधुमशक्यत्वात्कथम भावबुद्धिरिति भाष्यमत आह निषेध्यानां वेति।

नर्थकत्वाभिधानादित्युक्रियाशब्दः कार्यवचनः अकार्यार्थानां त्वानर्थक्यं नियोगवादिनोर्मतं न भावार्थविष
यत्वाभिधानात्स्यात्व भावार्थत्वादिति। निषेधेषु भावार्थाभावान्न कार्यमित्युक्तं तत्र हेतुत्वसिद्धिं शंकते स्यादेतदि
ति। विधिश्रुतिसिद्धनियोगो विषयं भावार्थमाक्षिपतु सर्वत्र कः न तावद् हननादिस्तस्य रागप्राप्तेः अनुपात्तक्रिया
विधेरेव लक्षणाप्रसंगात् अत आह न च रागत इति। लक्षणापाठे न न विरोधी यत्नो विधेयः प्रयोजनलाभे च लक्षणा
न दोषायेत्यर्थः। इत्याहेति उपस्थितांशे कार्यमाहेत्यर्थः। व्यवहितान्वयेन व्याकुर्वन् भाष्यमुदाहरति न चेति। भाष्ये न
त्र इति पदं अनुरागेणेत्यस्य स्थाने नाप्राप्तक्रियार्थत्वमित्यपरि तेन न च संबध्यते। स्वभावप्राप्तहिंसार्थानुरागेणेति
नेदमनुवादस्थं तथा सति हि सर्वमेव भाष्यं प्रतिज्ञापरं स्यात् २ स्वभावप्राप्तहिंसार्थानुरोगेणाप्यन्यत्राप्राप्तक्रि
यार्थत्वं तन्नेति। तत्र न युक्तं नञश्चेत्तु तर भाष्यस्य च शास्त्रप्रयोगे नञ्शंकानिरासित्वाहेतुत्वदर्शनात् तन्माभूदिति पृ
थक्कृत्य हेतुभागमाकांक्षापूर्वकं योजयति केनेति। किमिह विधेयं हननादिर्वा नञर्थो वा विधारकप्रयत्नो वेति
विकल्पक्रमेण दूषयति हननेत्यादिना। अत्र विधारकप्रयत्नविधिराशंकितः स च निराकर्तव्यः इतरत्तु पक्षद्वय
परस्परशास्त्रवचक्रमेण निरासार्थं दूषितं। ननु नञर्थत्वेन विधीयते तर्हि हननं नास्तीत्याद्याविवक्षितं तथा प्रतीयते
त्यात् शंक्या हननाभावश्चेति। रागप्राप्तकर्तव्यताकहननलक्षणप्रतियोगितेन साध्यत्वभावे समारोप्यत इत्य
र्थः। कर्तव्यत्वाभावबोधस्य निवर्तकत्वमयुक्तं सम्पिपितास्मिन् हननमात्रदृष्टेष्टसाधनत्वप्रयुक्तकर्तव्यतामा

समुदायपदद्वयानुवाद इत्यस्य च प्रयोजनं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यगतद्वित्वोपपादनं। तस्मात्समुदाया
नुवादेनैवेति। उत्पत्त्यधिकारवाक्ययोरविसंवादार्थमप्याग्नेयादिवाक्ये यागविधिरभ्युपेय इत्याह। अत एवेति। अ
त्राप्यधिकारविधौ यजेत इति दर्शनादत्रापि यागविधिरित्यर्थः। कृतिनिर्वर्त्यस्य धात्वर्थस्यैव नियोगावच्छे
दकतेऽप्युपसंहरति। तस्मादिति विधिर्नियोगः। एवं नियोगकृतिभावार्थानां व्याप्यव्यापकतामुक्त्वा व्यापकनिवृ
त्त्या व्याप्यनिवृत्तिं निषेधेष्वाह। तथा चेत्यादिना। निषेधेषु भावार्थापादनमिष्टप्रसंग इत्याशंक्याभ्युपगमेनार्थक
माहैवं वेति। नामधात्वर्थयोगे हि न नञः पर्युदासकतान्न ह्यन्यादिष्वादौ त्वाख्यातयोगात्प्रतिषेधो भाति नञानी
॥५७॥ क्षणवक्ष्यः पर्युदास इत्येको दोषोपरश्च विधिनिषेधविभागलोप इत्यर्थः। प्रजापतिव्रतन्यायं विभजते नि ॥५७॥
षेधेषु तदभावात्मनेक्षेतेति। तत्र हि तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतमित्युपक्रमे एवाचि व्रतशब्दोपक्रमादेः कस्मिंश्च वाको
पक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्याख्यातयोगिना नञा प्रतीतेऽपि प्रतिषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते। धात्वर्थयोगेन व
पर्युदासो लक्षणीयः। तथा चेल्लक्षणविरोधिनी क्रियासामान्येन ग्राह्या। तद्विरोधिबुभुत्सायां च सैव क्रियाप्रत्या
सन्नः संकल्प इत्यवगतं। ईक्षत इति तु संकल्पमीक्षणपर्युदासेन नाद्रियते ततो नीक्षणसंकल्पलक्षणा युक्ता ने
वं निषेधेषु संकोचकमस्तीत्यर्थः। एवं निषेधेषु भावार्थाभावमभिधाय तद्व्याप्तकृतिनियोगयोरभावमाह। तस्मादि
ति। तदयं प्रयोगः क्षिप्तं न नियोगावच्छेदकमभावत्वादाश्मतवदिति। क्रियाशब्द इति विभागभावेऽक्रियार्थानामा

प्रकरणांतु पौर्णमास्यां रूपावचनात् । एवं समामनंति । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्यु
तो भवति उपांशुयाजमंतरा यजति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् । ऐंद्रं दध्यमा
वास्यायामैंद्रं पयोमावास्यायामिति । य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । तत्र सं
देहः । किमिमौ प्रतीकर्मणोरपूर्वयोर्विधातारावुत प्रकृतानामाग्नेयादियागानां समुदायस्यानुवदितारौ इति । तत्रा
भ्यासात्कर्मांतरविधी । न च द्रव्यदेवते न स्तः । वाज्यस्य साधारण्यान्मांत्रवर्णिकदेवताया भावाच्च ।। उत्तरा
भागक्रमेहित्वतस्त्योनुवाक्यासंति । द्वे आग्नेय्यौ द्वे सौम्ये ते च क्रमाद्वष्टीयसा वाक्येनाज्यभागाभ्यामपच्छिद्या
नयोः कर्मणोर्विधास्येते । एवं हि समामनंति वार्त्रघ्नी पौर्णमासेऽनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामिति । वृत्रघ्नपद
वत्यौ वार्त्रघ्नी वृधन्वत्पदवत्यौ वृधन्वती । तस्मात्कर्मांतरविधिः इति प्राप्ते ऽभिधीयते । प्रक्रियत इति प्रक
रणप्रकृतानि कर्माणि पौर्णमास्यमावास्यासंयुक्तवाक्ययोरनुवचनं । कुतः । रूपावचनात् । आवाज्यस्याभेपि
देवतानलभ्यते । न च मंत्रवर्णेभ्यस्तत्लाभः तेषां क्रमादाज्यभागशेषत्वात् । यत्तु वाक्यं बलीय इति । सत्यं बलव
द्विन क्रमस्य बाधकमविरोधात् । क्रमावगताज्यभागशेषत्वाभावस्यानुवाक्यायुगलद्वयस्य पौर्णमास्य
मावास्याकाळयोर्विवेकाङ्गेन प्रयोगव्यवस्थापकत्वात् । काळे हीमौ शब्दौ रूढौ न कर्मणि । काळद्वयोपहितकर्म

।कृत्नावद्भूतामग्नीषोमस्याज्यस्यानावुपांशुपौर्णस्यां यजन्निति ।। ११५

काव्य

द्रोहाद्य देवतासंबंधो विधेयस्स्यात्तत्रापि सिद्धस्य नाविधेयत्वमित्यरुचिमति दृढयत्येतेनेति। एकदेशीसं
बंधस्य भावनावच्छेदकत्वेन विधेयत्वं शंकते नन्वित्यादिना। ननु यथाश्रुति भवत्यर्थ एव विधीयतां
किं संबंधविधिनेत्याशंक्य कथं वस्त्वर्थस्य कर्तासिद्धो सिद्धो वा प्रथमे विधिवैयर्थ्यं द्वरमे नियोज्याभावादि
ध्यभावरस्फत्का किं तर्हि विधेयमिति वीक्षायामाह तस्मादिति प्रयोज्यस्तत्वाद्ध तद्व्यापारो हि भवनं। तस्य हि
व्यापारे भवति धातु विशिष्टे न हि भवतीति। भवनं च नोत्पादकव्यापारमंतरेण हि भवना विनाभूतो भावक
व्यापारो विधेय इत्यर्थः। नन्वित्यादिना बोध्यछछेन सिद्धांती मीमांसकैकदेशिनं दूषयति। भवतु च्छसितभा
वनाया विधानं तस्यास्स्तु न संबंधो विषयस्तस्य दध्यादिवस्साक्षात्कृति विषयत्वायोगादित्यर्थः। नन्वव्या ॥५६॥
॥५६॥ पारोपि घटादिः कारो त्यर्थनूपभावना विषयो दृश्यते तत्राह नहीति यदि दण्डादि विषयो हस्तादिव्यापारः
कृतविषयस्तर्हि कथं घटं कुर्विति घटस्य कृतिकर्मत्वमत आह घटोर्थमिति। घटविषयव्यापार एव कृतिसाध्यो
घटस्तद्देश्यतया प्रयोजनमिति कर्मत्वनिर्देश इत्यर्थः। यदि संबंधो न विधेयस्तर्हि त्यागो यवाक्ये किं विधेय
मत आह कृति इत्यत्र तु वेति। अल्पकस्य त्विति योदेवतासंबंधसंभवात् यागः संबंधाक्षिप्तः। ननु पदेरस्य पुम
र्थत्वात्कथं विधेयतात आह यन्मेनेति। योगेनेत्यात्मनेपदस्य छन्दसि निर्देशो भावयेदिति भवति पदस्य।
यतस्तु यागेय वाक्ये यागविधिरस्तु वानुवादे यजतेरिति श्रुतं। अन्यथा संबंध एव श्रूयतेत्यर्थः। उक्तं द्वितीये।

श्वाक्यविहितहोमाघारेऽप्योविशिष्टंरूपमस्ति। होमाघारमात्रंतु प्रकृतमुपलभ्यते तोनुवादत्वेप्राप्तेराह्वांतः।
विधीरमोस्यातां घारयति जुहोति शब्दाभ्यामनुष्ठेयार्थप्रतीतेस्तत्संनिधौ ॐ तस्य सांतत्य दध्यादिवा
कस्य विशिष्टविधित्वे गौरवप्रसंगेन तद्विहितभावार्थानुवादेन गुणविधानार्थत्वादिति। नैतेन विरुध्यते
सांतत्स दध्यादिवाक्ये भावार्थविषयं कार्यमित्यभ्युपगमः। तत्र हेतुमाह यद्यपीति। यद्यपि संतातो दिवा
क्ये साक्षात्तु कृतिविषयत्वाद्भावार्थस्य तदवच्छिन्नमेव कार्यं यद्यपि च कार्यं प्रति साक्षाद्विषयानवच्छेद
कौ द्रव्यगुणौ तथापि भावा र्थप्रत्ययानुबंधतयाऽवच्छेदकतया विधीयते। तत्र हेतुमाह भावार्थो हीति।
तत्किं भावार्थो दध्यादिश्च विधेयः तर्हि वाक्यभेदः नेत्याह तन्त्यावेति। तर्हि संता तादृक्यानि विशिष्ट
विधयः स्युः स्याच्चाग्निहोत्रादिवाक्यमनुवादः तत्राहैवं वेति। यद्यन्यत्र विशिष्टविषयो विधिः प्रतीयते तु
भाविभावार्थद्वारा दध्यादिकमपि विषयीकरोति तत्र संक्रांतो यदि भावार्थमन्यतो विहितं न लभते तर्हि गौ
रवमप्युररीकृत्य विशिष्टं विदध्यीतान्यथा लब्धेन तद्वाउपपदाकृष्टशक्ति इत्यादिं परोक्तवत्यनुवदति नुभा
वार्थतद्वाद्धुः। सर्वत्राख्यातसंरंवंहे ॐ प्रमाणोपदांतरेण। विधिशक्त्युपसंक्रांतेः स्याद्धातोरनुवादतेति।
ताइहाग्निहोत्रादिवाक्यतएव भावार्थलाभाद् इत्यादि परतो। मीमांसकैकदेशिन आंध्यनेयर स्याद्दो

न्याय

ज्योतिष्टोमे श्रूयते सोमेन यजेतेति। तथा ऐंद्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीति। तत्र संशयः
किमैंद्रवायवादिवाक्यविहितानां सोमरसानां यागानां च यथाक्रमं सोमेन यजेतेति सोमस्य यागशब्दानु
वादितौ उत द्रव्ययुक्तस्य कर्मणो विधातेति। तत्रैंद्रवायवादिवाक्येषु द्रव्यदेवतारूपप्रतीतेर्यागानु
मानाद्वितरत्र रूपाप्रतीतेः समुदायानुवाद इति प्राप्ते द्वितीये राद्धांतितं। नानुवादत्वमप्रत्यक्षत्वात्। ... न च यजेतेति
श्रोतसोमशब्दो न रसवचनः ऐंद्रवायवादिशब्दास्तु रसानभिदधति इति तदनुवादी सोमशब्दः न च यजेतेति
प्रत्यक्षे यागे तदनुमानतः प्राप्यमाणत्वान्नयजिरर्थेनुवादः तस्मात्सोमवाक्ये यागविधिरितरत्र रसानामिंद्रादि ॥५५॥
पू दिदेवताभ्यो ग्रहणाख्यकर्मनामिति विधीयंत इति॥ एवं यथा सोमेनेति वाक्यं विशिष्टविधिः एवं दधिसांतत्या
दिवाक्यानि यदि द्रव्यगुणविशिष्टहोमाघारविधायीनि न हिंअग्निहोत्राघारवाक्ये तद्विहितहोमानामाघाराणां
॥५५॥ दिवाक्यानि यदि द्रव्यगुणविशिष्टहोमाघारविधायीनि न हि अग्निहोत्राघारवाक्ये तत्स्थितं। अग्न्याघारयानिहोत्रमरूप
वत्समुदायावनुवेदौ तांतथा वाधिकरणांतरविशेष इति शंका। तथा हि द्वितीये स्थितं। अग्निहोत्रं जुहोति इत्याघारमाघारयतीति
त्वात्। आघारमाघारयति पूर्वमाघारयतिसंततमाघारयतीति अग्निहोत्रं जुहोति दध्ना जुहोति पयसा जुहोति
होतीति श्रूयते। तत्र संशयः किं सं ततदध्यादिवाक्यविहितानामाघारहोमानामाघाराग्निहोत्रवाक्ये समु
दायानुवादिनी उतापूर्वयोराघारहोमयोर्विधात्री इति। तत्रानुवादिनी। अरूपत्वान्न तत्र दधि सांतत्या

येनैषत्वद्यर्थोविधीयत इति द्वितीयमत्र मधिकरणं। अत्र गुरुमते नार्थं संकल्पयति। द्रव्येति। अत्रावमर्शोपीत्यंत:
पूर्वपक्ष: अयमर्थ:। परस्मारितानन्वितार्थेषु निमित्तेषु भावान्विता कस्यानैमित्ति की। तस्मात्सिद्धि द्वयोरपि
द्रव्यगुणयो: क्रियात्वे येन साध्यता ऽतो द्रव्यगुणभावार्थवाचकशब्दानामविशेषण साध्यार्थे वाचक
त्वा. त्साध्यार्थविषयत्वाद्युतियोगस्याविशेषण नियोगविषयसमर्पकत्वमिति। शङ्कांनमाह भावस्येति। भावश
ब्दस्येत्यर्थ:। कार्याविमर्श इत्यनुषंग:। भावशब्दो हि स्वत एव साध्यरूपां क्रियामव मृशति द्रव्यादिशब्दास्तु
क्रियायोगद्वारा द्रव्या। दीनु साध्यतयावमृशंतीति। किमत इत्यत आह भावार्थेभ्य इति। नियोगो हि साक्षा
त्कृतेरविषय: स्वस्वविषयत्वाद्यस्यावच्छेदकत्वेन साक्षात्साध्यस्वभावं भावार्थमाकांक्षति तद्भावेन क्रिया
योगद्वारा साध्यस्य द्रव्यादेस्तद्विषयता युक्ता। अतो भावार्थशब्देभ्य एव यजेततीत्यादिभ्यो विषयविशिष्टापूर्वा
धिगतिरिति। भावनावाचिभ्योपि भावो भावयेनेत्यादिभ्यो नापूर्वप्रत्यधिगतिरिति कर्मशब्दा इत्यस्य तथा त्वर्थवाचित्य:
कर्मशब्देभ्योपि याग इत्यादिभ्यो नैवापूर्वविध्यधिगतिरिति भावार्था इत्यस्य। अतो धात्वर्थोपरक्तभावनावाचिषु
भाति यजेतेत्यादिषु तेभ्यो ऽपूर्वप्रतीये तेषु हि भावनासाध्यो पूर्वस्वलक्षणोऽर्थो विधीयत इति सूत्रार्थ:॥ ननु
द्रव्यगुणौ विधीयेते तद्धार्थे सति तस्य तत्र तयोरेव कार्यविच्छेदकता ऽत आह नच शब्देति। आधार: अधारणां
स्वांतत्वमविच्छिन्नत्वं। यदि द्रव्यादीनामपि भावार्थो विधेयस्तर्हि न्यायविरोध इत्याशंक्याह न नैतावतेति॥ ११

ध.भ

नहि भवति किंतु दृश्यमेव भवतीति। अटवीवर्णकादृयरति। तद्यथा। आस्तेकिल ब्रह्मगिरिनाम गिरिवरः। त्रैयं
बकजटाजूटकळनायविनिर्मिता। पांडुरेव पटी भाति यत्र गोदावरी नदी। यत्र च। सकुसुमफळचूततरुद्रुमेषु ध्रु ध
निकरपानवनावळीषु जाते। तमसि हरकिरीटचंद्रकुल्येव वळनिराद्वभाति वा सरापूणी सादृयरति। क्रिया
अनिष्टादस्मकारप्रश्लेषः। अभ्युपेत्य कार्यान्वयनियमं पर्यहासीदिदानीमभ्युपगमं जोत्यति उपपादितावेति।
एवं तावत् व्युत्पत्तिविरोधं परिहृत्य निःप्रयोजनत्वचोद्यमुद्भाव्य परिहरति यदि नामेत्यादिना दिना। समु
च्चयासंभवादृष्यर्थे श्वकारः शीको द्योनी। तामेवाह यद्यपीति। एवं तावद्द्रव्यगुणादिशब्दानां विधिवाक्य
गतानां केवळभूतार्थतामापाद्य तद्वदत्रापि शब्दो गोचरस्य कमिदानीं निषेधवाक्य वडेदांताः स्ति ॥५४॥
॥५४॥ दूपराद स्याहापि चेत्यादिना यत्र कृतिः तत्रैव कार्यं निषेधेषु कृतिनिवृत्तौ तद्यास्संकार्यं निवर्तनद
स्फकैस्काकृतेरपि तद्यापकधात्वर्थनिक्रेहत्यानिवृत्तिमाह कृतिर्हीत्यादिना। मैघटवत्प्रतिळभ्जणा
समांसः किंतु पचतीति पूर्वापरीभूतः। सवभ्भवत्यादाविव नाम्नव्याप्तिः किंतु कर्तुरन्यस्योत्पाद्यस्यौद
नादेरुत्पादनायामनुकूल्यः प्रयत्नविषयः। तत्र हेतुमाह साध्येति। न द्रव्यगुणौ कृतिविषयाविति तत्र हेतुः सा
क्षादिति। तथापि तदुत्पादनानुकूलो व्यापारः कृतिविषय इत्यर्थः। भावाख्याः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रती
॥४॥ सच्चाद्यघटस्यैकस्मिन्क्षणे ग्रहीतुं शक्यते एवं पाकक्रियाप्येकस्मिन्क्षणे नानुसंकल्पते तस्याः चुल्ल्यधिश्रयणमारभ्य
तंडुलक्लिन्नत्वेन संयतावस्थापर्यंत व्याप्तत्वात्॥४॥

अ०१ पा०२ तत्साधकतया प्रयोजनीति। प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेणेत्यादिभाष्येण कार्यान्वयनियमभंगेन कूटस्थनि अ०१
पा०२ त्यवस्तूपदेशस्य समर्थितत्वेपि कार्यान्विते व्युत्पत्तिनियममभ्युपेत्यापि परिहारान्तरं वक्तुं मुक्तां शंकाम पा०२
मनुवदति। आहशंकरतेति। अंगीकृते कार्यान्वितव्युत्पत्तिनियमे कूटस्थनित्योपदेशानुपपत्तिरित्याहैवं
वेति। भवतु कार्यान्विते भूते संगतिग्रहस्तथापि स्वरूपं तत्र पनीपतत एव विशिष्टेपि स्वरूपसंवादात्। ततः किमत 124/2
आह तथा चेति। स्वानिष्ठभूतविषयादृति कार्यानन्वितभूतविषयस्यार्थः। न त्वनन्वितभूतविषयत्वमेवा
तेपदतात्पर्यस्य समर्थितत्वात्। नैव वक्ष्यमाणोदाहरणेषु दृश्यमानानात्याद्वारादिति: कूरोनान्यर्थापि
तत्याद इत्यर्थः। स्यादेतत्कार्यान्विते गृहीतसंगतेः पदस्य कथं शुद्धे सिद्धाभिधायिता न हि गोत्वे गृहीत
शक्तिर्गोपदमाति द्र्थाति तुरगत्वमतत्रार्हन्नहीति। एवमन्यत्रेकार्यान्वयो न शब्दार्थः किं नु प्रायिकस्तथा
हि कर्तव्यतायाः स्वेच्छावावगमाधीनत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वात्प्रयोजनस्य तदधीनं
त्वाच्च विवक्षाप्रयोगयोः प्रयोगाधीनत्वाच्च वाक्यार्थप्रतिपत्तिक्रमस्य विवक्षादिवत्कार्यत्वपरस्यापि शब्दार्थ।
त्वमस्तु यावतामात्रमवगम्यते तोविरुद्ध्यापि कार्यान्वयं प्रयोगप्रत्ये दे पूर्वान्विताभिधायिता भवति भूतं वस्तुप
दवाच्यं। कथमपरथा भवती प्रमाणान्तरगृहीतकार्याकार्यान्विते गृहीतसंगतिकपदवृन्दस्य वेदेऽपूर्वाभि
नाभिधायिता। तदिदमुक्तमुपाहितं शान्तरोदृषमपीति तद्देवकार्यादनुपाहितं पादरदृष्टं भवतित द्दातद्दृष्टे